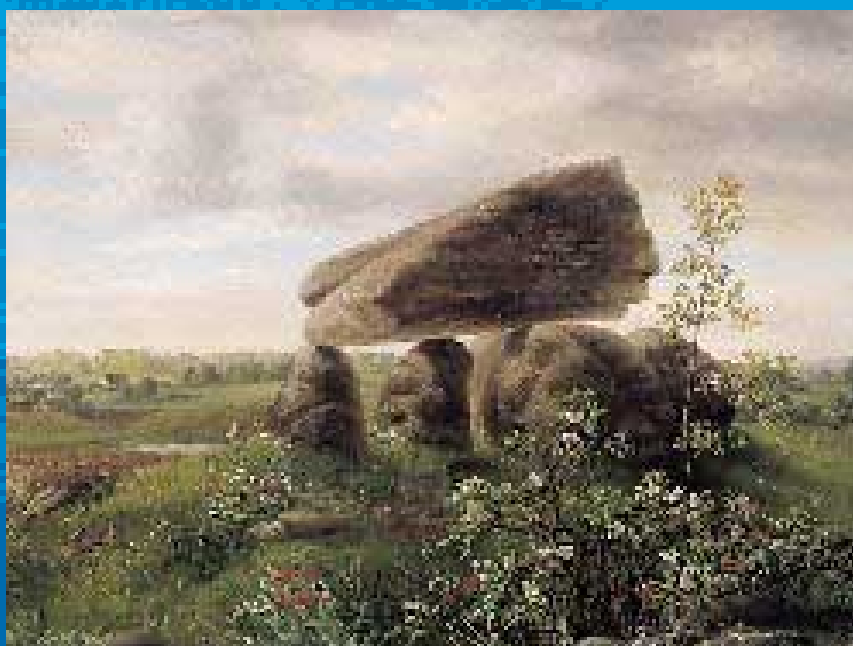
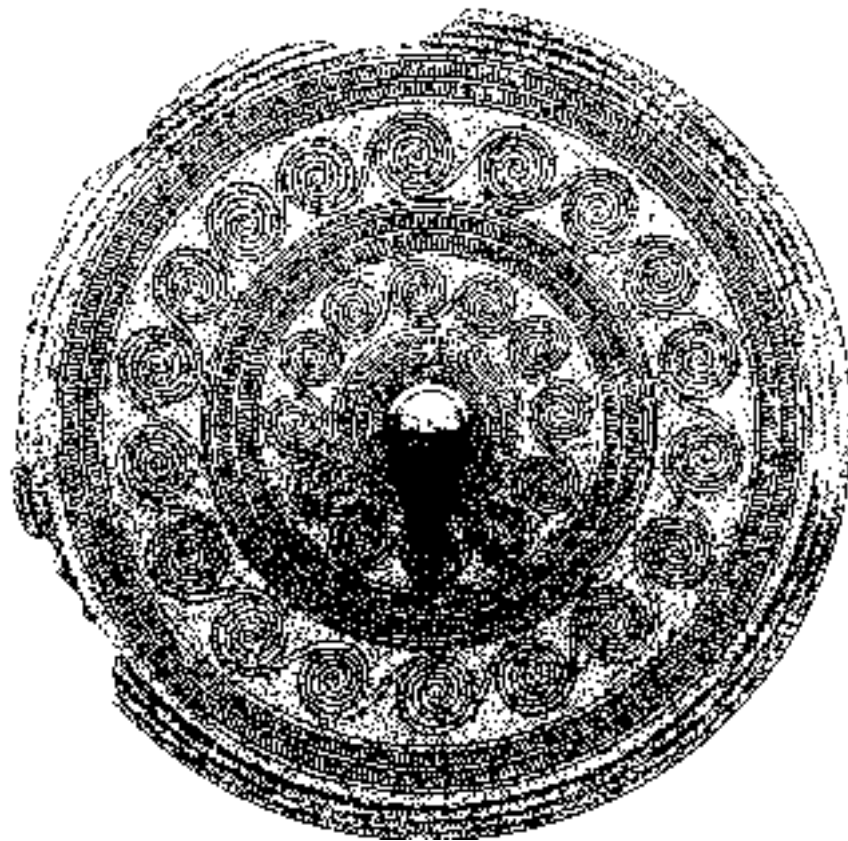

– Status og fremtid for dansk arkæologi

Før landskabets erindring slukkes

– Status og fremtid for dansk arkæologi

Redigeret af Anne Nørgård Jørgensen og John Pind

Udgivet af rigsantikvaren & Det Arkæologiske Nævn

Rapport fra arkæologikonference på Nationalmuseet
d. 22.-23. marts 2000

Før landskabets erindring slukkes

– Status og fremtid for dansk arkæologi

Redigeret af Anne Nørgård Jørgensen og John Pind

Udgivet af rigsantikvaren & Det Arkæologiske Nævn

© Rigsantikvaren & Det Arkæologiske Nævn 2001

ISBN: 87-90572-04-1

Grafisk tilrettelæggelse og layout: John Pind

Omslag: layout John Pind, foto Niels H. Andersen af maleri af maleren Frederick W. Zillen, silhuetten er fra Vilhelm Boyes „Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark“ 1896.

Tryk: Schweitzer, Larsen & Knudsen A/S, Vejle.

Skrift: Bodoni og Futura Bk BT

*Papir: indhold: 115g Biberist Allegro Silkemat
omslag: 200g Biberist Allegro Silkemat*

Ekspedition:

Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat

Brolæggerstræde 6

1211 København K

tlf.: 3347 3051

Rapporten kan desuden downloades fra sekretariatets web-side: www.natmus.dk/ras

Rigsantikvar Steen Hvass <i>Forord</i>	7
Kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen <i>Status og fremtid for dansk arkæologi</i>	9
Helle Halding, Danmarks Radio <i>Luk hullerne! – Et arkæologisk essay</i>	11
Jørgen Jensen, Nationalmuseet <i>Dansk arkæologi – tilbageblik og udblik</i>	19
Søren H. Andersen, Marinarkæologisk Forskningscenter <i>Køkkenmøddingerne – Ældre stenalders kystboplads</i>	25
Pauline Asingh, Moesgård <i>Højfolkenes jammersminder</i>	41
Niels H. Andersen, Moesgård <i>Status over storstensgrave</i>	53
Lars Jørgensen, Nationalmuseet <i>En tabt fortid eller beskyttet kulturarv? – de truede bebyggelsesspor fra jernalder og vikingetid, 500 f.Kr. - 1000 e.Kr.</i>	65
Mogens Bo Henriksen, Odense Bys Museer <i>Fynske jernaldergrave – en udryddelsestruet gruppe af fortidsminder</i>	75
Jørgen Skaarup, Langelands Museum <i>Mellem pæleorm og sandpumpere – Undervandsarkæologien under pres</i>	85
Nils Engberg, Nationalmuseet <i>Højt at ligge, dybt der skæres – Om middelalderens borgruiner og ødekirker i dyrkningslandskabet</i>	91
Per Kristian Madsen, Nationalmuseet <i>Nu brænder arkivet – om byarkæologiens betrængte tilstand</i>	99
Michael Müller-Wille, Kiel <i>Eksempler på det dansk-tyske samarbejde inden for arkæologien</i>	105

Claus von Carnap-Bornheim, Archäologisches Landesmuseum, Schloss Gottorf <i>Overvejelser om vores fremtidige samarbejde inden for forskning, uddannelse og formidling</i>	113
Erik Johansen, Rigsantikvarens Sekretariat <i>Dansk arkæologi og lovgivning</i>	117
Carsten Paludan-Müller, Skov- og Naturstyrelsen <i>Fortiden i landskabet</i>	121
<i>Afsluttende debat</i>	125
Steen Hvass <i>Afrunding af konferencen</i>	137

Det Arkæologiske Nævn, der har ansvaret for den overordnede koordination af den samlede arkæologiske virksomhed i forbindelse med arkæologiske nødudgravninger, afholder denne konference i samarbejde med landets 47 lokalmuseer med arkæologisk ansvarsområde og Nationalmuseet, hvor der for første gang i Danmark foretages en status over de kulturhistoriske levns tilstand og fremtid. Det drejer sig både om de synlige fortidsminder, som er fredet i henhold til naturbeskyttelsesloven, som administreres af Skov- og Naturstyrelsen, og de usynlige fortidsminder, som ligger ude af syne under jordoverfladen, og som kun i ganske enkelte tilfælde er fredede. Hovedparten af de usynlige fortidsminder kan kun sikres en undersøgelse, når de ligger i vejen for et anlægsarbejde, i henhold til museumsloven, som administreres af rigsantikvaren under Kulturministeriet.

Konferencen sigter mod en god dialog med de parter, der til daglig er impliceret i arkæologien på landsplan, og resultatet af konferencen ønsker vi på kort sigt skal være en oplysende effekt, og på længere sigt skal konferencen føre til en øget arbejdsindsats for bevaring af de danske kulturlevn.

Vi betragter normalt Danmark som et foregangsland, når der er tale om fredning af natur og kulturminder. Men når det drejer sig om beskyttelsen af den største og mest informative del af den arkæologiske kulturarv, nemlig de skjulte fortidsminder, har vi ingen grund til stolthed.

Hovedparten af det arkæologiske materiale ligger i dag ubeskyttet under flad mark. De

sidste 10-20 års arkæologiske arbejde har klart vist, at her ligger det vigtigste fund- og videnspotentiale. Netop i disse år, hvor landet er præget af højkonjunktur inden for bygge- og anlægsvirksomhed, landbrug, skovrejsning og naturgenopretning, er følgevirkningerne særligt mærkbare på de fortidsminder, der ligger gemt i den danske muld, i moser og enge eller i vore farvande.

Den største udfordring for dansk arkæologi i år 2000 er ikke at foretage arkæologiske udgravninger, men at sikre og bevare vores kulturarv for fremtiden. Den arkæologiske kulturarv bør beskyttes endnu bedre end naturmiljøet, den kan hverken gendannes eller erstattes. Er de arkæologiske levn først ødelagt, så er de tabt for evigt.

På denne konference er der for første gang fremlagt en meget tydelig og klar dokumentation for, at der i de sidste årtier er sket en stadig stigende ødelæggelse af den arkæologiske kulturarv inden for alle anlægskategorier, bopladser, gravpladser mv. fra stenalder, bronzealder, jernalder, vikingetid, middelalder og frem i nyere tid. For en lang række arkæologiske fundkategorier kan man i dag konstatere, at gøres der ikke en indsats, så eksisterer disse fortidsminder ikke i det danske landskab om 10-20 år.

Med denne udgivelse af konferencens indlæg håber jeg meget alvorligt, at der her er fremlagt en seriøs dokumentation for, at der skabes debat og handles, når der er tale om beskyttelsen af den skjulte arkæologiske kulturarv.

Det danske landskab er under forandring. Veje og broer anlægges. Bygninger opføres. Skove rejses. Råstoffer udvindes, og plovens skær stikkes stadig dybere ned i den danske muld. Der bygges, pløjes, rejses, bores og graves i vort land som aldrig før. I et kulturhistorisk perspektiv afspejler forandringen i landskabet ændringer i menneskets livsgrundlag og livsformer. Mennesket har altid sat sig spor i landskabet. Det gjorde vore forfædre. Det gør vi, og det vil kommende generationer gøre efter os.

Danmark har lange og stolte traditioner – også på europæisk plan – for at værne om vor forhistoriske kulturarv. Det er den tradition, der gør, at vi også i dag kan stifte bekendtskab med vor historie, når vi bevæger os rundt i landskabet. På en gåtur i skoven møder vi de stendysser og jættestuer, som blev anlagt af stenalderens mennesker. Fra landevejene kan vi se bronzealdermenneskets gravhøje krone de højeste punkter i landskabet, og vi kan, hvis vi har lyst og finder anledning dertil, bevæge os ind i middelaldermenneskets kirker, klostre, borge og herregårde.

Det er den del af kulturarven, som vi og flere generationer før os gennem fredninger har beskyttet mod forandring og destruktion. Det er historiens fysiske manifestation i landskabet, som giver vor erindring holdepunkter, og som samtidig skaber en rigdom i landskabet, som jo ikke mindst guldalderens digtere og billedkunstnere har besunget højt, men som også det moderne menneske frydes og glædes ved.

En stor og lige så væsentlig del af vor forhistoriske kulturarv er skjult for det blotte øje. Den er gemt under markernes dyrkningslag, under vore gamle byer og på bunden af søer, åer og moser. Det er den del af vor forhistoriske

kulturarv, som vi i bogstaveligste forstand støder på, når vi dybdepløjer, før vi rejser ny skov, eller når vi anlægger parkeringskældre i bykerne.

Museumsloven fastlægger væsentlige og centrale principper for beskyttelsen af de skjulte fortidsminder. Jeg tænker på princippet om, at fund af fortidsminder skal anmeldes til rigsantikvaren. På princippet om, at undersøgelser af fortidsminder skal baseres på en faglig prioritering, og på principperne om, hvordan de arkæologiske undersøgelser skal finansieres.

Den danske befolknings interesse for beskyttelse og undersøgelse af fortidsminderne har rødder langt tilbage i tiden, og interessen er bestemt ikke mindre i dag. Det er en interesse, som vi skal være glade for og værne om, og som er en væsentlig årsag til, at stort set alle arkæologiske fund anmeldes til rigsantikvaren eller til det lokale museum. At museumslovens straffebestemmelser så sjældent finder anvendelse er et godt tegn for dansk arkæologi. Det er samtidig et signal til såvel arkæologer som politikere om, at befolkningens respekt for og interesse for den forhistoriske kulturarv er levende og et meget væsentligt element i dens beskyttelse. Staten kan ikke løfte opgaven alene, og lovparagraffer kan ikke løse alle problemer.

Det er ikke – og har aldrig været meningen, at alle fortidsminder skal bevares. Fortiden ville kvæle såvel nutid som fremtid. I et kulturhistorisk perspektiv er ødelæggelsen imidlertid en alvorlig sag. Det skyldes, at vor forhistoriske kulturarv enten udgør det eneste kildegrundlag til en del af vor historie, eller i det mindste et væsentligt supplement til de skriftlige kilder, som vi har adgang til.

Museumsloven giver derfor også mulighed for, at væsentlige fortidsminder undersø-

ges, inden de ødelægges. Hvad loven ikke tager højde for er, at kildegrundlaget i samme forbindelse forsvinder. Dermed afskærer vi kommende generationer fra at udbygge og nyfortolke historien i takt med udviklingen af nye forskningsmetoder. Vi må derfor i fællesskab finde veje, der i øget udstrækning sikrer, at udvalgte og væsentlige fortidsminder kan bevares på stedet.

En undersøgelse af et skjult fortidsminde kan medføre både forsinkelser, indkomsttab og udgifter for den lodsejer, undersøgelsen berører. Det giver af og til gnidninger mellem museumsverdenen og lodsejeren, som medfører, at sagen enten havner på mit bord eller i pressen. Det er også et aspekt af den arkæologiske og politiske virkelighed. Et aspekt som I formentlig vil komme nærmere ind på på konferencens 2. dag, hvor Amdtsrådsforeningen, Danske Entreprenører og Landbrugsrådet får ordet.

Finansieringen af de arkæologiske undersøgelser har snart i en årrække været et smertensbarn. Fra Kulturministeriets side har ikke mindst skovrejsningen og en stadig stigende uklarhed mellem begreberne offentlig og privat myndighed illustreret, at der er behov for en præcisering af loven. Samtidig har flere kommuner tilkendegivet, at de er utilfredse med den nuværende finansieringsmodel.

I den revision af museumsloven, der nu er sat på dagsordenen, og som skal resultere i et lovforslag til efteråret, vil også det arkæologiske område blive gjort til genstand for drøftelser med såvel museumsverdenen som andre berørte parter. Vi kommer nok ikke uden om at drøfte finansieringsprincipper i den forbindelse, og der er muligvis behov for en helt ny tænkning på området. Under alle omstændigheder gives der nok ingen lette løsninger på dette punkt, og vi må skæve til, hvordan andre lande har løst tilsvarende problemer.

Ikke mindst i lyset af den forestående lovrevision skal rigsantikvarens og Det Arkæologiske Nævns initiativ til at afholde en konference under overskriften: „Status og fremtid for dansk arkæologi“ derfor være et velkomment bidrag og indspark til processen. Selv om jeg ikke har spurgt rigsantikvaren direkte,

formoder jeg, at timingen ikke er helt tilfældig.

Formålet med konferencen er todelt. For det første ønsker rigsantikvaren og Det Arkæologiske Nævn at gøre status. Det gælder for arkæologer som for andre fag, at der er behov for at standse op og vurdere resultaterne af den hidtidige indsats for på den baggrund at udstikke kursen for den fremtidige. Hvilke erkendelser har vi gjort? Hvilke brikker mangler? Hvordan skal vi prioritere de kommende års arkæologiske undersøgelsesvirksomhed for at udfylde hullerne?

For det andet ønsker rigsantikvaren og Det Arkæologiske Nævn at diskutere, hvordan vi fremover kan varetage beskyttelsen af de skjulte fortidsminder, når vi støder på dem. Skal, kan og vil vi gøre tingene på en anden måde end hidtil? Kan arkæologien spille en stærkere rolle i den fysiske planlægning? Kan vi undgå udgravninger og styrke mulighederne for bevaring på stedet? Kan vi udnytte samfundets ressourcer bedre?

Det danske landskab er som nævnt under forandring. I dag og i morgen skal I gøre status over forandrings konsekvenser for vor forhistoriske kulturarv, og I skal drøfte mulighederne for en bedre beskyttelse af fortidsminderne i fremtiden.

Lad mig derfor åbne konferencen med et citat af Johannes V. Jensen, som var en af de mest fremtrædende initiativtagere og forkæmper for, at beskyttelsen af fortidsminderne blev indføjet i naturfredningsloven i 1937, og som dermed også lagde grundstenen til den nuværende museumslovs bestemmelser om beskyttelse af de skjulte fortidsminder.

*Alvorligt taler ved alfarvej
Med grønsvær tække de gamles grave
Henfarne slægter - forglem dem ej!
I arv de gav dig en ædel gave.
Henfarne slægter
I landets marv
Sig ej fornægter
Bevar din arv.*

Tak.

Jeg var ikke så lidt beæret, da jeg fik opfordringen til at være med til at indlede denne konference om dansk arkæologis fremtid, og på en eller anden måde så jeg mig selv i rollen som en dødeligt seriøs pauseklovn, og den rolle påtager jeg mig gerne i dansk arkæologis tjeneste. Jeg mente, at det ville være forholdsvis problemfrit, for jeg har været dybt betaget af denne videnskab, der tager over, hvor de skriftlige kilder svigter, lige siden jeg som stor skolepige sneg mig ind for at se på udgravningen af Århus Vor Frues krypt i 1950'erne. Nutidens publikumsvenlige holdning overfor besøgende lå langt ude i fremtiden, og Schulz opmuntrede bestemt ikke nysgerrige besøgende. Jeg syntes, jeg kom utroligt tæt på min elskede middelalder i det hul i jorden, der langsomt over måneder igen blev et rum, og da min fantasi aldrig har fejlet noget, så jeg for mit indre øje munkene i deres brune kutter stille gå ind i kirken for at celebrere messen. Jeg vidste ikke helt så meget om dominikanerne, som jeg gør nu. Det var en fastslået kendsgerning, at munke gik i brune kutter. Den samme „novra-følelse“ og en let synken af mellemgulvet får jeg stadig, når én af jer viser mig et fuldendt profil, et veldefineret stolpehul, et stykke bevaret jernaldertovværk eller resterne af middelalderens kirkegårdsmur (fig. 1). Jeg bliver aldrig blasert. Det kan jeg slet ikke nå.

Så viste det sig alligevel at blive vanskeligere, end jeg troede, for når jeg i overskriften til mit essay påstår, at jeg vil have lukket huller, så blev jeg nødt til at definere de huller, og som I alle sikkert ved, så er det ikke stolpehullerne, jeg vil have lukket. Det er alle de andre. Et af dem er selvfølgelig det gabende, tomme hul i rigsantikvarens kasse, men jeg er bange for, at det ikke helt står i min magt, så det nævner jeg blot i forbifarten.

Det er blevet sagt så ofte, at arkæologien er den eneste videnskab, der ødelægger sine egne kilder under forskningen. Og så må jeg sige, at gid det var så vel, at det kun var arkæologerne selv, der ødelagde materialet, for så kunne vi da få det tilintetgjort under betryggende former og med en dokumentation, der kan bruges til noget (fig. 2). Men sådan ser virkeligheden desværre ikke ud, og vores virkelighed i dag er mere truende, end nok så truende virkeligheder i den nærmeste eller den fjerneste fortid. Alle tidsaldre har udslettet forfædrenes spor, hvor de kunne komme af sted med det, men nok ikke med helt så vidt åbne øjne, som vi gør det i dag. Jeg ved ikke, hvor Sarupanlæggenes entreprenører har hentet deres byggematerialer, men hvis de er kommet til at hente nogle bør fulde opfyldningsjord på randen af en køkkenmødding, har de nok ikke lavet en udførlig dokumentation først. Mindre tilgiveligt er ødelæggelsen af utallige megalitgrave under 1700-tallets store vejbyggerier, hvor monarken gik i spidsen med de store kongeveje. De burde have vidst bedre, burde de! Det 19. århundredes jernbanebyggeri gik også hårdt ud over fortidsminderne, og nu var det svært at påberåbe sig den blånende uvidenhed, for Den kongelige Commission til oldsagers bevaring var trådt sammen i 1807 under professorerne Nyerup og Münters ledelse, og alle landets præster blev anmodet om at afgive indberetning om lokaliteter af antikvarisk interesse i deres sogn. Ti år senere trådte unge Thomsen, senere kaldet „gamle“ Thomsen ind i kommissionen som dens sekretær, og arbejdet med at bevare fortiden blev så at sige professionaliseret. Thomsen var nemlig købmand, og han kendte værdien af velvedligeholdte lagerlister. De enestående herredsberedninger blev indledt af Worsaae i

Fig. 1. „Et fuldendt profil“. Et af de vigtigste metodiske redskaber er tolkningen af uforstyrrede kulturlag og deres stratigrafiske forhold. Et særlig godt eksempel er dette tværsnit af en stenalderboplads i Vedbæk. Foto Erik Brinch Petersen.

1874, og ingen kunne altså længere påstå, at „det vidste de ikke noget om“. Men skærver var i høj kurs, og der var penge at hente i megalitgravene.

Jeg taler selvfølgelig ikke for et statisk landskab, for selvsagt skulle der bygges veje og jernbaner, når de nu var opfundet, men jeg synes nu godt, de kunne have tænkt sig lidt bedre om med hensyn til byggematerialerne. Og så tror jeg, at 1700-tallets vejbyggere og 1800-tallets jernbanebyggere ville blegne ved tanken om de enorme mængder af jord, der bliver flyttet rundt på i vores landskab i dag.

Om et øjeblik skal jeg nok begynde at luften mine højtflyvende visioner for arkæologiens fugl i de næste 100 år – overdrivelse fremmer forståelsen, for at bruge et moderne citat – men jeg er nødt til at have denne rituelle håndvask overstået, og jeg er i den heldige situation, at jeg lige nu ikke behøver at tage hensyn til noget som helst, andet end netop arkæologien.

Dansk, arkæologisk forskning står med alle skovle og gravkøer solidt plantet i et landsdækkende dilemma: Offentlige anlægsarbejder af hidtil ukendte dimensioner, et privat byggeboom – set fra et arkæologisk

synspunkt tjener vi for mange penge i riget – miljømæssige tiltag og afgang, og det hele resulterer i, at fortiden nærmest vælter op af jorden. Og der kan vi selvfølgelig ikke lade den ligge. Den må undersøges og bearbejdes, og vi kan ikke så godt putte den ned i hullerne igen og glemme alt om den til bedre tider (fig. 3).

Jeg ved ikke, om mange arkæologer har spillet fodbold som børn, men en almindelig feltarkæologisk vending for øjeblikket er den at sammenligne en undersøgelse med en fodboldbane. Og derefter får jeg så at vide, at „det, vi har gravet, er kun det ene målfelt“. Og så står jeg der i Nydam Mose og ser for mit indre øje brødrene Laudrup høvle af sted fra gamle Engelhardts nyåbnede gravefelt op i den anden ende og sparke en skjoldbule ind i et mål, der heller ikke er der.

Det er så her, de naive kommer og hævder, at „det, vi ikke har gravet, har vi heller ikke ødelagt. Det ligger der til vore arkæologefterkommere“, men den gælder ikke mere. Nydams jernalder er under konstant nedbrydning, vikingetidens imponerende brokonstruktion over Ravnings Enge har det mildt sagt ikke for godt, og hver gang noget forsvinder utilstrækkeligt undersøgt eller utilstrækkeligt registreret, forsvinder der en brik til

vores forståelses puslespil. Jeg vil slet ikke bruge ord som national identitet og lignende lettere anløbne begreber, der kan misbruges på det grusomste – min nationale identitet skal såmænd nok blive, hvor den er – nej, jeg taler om viden. Når en brik forsvinder uundersøgt, opstår der et hul i puslespillet, som ikke kan lukkes. Og det er de irreparable huller, som titlen på mit essay antyder. Og selvfølgelig skal man ikke komme til mig og sige, at et videnshul i germansk jernalder på 50 år ikke har nogen betydning for nutidsmennesket. Den køber jeg ikke. Enhver ny, historisk sammenhæng, der kan påvises ved hjælp af en undersøgt brik, er med til at lukke et hul et ganske bestemt sted i mit danske og globale puslespil, og jeg er af den faste overbevisning, at viden om sammenhænge i vores fortid er med til at skabe sammenhæng i en nutid, som på overfladen kan se nok så fragmenteret ud.

Men mine puslespilsbrikker har ikke den store bevågenhed, og da slet ikke, hvis det er en af de mange hundrede, der danner den blå, letskyede himmel eller en snedækket alpetinde, hvor det kræver megen puslespilstræning at få anbragt lige netop denne lille stump sne det rette sted. Der er meget mere presse i den guldkrone, den lille prinsesse under den blå himmel har på hovedet. Et guldfund er altid godt stof, men der er ingen historie i de mange og lange undersøgelser, der skal til i området for at sætte fundet ind i en sammenhæng, og forståelsen for nødvendigheden af de undersøgelser kan være på et meget lille sted. Medmindre, naturligvis, at rigsantikvaren er så emsig, at han forhindrer den uheldige lodsejer i at få bygget sin fabriksdal, inden det bliver vinter, for så er det pludselig et angreb på den private ejendomsret, og så er det igen en god historie.

Somme tider drømmer jeg, at en hel flok Don Quijoter med nævnte rigsantikvar i spidsen rider frem mod „The Establishment“. Rigsantikvaren og hans håndgangne damer og mænd fra Rigsantikvarens Sekretariat, fra Det Arkæologiske Nævn og alle de andre har saddeltaskerne ladet med argumenter om planlægning, sam- og modarbejdende institutioner, flere rigsdaler og andre for arkæologien livsnødvendige tiltag, og allerbagest rider

jeg med den bærbare og båndmaskinen i sadeltasken og hvisker til jernalderarkæologen lige foran mig: „Vi må da kunne råbe dem op“. Vi når Christiansborg, og vi ser, at hele bygningen er omgærdet af Tvind-møller. De påkalder sig forståeligt nok ministeriets og pressens fulde interesse, og hverken gamle C.F.Hansen eller Thorvald Jørgensen ville have godkendt dem, men sådan er det med drømme, logikken blæser i vinden, og det er nogle af de vindmøller, vi har at kæmpe imod. Og jeg vil godt indrømme, at tyve vindmøller på Christiansborgs slotsplads giver bedre overskrifter end rigsantikvarens gamle bevilingshest, der endnu engang er striglet og trukket ud af stalden.

Måske ville det hjælpe på forståelsen, hvis vi begyndte at anskue arkæologien som en fire-dimensional videnskab: De tre dimensioner kan vi alle se, når vi står på kanten af et profil, der er smukt som et kunstværk. Men prøv at tænke på tiden som den fjerde dimension: I profilet skimter vi øverst nutiden, så den umiddelbare fortid og længere nede måske

*Fig. 2. Det er blevet sagt så ofte, at arkæologien er den eneste videnskab, der ødelægger sine egne kilder under forskningen. Og så må jeg sige, at gid det var så vel, at det kun var arkæologerne selv, der ødelagde materialet, for så kunne vi da få det tilintetgjort under betrygende former og med en dokumentation, der kan bruges til noget.
Foto Søren Fodgaard.*

sporene efter den forsvarsvold, som Erik Menved lod opføre på Hjelm, efter at han havde ødelagt Marsk Stigs befæstning, som vi ser de afbrændte rester af i bunden af gravefeltet. Fremtiden og truslerne mod fortidsminderne er også en del af denne fjerde tidsdimension, og det er den, vi må forsøge at tage i ed.

Og det er så her, jeg må skitsere, hvordan jeg i den fremtid kunne ønske mig, at mit arkæologiske landskab skulle være formet. Ikke alle historikere bryder sig om at høre det, men det er arkæologerne, der går rundt med nøglen til en bedre forståelse af fortiden i baglommen på de våde overtræksbukser. Der er ikke stor sandsynlighed for, at der dukker hidtil oversete dokumenter af stor betydning for vores 1100-tals-viden op i et lille, sydtysk kloster, så det er ved hjælp af hullerne i jorden, at vi kan begynde at ane sammenhænge og få hold på en samfundsstruktur, som de skriftlige kilder ikke har kunnet afdække i tilstrækkeligt omfang. Det ligger nemlig i sagens natur, at det mest har været de velbjergede, vi har vidst noget om, for de overlevede papirer har været dokumenter, der havde retslydighed, altså skøder, testamenter og lignende. Og hvis vores middelaldermennesker har haft brug for den slags breve, er det fordi, de har haft noget, der kunne bortskødes eller skulle gives bort ved dødsfald. Altså løsøre af en vis værdi eller jord. Men takket være middelalderarkæologiens udvikling indenfor de seneste 10-20 år, begynder vi at kunne ane omridsene af andre dele af befolkningen. De står endnu lidt tåget, de mennesker, men den sidste middelalderkælder eller den sidste kloster-lægmandsfløj er jo heldigvis ikke udgravet endnu, så jeg er sikker på, at vi nok skal kunne se dem med mere sikre øjne og ikke være henvist til den rene fantasi og den historiske romanfiktion.

En af arkæologiens fremtidige opgaver bliver helt klart at udrydde myter, og selv med de seneste års ubestridelige resultater for øje, ved vi alle, hvor svært det er. Palle Lauring skrev engang, at moderne, franske forskere var ved at finde ud af, at Jeanne d'Arc formentlig ikke blev brændt på bålet, og franskmandene blev rasende. Hun skulle spilleme

være brændt. Ellers gik hele den franske identitet fløjten. Hvor var Gloiren henne, hvis hun var blevet benådet? Og hvis vi i dag går ud og spørger en dansker om, hvem der i 1286 myrdede Erik Klipping, vil jeg godt vædde adskillige, syvtakkede stjerner på, at 90% vil svare „Marsk Stig“. Moderne forskere er ikke enige om, hvem der i virkeligheden „med egen hånd overvar det slemme mord“, som der står i domsbekræftelsen af 1305, men de er ret enige om, at det i hvert fald ikke var marsken. Jeg tror ikke, der kommer dokumenter frem, der giver os opklaringen, men jeg lever stadig i håbet om, at arkæologerne en dag kan finde nogle flere brikker til det puslespil, som virkelig har huller. Sommerens udgravninger på Hjelm er et skridt i den retning, og skønt jeg ikke tror, at danskerne vil lægge arkæologerne for had, hvis de kommer med det endegyldige bevis på, at det ikke var marsken, der var hovedmanden bag kongemordet, så skal der mange, tungtvejende arkæologiske nyresultater til for at få myten aflivet.

Vi har en anden, sejlivet historisk myte fostret af andelsbevægelsen og 1930'ernes forsøg på at drage den såkaldte almindelige befolkning ind i historieskrivningen. Det er myten om vore 1100- og 1200-tals-kirker, som angiveligt blev til, ved at bønder løftede i flok. I dag har arkæologien vist os, at den overvejende del af kirkerne blev bygget og var ejet af de lokale jordrotter, men myten om de kirkebyggende andelsbønder er svær at få has på. En af grundene har muligvis også været, at en stor kulturpersonlighed og meget læst forfatter som Martin A. Hansen gik ind for tanken med brask og bram, og jeg har faktisk været ude for temmelig aggressive reaktioner fra mennesker, som ikke ville have deres vedtagne middelaldercirkler forstyrret, fordi sådan en arkæolog tilfældigvis havde gravet en stormandsgård frem umiddelbart vest for en 1200-tals kirke. Det er jeres resultater, som i de senere år har fået middelalderens stormandssamfund op i lyset, og mange historikere har allerede taget de resultater til sig og er begyndt at revurdere Danmarks tidlige middelalder. På den måde bliver der arbejde til næste generation også.

Det bliver formentlig også arkæologien, der må udrede de indviklede tråde omkring magtcentre og magtskifter omkring år 1000. Hvem ejede Sjællands jord, da Harald pakke- de flyttekasserne i Jelling og tog til Roskilde? Hvorfor får Hvide Krist først fodfæste blandt sjællandske stormænd mere end et halvt år- hundrede efter, at Harald påstod, at han havde gjort danerne kristne? Jeg kender mere end en historiker, hvis negle er bidt ned til grunden, mens de i spænding venter på de seneste resultater fra Tissø, hvor hullet mellem den arkæologiske og den skriftlige dokumentation til stadighed bliver mindre. Og et af mine hedeste ønsker for fremtidens arkæo- logi er, at I finder de 20-40 år, der mangler i min viden om magtforskydning og trosskifte på Sjælland.

Jeg har også en jysk vision om at få lukket huller i min erkendelse af fortidens samfund, og nu skal vi lidt tilbage i tiden. Det er muligvis en forfærdelig vildvej, jeg prøver at lokke jer ind på, men man kan aldrig vide. Der skal megen fantasi og kombinationsevne også til at være arkæolog. Jeg vil så gerne have etableret en forbindelse mellem Haithabu over Ribe til Midtjylland omkring år 900. Så derfor må jeg fortælle jer historien om Gnybli eller Gnyfle, og jo flere huller, arkæologerne lukker for mig, des tættere kommer jeg på historiens kerne.

Navnet Gnyfle findes kun et sted i det danske område, og det er på en runesten, som

i dag står udenfor Bække kirke mellem Vejen og Vorbasse, men det er en sekundær place- ring. Stenen fortæller os, at „Tue Ravnsunge og Funden og Gnyfle. De tre gjorde Thyres høj“. Runologerne Erik Moltke og Niels Åge Nielsen er uenige om dateringen. Moltke rubricerer den som før-Jelling, Nielsen som til- hørende Jelling-perioden, altså omkring 950. Tue Ravnsunge har ikke været en hr. hvem- somhelst, for i det område af Jylland har vi tre sten, der bærer hans navn. Der er ca. 40 km mellem den første og den tredje. Og hvis vi hælder til teorien om, at mange runesten er sat som en slags skelpæle, og jeg hælder ret stærkt, så har Tue Ravnsunge været rigtig vel- aflagt hvad jord angår. Thyre nævnes på en anden af de tre sten som Tues „dronning“, men drottning kan også betyde hustru, så det er formentlig ikke Thyre Danebods høj i Jel- ling, de tre mænd har været med til at grave jord på. Snarere Tues hustrus. Hvis vi slår navnet Gnyfle op, finder vi ud af, at det er et diminutiv af Gnupa, og ham kender vi fra Hai- thabu. Han er nævnt på to runesten, som for- mentlig er en smule ældre end Bække- ste- nen. Han har været gift med Asfried, som har rejst de to sten – ganske vist ikke over Gnupa, men over deres søn, og på den ene Hai- thabu- sten nævner Asfried, at hun er datter af Odin- kar. Det navn er knyttet til Ribe, hvor vi af Adam af Bremen får at vide, at den tredje biskop i missionstiden hed Odinkar, og at han med sin privatformue skabte Ribe bispestol.

Og nu er det, at jeg gerne vil have vished for, at Gnyfle, lille Gnupa, er opkaldt efter bedstefar, som på et tidspunkt havde magten i Haithabu, og at en del af Tue Ravnsunges privatformue i jord stammer fra Odinkar- slægten ovre ved Ribe. En vished, som for- mentlig kun arkæologerne kan skaffe mig.

Hvis jeg skulle digte videre, ville historien lyde nogenlunde således: Gnyfle er en silde- fødsel og en smule tilbage. Gnyfle er en fum- ler-tumler – det kan vi jo høre på navnet – og på sit dødsleje har mor Thyre sagt til Funden, som naturligvis er Gnyfles storebror, han kan være adopteret, inden Thyre og Tue fik Gnyf- le, at han skal passe på Gnyfle. „Han er så god, som dagen er lang, men han er stor og stærk, og han ved ikke rigtig, hvordan han

Fig. 3. Fortiden nærmest vælter op af jorden. Og der kan vi selvfølgelig ikke lade den ligge. Den må undersøges og bearbejdes, og vi kan ikke så godt putte den ned i hullerne igen og glemme alt om den til bedre tider.

Foto Lars Jørgensen

skal bruge sine kræfter. Husk bare på den gang, vi sendte ham til opdragelse i god skik i Jelling hos tante Thyre. Han slog en stald-dreng i hovedet med et kødben, og drengen døde. Gnyfle var frygtelig ked af det, men han kunne jo ikke vide, hvor hårdt, han slog“. Og Funden lover at passe på Gnyfle. Funden tager ham også med sig, når han med skib skal til Haithabu med en ladning landbrugsvarer fra Tues godser, og det er Gnyfle, der en dag taber Ansgars klokke, så den ryger gennem bådens planker... båden er selvfølgelig stadig klinkbygget, har marinarkæologerne fortalt mig... og lander i mudderet på bunden af Haithabus havn.

Alle disse vidtløftige og uunderbyggede påstande er helt mine egne, for jeg kan faktisk også godt lide en god historie, men den kunne muligvis godt være den skinbarlige sandhed.

Lad os se på, hvad jeg har til jer af facts: Vi har en runesten i Bække med et navnesammenfald med to runesten i Hedeby, som igen har navnesammenfald med en notits hos Adam af Bremen. Det er jo ikke meget at hægte Gnyfles historie op på, men faktisk har vi et antal runesten i Bækkeområdet og på Randbøl Hede, som navnemæssigt set kunne tyde på tilstedeværelsen af et Ravnsungedy-nasti. Og hvis nogle arkæologer legede med den tanke og allierede sig med moderne runologer, der turde springe over Moltkes skygge, så kunne det da godt være, at der faktisk var kød på min historie. Som den er i dag, er Gnyfles historie totalt uvederhæftig, for jeg har strakt dokumentationen langt ud over smertegrænsen, og den hører ikke hjemme i et selskab af seriøse forskere. Indtil I kommer og eventuelt lukker hullet mellem Bække og Haithabu, kunne jeg overveje at skrive en børnebog. Måske ville min vikingetids fumler-tumler få mange tilhængere. Jeg holder især meget af detaljen om den sunkne klokke, som jo altså heller ikke er Ansgars, for den klokke hører også til blandt de udødelige myter.

Jeg må nok hellere blive lidt seriøs igen her på det sidste. Listen over de huller, jeg gerne vil have lukket, er uendelig, og så har jeg endnu ikke fået nævnt en anden af mine hede, arkæologiske kærlighedsaffærer: arkæologien på

kirkevæggene, som også lider under visse kirke-ministerielle, strukturelle vanskeligheder. Jeg ved godt, at det ikke har været en gængs opfattelse, at kunsthistorikere og konservatorer drev arkæologi, når de stod oppe i en lomme over kirkehvælvet og i en fuldstændig umulig stilling forsøgte at lave en kalke af en næsten usynlig 1100-tals dekoration fra Jør-lundeværkstedets hånd, men det giver nøjagtig det samme sug i maven at se et billede blive afdækket kvadratcentimeter for kvadratcentimeter som at stå og beundre det perfekte graveprofil. Det er arkæologi, der vil ligeså meget som hullerne i jorden. En tilbagedatering på sølle 20 år af en kirke på grundlag af en kunsthistorisk og naturvidenskabelig billedanalyse kan være lige nøjagtig den brik, der falder ned i det hul, de skriftlige kilder om tidlige ejendomsforhold ikke har kunnet fylde ud. Og så vil jeg i øvrigt tilføje, at arbejdsforholdene oppe over et kirkehvelv er ligeså urimelige og småfarlige som at arbejde i en uafstivet udgravning i sandjord.

Dansk arkæologi har nået et meget højt stade, også internationalt set, igennem det seneste kvarte århundrede ikke mindst takket være det stadigt voksende samarbejde med naturvidenskaberne. Og det samarbejde har jeg behandlet lidt stedmoderligt i dette lille forsøg på at skitsere mine arkæologiske ønsker for fremtiden, men jeg vil bestemt sige, at suget i maven kommer i helt ekstrem grad, når jeg hører, at dendrokronologien kan fastslå, at „dette eller hint stykke egetræ er fældet vinteren mellem 968 og 69“. Det er da mangeløst.

Dansk arkæologis fugl med det store vingefang skulle gerne flyve endnu højere og længere i de kommende år, men for at forbedre fuglens flyveevner kræves der en langt større forståelse for og erkendelse af arbejdets samfundsmæssige betydning. Når hullet på de 40 år bliver lukket ved Tissø, eller når Tveje Merløse Kirke bliver tilbagedateret 20 år, så falder der brikker på plads, som er med til at forøge vores viden om en samfundsstruktur, som vi er nødt til at kende noget til for at forstå vores egen. „Intet menneske er en ø“, skrev den engelske digter, John Donne, for 400 år siden. „Ethvert menneske er en del af et hele,

en del af fastlandet“. Og vores nutid må ikke blive et lukket rumskib, der farer hovedløst af sted uden viden om den fjerde dimension, som vores fortid er en del af. Arkæologien er ikke den eneste videnskab, som giver os gode fortids-instrumenter i hænde til at analysere nutiden, men den har en stor del af ansvaret. John Donne fortsætter sit digt med at sige: „Spørg ikke om, hvem klokken ringer for. Den ringer for dig“. Den klokke ringer for dansk arkæologi i disse år, og bortset fra mit personlige ønske om at få lukket hullerne i min viden, så ønsker jeg brændende, at arkæ-

ologerne får arbejdsbetingelser, så de kan påtage sig det ansvar. Og det er ikke rimelige arbejdsbetingelser næsten altid at skulle undersøge, registrere og analysere med en usynlig djævel på den ene skulder, som hele tiden hvæser: Pas på tiden, pas på pengene, pas på bygherren. Og sjovt nok, hvæser den djævel aldrig: Pas på fortiden! Men så ville den ikke være en djævel, så ville den være en skytsengel, og dem er der ikke megen efterspørgsel efter. Undtagen naturligvis blandt arkæologerne.

Jørgen Jensen, Nationalmuseet

„Danmark er ved en voldsom Naturomvæltning opdukket af Havets Skjød“.

Sådan begyndte den første, store fortælling om Danmarkshistoriens ældste tider. Den blev skrevet i året 1843, og forfatteren var den unge videnskabsmand Jens Jakob Asmussen Worsaae, en af de første arkæologer i dette land. Worsaaes bog „Danmarks Oldtid“ blev skrevet midt i den danske Guldalder, den tid da vi danskere begyndte at opfatte os selv som et folk. Det var kun en menneskealder efter de store nationale katastrofer: tabet af flåden i 1807, statsbankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814. En nationalfølelse var ved at blive født. Og videnskabsmændene, digterne og malerne lagde pen og pensel til denne følelse. De skabte et Danmarksbillede med en historisk dybde, som blev hvermands eje generationer frem i tiden.

Læser vi videre i Worsaaes bog om Danmarks Oldtid, ser vi, hvordan han beskriver, at landets „nøgne Grusbanker efterhaanden blev dækket med Skove...først bevoxedes Landet med Eeg; derefter fremtraadte Skove af El, og endelig var alt saaledes forberedt og udviklet, at den lyse, smukke Bøg kunde sprede sine Kroner ud over Landet“. Det er som at betragte et af Guldalderens landskabsmalerier. Et billede af Johan Thomas Lundbye f.eks. Hvor det lyse, danske landskab åbner sig for os med sine fine og harmoniske linier, med spredte skovvækster i det bakkede terræn, hvor kvæget græsser på de halvåbne og kratfyldte marker – og hvor historien næsten altid er til stede, gerne i form af en gravhøj, en stendysse, eller en fjerntliggende landsbykirke.

Guldalderens kunstnere og videnskabsmænd skabte deres Danmarksbillede ud fra en dyb følelse af, at noget var ved at forsvinde. „Det gamle land“, som man har kaldt land-

skabet før de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet, var på tilbagetog. Det havde udspillet sin rolle som landbrugsland og var ved at blive erstattet af et landskab med et ganske andet udseende. Med udflyttede bondegårde, hegnede skove og marker, som blev dyrket helt anderledes intensivt end før. Og oldtidsminderne blev nu sløjft i tusindvis.

„Bonden skulle skaane Stendysse, naar han saa den aftegnet“, sagde Lundbye om sine fine, indtrængende billeder af landets store gravhøje og stengrave. Men det landskab, som i sig havde båret så stærke minder om oldtiden, var uigenkaldeligt ved at forsvinde. Derfor skabte Guldalderens kunstnere og videnskabsmænd i fællig en stor fortælling om folkets og landets skabelseshistorie, en fortælling som hvilede trygt i den nationalfølelse, alle danskere nu havde del i.

I det toneleje hvilede også den næste store fortælling om vor ældste historie, som udkom i 1892. „Vor Oldtid“ hed den. Den var skrevet af Nationalmuseets direktør, den store videnskabsmand og arkæolog Sophus Müller. Efter det bitre nederlag til Preussen i 1864 var arkæologien blevet til en national videnskab. Den var nu en videnskab, der var „stolt over at være fremgaaet af Folkets Skød“, og hvis opgave det var, at opfylde „Folkets Trang til Selverkjendelse og dets Kjærlighed til sine Minder“, som Müller skrev det.

Det er da heller ikke tilfældigt, at den sidste store genfortælling af danskernes ældste historie udkom i årene 1938-40, i tiden op til den tyske besættelse af Danmark under 2. verdenskrig. „Danmarks Oldtid“ var titlen på det store trebindsværk, hvis forfatter var arkæologen Johannes Brøndsted. Det tredje bind, jernalderbindet, udkom efter den 9. april 1940 og skildrede, hvordan der efter en

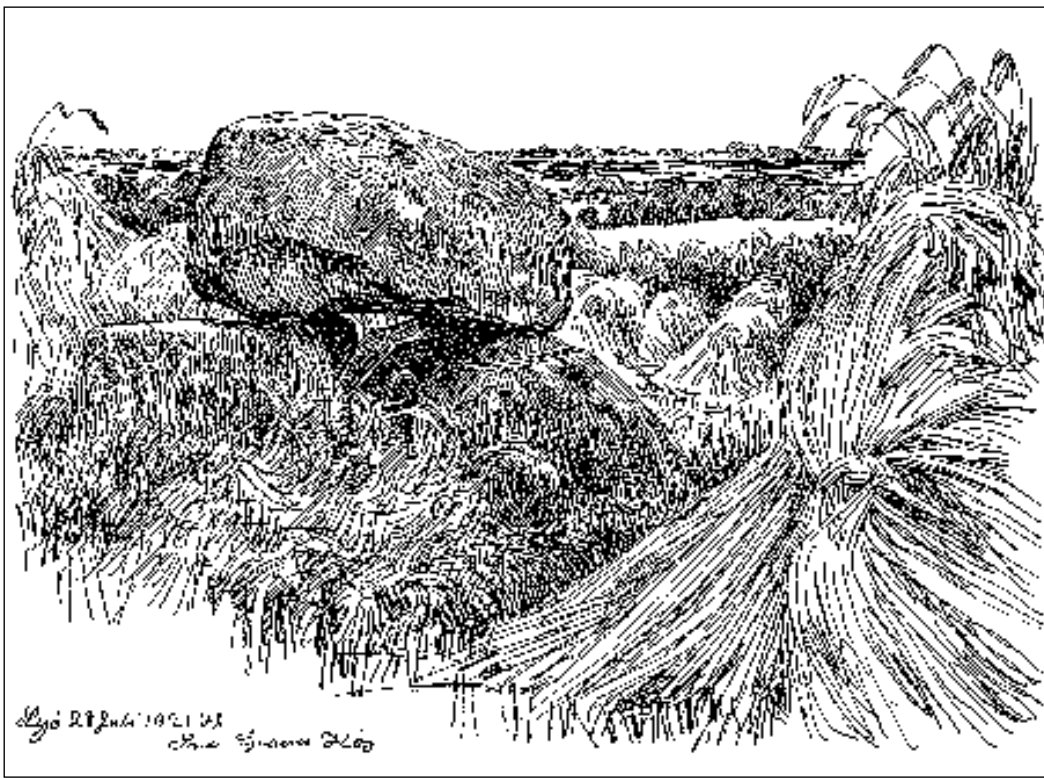

Fig. 1. Stendysse på Lyø, tegnet af Johannes Larsen. tegningen stammer fra Johannes V. Jensens essaysamling „aa danske Veje“ fra 1931, hvori digteren lidenskabeligt argumenterer for den fredningslov, som blev vedtaget få år senere, i 1937.

strålende og solgylden bronzealder fulgte en mørk og regnfuld epoke, jernets tid, som Brøndsted beskrev med ord som „vareknaphed og kulturnedgang“, og hvis årsager man skulle søge hos de stridbare germanske naboer i syd.

Johannes Brøndsted skrev under stærk påvirkning af digteren Johs. V. Jensen, som sammen med sine samtidige, lysmalerne fra Fyn, „Træskomalerne“, som man også har kaldt dem, skabte et stærkt og levende billede af det danske landskab, hvori oldtidsminderne indgik som en lige så naturlig bestanddel som i guldaldermalernes kunst. Og det var da også med et greb tilbage til 1800-tallets landskabssyn, at f.eks. Johannes Larsen lavede sine indtrængende billeder af stendysser og gravhøje omgivet af solmodent korn.

Igen skabte kunstnerne og videnskabsmændene et Danmarksbillede, som blev hvermands eje. Og som endnu stod stærkt, når min generation til morgensang i 1940'ernes danske folkeskole sang om, at

*Gravhøje kroner
det grønne Land
Hvor skønt fortoner
sig Sø og Strand*

Det var det billede af det danske landskab, som jeg og min generation voksede op med. Et billede af det danske bondeland, som det mytiske sted, hvor natur og historie forenedes. Og der var ikke skyggen af distance, når vi ved årets afslutning i skolen sang Johannes V. Jensens „Hvor smiler fagert..“:

*Hvad Haanden former er Aandens Spor
Med Flint har Oldbonden tømret, kriget
Hver Spaan du finder i Danmarks Jord
er Sjæl af dem der har bygget Riget.*

Også vi elever i folkeskolen, var med til, hjulpet af videnskabsmændene, digterne og billedkunstnerne at fremmane et billede af „Det gamle land“, som i de år, op til og omkring den 2. verdenskrig, gennemgik en ny forvandling som følge af den begyndende industrialisering. Det var de år, hvor den lille grå Ferguson-traktor begyndte at køre derude på markerne.

I dag er det danske landskab atter under forvandling. Hvert år bliver talrige landbrug nedlagt i den moderne stordrifts navn. Og hver dag arbejder vor tids redskaber sig dybere ned i de jordlag, som rummer sporene af landets ældste historie. Når vi gør indgreb i

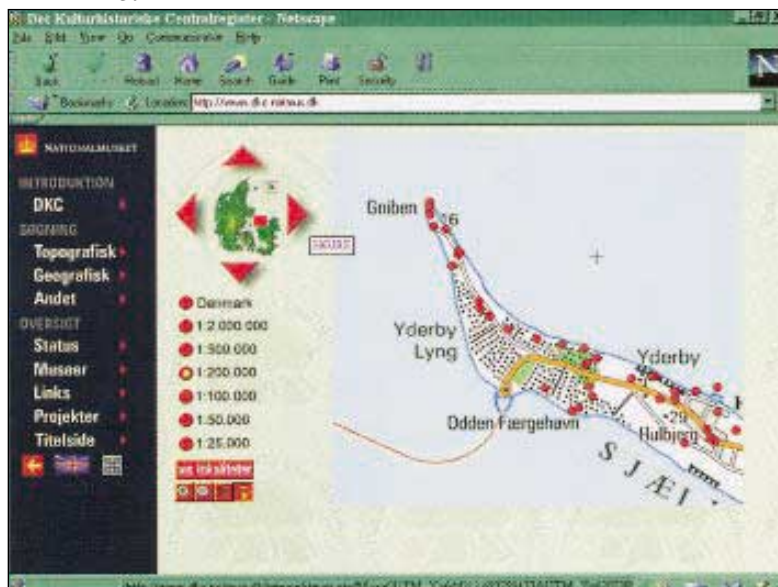
landskabet, er det ikke længere et enkelt hjørne af naturen, vi ændrer. Det er hele landskabet. Vi bygger motorveje og industrikvarterer. Vi forbinder kyst med kyst med broer, vi bygger nye øer, og vi sammenlægger landbrug. Vi er i færd med at skabe et nyt landskab, der har sin egen skønhed og sit eget store udsyn, og som uden grænser leder direkte ned til det europæiske kontinent – og vi er ved at lære at se på det landskab på en ny måde.

Men vort forhold til historien og det nationale har ændret sig. Vor selvforståelse udfordres gang på gang. Og når vore folkekære digtere som f.eks. Benny Andersen i dag skildrer den danske skabelsesmyte, lyder det i al sin korthed sådan:

*I begyndelsen var isen
derpå kom indvandrerne
de første jægere sydfra*

Også i nutiden gør vi den samme erfaring, som guldalderens og den tidlige industrialismes mennesker: De rammer, som tidligere omgav vor tilværelse som nation, er ved at forvandles. Og vi begynder at forstå, at Historien ligner den menneskelige erindring: den udvælger og forarbejder bestandig nye temaer, samtidig med at den er udtryk for noget bestandigt svindende. Vi ser, hvordan den historiske erindring i stigende grad slettes fra

Fig. 2. I 1982 begyndte man at overføre sognebeskrivelsen til elektroniske medier. Det førte i 1984 til oprettelsen af Det Kulturhistoriske Centralregister, og det indeholder i dag oplysninger om hen ved 140.000 fortidsminder og findesteder.

landskabet, der mere og mere præges af vor tids bygge- og anlægsarbejder. Og vi ser, hvordan vi med den moderne teknologi er nået ned i de dybeste lag af landskabets erindring, og hvordan de svage spor fra oldtiden nu oftest kun tegner sig som mørkfarvede skygger under pløjelaget i det lyse undergrundssand.

Både i 1800-tallet og i 1900-tallet var der vældige bevægelser i gang, der kæmpede for at bevare den svindende fortid – det jeg har kaldt landskabets erindring. Når Johannes V. Jensen sagde, at „Hvad Haanden former er Aandens Spor“, så var også det et greb tilbage til det, man i Guldalderen kaldte „Ånden i naturen“. Udtrykket var H.C. Ørsteds, og da man for nylig på Nationalmuseet afholdt et debatmøde i anledning af 150-året for udgivelsen af Ørsteds bog af samme navn, var der flere af debatdeltagerne, der pegede på slående paralleller mellem Ørsteds tid, Guldalderen, og vor egen.

For også i dag er der en hel generation af unge, der kæmper for at bevare „Ånden i naturen“. De gør det bl.a. med det, vi kalder „nøddudgravninger“, dvs. de undersøgelser, som vi i dag foretager i et kapløb med tiden og de store maskiner, som bygger veje, broer, gasledninger og industrianlæg. Og de gør det med en videnskab, som netop udsprang af Guldalderen, men som i dag har udviklet sig til at være et særfag i den humanistiske klasse, en universalvidenskab, fordi den har forgreninger langt ind i flertallet af de naturvidenskabelige discipliner. Der er og har altid været masser af Guldalder i arkæologien, fordi den – ofte på trods af alle odds – forsøger at opretholde et helhedssyn på menneskets udviklingshistorie.

Man kan i dag ikke udøve arkæologi uden et omfattende kendskab til geologiske og miljøhistoriske forhold. Studiet af oldtidshistoriens mennesker kræver dyb indsigt i fortidens flora og fauna, i fangststrategier og domesticeringsprocesser. Det nødvendiggør et nært samarbejde med bl.a. geologi, kvartærbiologi, osteologi, zoologi, etologi og biologi. Og samtidig har man erkendt, at oldtidens samfund heller ikke kan studeres uden et indgå-

ende kendskab til samfundsvidenskaberne, først og fremmest socialantropologien. Dertil kommer at arkæologien næsten altid må analysere sine kilder laborativt med naturvidenskabelige metoder af forskellig slags, fra radioaktivt kulstof-14 til DNA-analyser af skeletter. Det vil sige, at kemi, fysik, og molekylærbiologi også er centrale dele af den arkæologiske tolkning.

Arkæologien studerer kort sagt alle aspekter af den menneskelige udvikling. Det gør den netop til en universalvidenskab af den art, som guldalderens videnskabsmænd drømte om. En videnskab, som anskuede mennesket og naturen som en helhed, som en sammenhængende organisme. Og i overensstemmelse hermed, er det også i dag arkæologens rolle er at være koordinator og fortolker af meget store, kombinerede datamængder. Kun på den måde kan han eller hun skabe den tværvideenskabelige syntese, som er fagets mål, og som er en forudsætning for at kunne tilgodese moderne krav på en lødig tolkning af forhistoriske samfundsprocesser.

Det er, hvad der karakteriserer den moderne arkæologi: helhedstænkningen og det lange perspektiv på vor egen historie. Men den moderne arkæologiske videnskab er også et barn af sin tid. Derfor har det nationale i faget også fået en anden og mere nutidig betydning. Lige som vi har fået større udsyn i landskabet, lige sådan har vi også fået større udsyn over historien. Oldtidshistorien kendetegnes af helt andre økonomiske, politiske og kulturelle grænser end dem, som gælder i dag. Derfor må den moderne arkæologi også præsentere sine resultater, uden at moderne nationalitetsgrænser eller forældede kulturbegreber påvirker fremstillingen. Det er et sundt alternativ til manganen en debat, og det sætter også Benny Andersens ord om, at de første danskere var indvandrere i et godt perspektiv. Oldtidshistorien viser os, at de fleste store temaer i vores historie er kommet til Norden udefra.

Det er blot nogle af den slags perspektiver, der gør arkæologien til en aktuell videnskab. Men hertil kommer også, at den er en utrolig spændende beskæftigelse. Fragmenter og

gåder vil altid tale til den menneskelige fantasi. Lysten til at udforske det ukendte, til at se det, som ingen andre før os har set, har medført en stor og folkelig interesse for arkæologien. Det er altid lige fascinerende at åbne en gravhøj eller afdække en boplads fra oldtiden. Hvad man får at se, vil altid være unikt, ingen har set det, siden oldtidsmenneskene forlod det. Og fortolkningen af de arkæologiske fund er en intellektuel leg, som alle kan deltage i. Derfor er den arkæologiske videnskab også i en særklasse, når det gælder den folkelige forankring. Det lader sig nemt aflæse i det voksende udbud af populærvideenskabelige fremstillinger og den store interesse i massemedierne for emnet. Hvem af os sidder ikke om aftenen med store øjne og ser de sidste nye arkæologiske opdagelser på Discovery kanalen.

I dag er antallet af arkæologistuderende ved universiteterne større end nogensinde. Det samme gælder de mennesker, som på amatørniveau beskæftiger sig med arkæologien. Som weekend efter weekend vandrer hen over markerne med deres metaldetektor. Det er alt sammen meget velkomment. I Danmark har amatørarkæologien stolte traditioner. En stor del af de fund, som befinder sig på vore museer, stammer fra mennesker, som har haft arkæologien som en kær interesse. Enkeltvis eller sammensluttet i foreninger – og der er hen ved 30 sådanne foreninger spredt ud over landet – bistår amatørarkæologerne museerne med opsporing, rekognoscering og undertiden også udgravning. Der er mange museer landet over, der har forstået at udnytte den potentielle arbejdskraft, som ligger deri. Og med deres store lokalkendskab er amatørarkæologerne en uundværlig ressource for det danske museumsvesen.

Mærkeligt nok, ser man hyppigt fremsat det postmodernistiske postulat, at det i dag ikke er et tema, hvad der fandtes tidligere. At Historien er blevet uinteressant. At vi alle er som faldet ned fra himlen uden fortid, og at vi udelukkende ser på det, som sker i dag.

Jeg er ikke enig i dette skrækscenario. Der findes vidt udbredt i almenheden en overbevisning om, at historieløsheden er en trussel mod fremtiden. Og der findes et vidt udbredt

Fig. 3. Et vigtigt formidlingsredskab fra Rigsantikvarens Sekretariat er årbogen "Arkæologiske udgravninger i Danmark". Det er en over 300 sider stor publikation, som år for år giver en beskrivelse af samtlige udgravninger i landet. Årbogen er et uundværligt redskab for den, der vil følge med i den arkæologiske virksomhed her i landet.

historisk engagement i den samme almenhed. Det kan enhver museumsmand bevidne. Men der findes måske ikke en særlig udbredt viden om, hvor truet vor kulturarv er.

På de følgende sider vil en række fagfolk rette opmærksomheden mod nogle af de mest truede områder inden for den forhistoriske arkæologi og middelalderarkæologien. Hver af dem giver deres bidrag til diskussionen om, hvordan arkæologien forvalter sit ansvar for at beskytte, bevare og dokumentere den kulturarv, som for størstedelen endnu ligger gemt under jorden. Til at løse den opgave har vi i Danmark skabt et fornuftigt, administrativt apparat, som bygger på et stærkt museumsvesen, rejst af og bygget på et lokalt engagement igennem mere end hundrede år.

I dag foregår al arkæologisk virksomhed i Danmark på rigsantikvarens ansvar. Hans lovbundne kompetence forvaltes af Rigsantikvarens Sekretariat, som har eksisteret siden 1983. Dette sekretariat samarbejder med Nationalmuseet, som er landets kulturhistoriske centralmuseum – og med i alt 47 regionale museer. Til dem er en del af rigsantikvarens kompetence uddelegeret, og det er dem, som foretager de nødvendige arkæologiske undersøgelser.

Rigsantikvarens Sekretariat fører forhandlinger med offentlige myndigheder, med private firmaer og med enkeltpersoner, og det foretager sagsbehandling, besigtigelser, analysearbejde og økonomisk styring af den samlede arkæologiske virksomhed i Danmark.

Rigsantikvarens årlige bevilling på finansloven er på 8,3 millioner kr. Af denne yderst beskedne sum dækkes udgifterne til de arkæologiske undersøgelser på private lodsejers jord. De offentlige myndigheder har derimod pligt til at betale for udgravninger, der udføres af disse myndigheders tiltag.

Koordineringen af det arkæologiske arbejde i Danmark foretages af Det Arkæologiske Nævn. Det har rigsantikvaren som formand, og dets sekretariatsfunktion ligger i Rigsantikvarens Sekretariat. Nævnets opgaver er bl.a. at prioritere de arkæologiske undersøgelser, at rådgive rigsantikvaren om anvendelsen af de økonomiske midler og fordelingen af opgaverne.

Arkæologiske udgravninger i Danmark 1999

Rigsantikvarens Sekretariat fører Det kulturhistoriske Centralregister, hvorunder også hører det Marine Register, der har til huse i Nationalmuseet. Registret bygger på Nationalmuseets „Sognebeskrivelse“, som er den landsdækkende optegnelse af gravhøje, bopladser, enkeltfund m.m., der blev indledt ved en pionerindsats i 1873, og som siden da er fortsat. I 1982 begyndte man at overføre sognebeskrivelsen til elektroniske medier. Det førte i 1984 til oprettelsen af Det Kulturhistoriske Centralregister, og det indeholder i dag oplysninger om hen ved 140.000 fortidsminder og findesteder (fig. 2).

Hele Centralregistrets database er i dag tilgængelig på internettet. I DKC-on-line kan man få adgang til kort og tekster fra Sognebeskrivelsen. Databasen er derved blevet et uundværligt redskab i museernes daglige arbejde. Men registret indeholder også følsomme oplysninger, det er derfor kun professionelle brugere, der har fuld adgang til nettet.

Et andet vigtigt formidlingsredskab fra Rigsantikvarens Sekretariat er årbogen „Arkæologiske udgravninger i Danmark“. Det er en over 300 sider stor publikation, som år for år giver en beskrivelse af samtlige udgravninger i landet. Årbogen er et uundværligt redskab for den, der vil følge med i den arkæologiske virksomhed her i landet (fig. 3).

Endelig udgiver rigsantikvaren et nyhedsbrev (fig. 4). I det kan man læse om, hvordan

den almindelige samfundsudvikling virker ind på det arkæologiske arbejde. Man vil f.eks. kunne se, hvordan den stærkt øgede bygge- og anlægsvirksomhed i byerne og byudviklingsområderne medfører store og meget kostbare udgravninger. Man vil også kunne se, hvordan læplantninger og skovrejsninger tvinger arkæologerne i marken. Ca. 2.600 ha land beplantes hvert år. Det er i mange henseender et gode, men for fortidsminderne udgør det en alvorlig trussel. Forud for læplantning og skovrejsning går nemlig en dybdepløjning, og plovne går 70-80 cm ned i undergrunden, dvs. at alle fortidsminder bliver destruerede, og de må derfor undersøges inden arbejdet går i gang. Endvidere vil man kunne se, hvordan andre indgreb som f.eks. råstofudvinding truer fortidsminderne med udslættelse. Også her må talrige arkæologiske undersøgelser iværksættes.

Hertil kommer dyrkningstruslen mod fortidsminderne, f.eks. den årligt tilbagevendende pløjning. Her er der tale om et særligt problem, som flere af de efterfølgende indlæg vil komme ind på. Undersøgelser af dyrkningstruede gravpladser, gravhøje, bopladser, køkkenmøddinger, jernudvindingsanlæg og meget andet bliver nemlig på grund af manglende økonomiske midler udskudt fra år til år. Resultatet er en alvorlig og fremadskridende nedslidning af f.eks. de mange tusinde overpløjede gravhøje i Danmark.

Det bliver stadig mere klart, i hvor høj grad den danske kulturarv er truet i disse år. Spo-

rene efter 10.000 års forhistorie er uigenkaldeligt ved at forsvinde, og selv med den stærkt øgede udgravningsaktivitet er perspektivet forfærdende. Det bliver en fattig arv, vi overgiver til vore efterkommere. Det er vores generation, der for alvor er ved at slette landskabets erindring. Derfor spørger dansk arkæologi både befolkningen og politikerne: Er det noget, vi som civiliseret land kan være bekendt?

Vil du sælge din bedstemor? Spurgte engang Johannes V. Jensen i 1920'ernes ophevede fredningsdebat. Og han fortsatte med at fortælle, at vi engang som børn, uden kritik læste i H.C. Andersens historie om Store Claus og Lille Claus, at man ude på landet rask væk slog sin bedstemoder ihjel og kørte hende ind til byen for at sælge hendes lig til en apoteker.

„At antyde sligt nu ville blive karakteriseret som en råhed“, sagde Johannes V. Jensen, „det ville være grimt. Grimt er det at gøre sig skyldig i ufølsom behandling af dem man er kommen af, af de gamle, forfædrene, fra hvem vi overtog tilværelsen. Man holder mindet om dem helligt, man respekterer deres grave“. I dag ville vi nok udtrykke os med andre ord. Johannes V. Jensens noget patetiske sprogbrug hører trods alt en anden tid til. Men mon vi alligevel ikke er enige med den gamle digter i det fyndige udsagn, han til slut kom med om de oldtidsminder, der endnu så fint ligger derude og tegner det danske landskab: „Den der udsletter dem, udsletter sig selv“.

Fig. 4. Rigsantikvarens Nyhedsbrev. I det kan man læse om, hvordan den almindelige samfundsudvikling indvirker på det arkæologiske arbejde.

Historik

Køkkenmøddinger er stenalderboplads med lag af muslingeskaller – fortrinsvis østers – blandet med måltidsrester, våben og redskaber m. m. De tilhører især ældre stenalders slutning og begyndelsen af yngre stenalders (5700 - 3500 f. Kr.), det vil sige, at de er ca. 5000 - 8000 år gamle. De danske køkkenmøddinger er kendt over hele jorden, og begrebet „køkkenmødding“ er et af de få danske (arkæologiske) udtryk, der er gået ind i international sprogbrug.

Allerede i 1837 hører vi om de første indberetninger til Nationalmuseet om oldsager fra køkkenmøddingen Krabbesholm ved Skive, og i 1847 fremsatte den kendte fysiker H.C. Ørsted en opfordring til samarbejde mellem naturforskere og arkæologer med henblik på at få det bedste udbytte af de videnskabelige undersøgelser af disse anlæg. Dette fremsynede initiativ blev fulgt og blev starten på en frugtbar, tværvideenskabelig forsknings-tradition, der senere blev taget op i andre lande. Danmark blev derfor på den tid „trend-sættende“ i arkæologisk forskning, og denne tværvideenskabelige forskningsmåde har siden været et af dansk arkæologis fornemste kendetegn.

I 1851 blev køkkenmøddingernes rette forklaring – som stenalderboplads – klarlagt ved undersøgelser i Meilgårdyngen (Norrdjursland), og senere gravede man i 1890'erne ved Ertebølle, der så senere blev navngivende for slutfasen af ældre stenalders: *Ertebøllekulturen (5400 - 3950 f. Kr)*, der var udbredt omkring den vestlige Østersø. Senere er der foretaget nye, reviderende undersøgelser på denne klassiske lokalitet i årene 1979 - 1984.

Siden undersøgelserne ved Ertebølle for mere end 100 år siden er der fra tid til anden

foretaget undersøgelser i andre køkkenmøddinger, men større, tværvideenskabelige udgravninger blev først genoptaget i 1970-80'erne, bl. a. ved Meilgård, Norsminde og senere Ertebølle og Bjørnsholm.

I de forløbne 150 år har arkæologiske undersøgelser af skaldyngerne i Danmark ført til nye forskningsresultater af international betydning og interesse. Køkkenmøddingerne er derfor ikke blot en del af det danske kulturlandskab (den eneste synlige anlægstype fra ældre stenalders ca. 10000 år lange forløb), men er også en vigtig del af den europæiske kulturarv, hvorfor vi har en forpligtelse til, at sikre et karakteristisk udvalg af disse boplads med henblik på fremtidens kulturhistoriske spørgsmål.

Hvad er køkkenmøddinger?

Køkkenmøddinger er ikke blot affaldslag og steder, hvor vi kan finde oldsager, men lokaliteter, hvor datidens befolkning af fiskere og jægere levede deres dagligdag. De består af muslinge- og snegleskaller, blandet med bål- aske, ildpåvirkede sten, fiske-, fugle- og pattedyrknogler, potteskår, kasserede redskaber og affald fra fremstillingen af våben og redskaber. Hertil kommer begravelse, bålsteder, forrådsgruber, stolpehuller og hist og her også boligrester.

Skaldyngerne kan være indtil 2 meter tykke (hvilket dog er sjældent i dag) og mange hundrede meter lange. Østersskallerne samt fugle- og fiskeben af varmeelskende arter fortæller, at havet dengang var både varmere, mere salt og mere næringsrigt end nu.

Stenalderkøkkenmøddingerne ligger ved de forhistoriske kyster, fordi havet dengang var mere næringsrigt end i dag og derfor gav et godt udkomme. Det var også varmt og salt

Fig. 1. Den internationale arkæologikongres på udflugt til Sølagerkøkkenmøddingen i Nordsjælland, 1869. Frit efter Illustreret Tidende. Tegning: Bernhard Olsen.

nok til, at der har kunnet dannes østersbaner, som stenalderbefolkningen udnyttede.

De danske køkkenmøddinger findes i landets nordlige og nordøstlige egne, dukker op i sen Kongemosekultur (ca. 5700 f. Kr.) og har deres hovedforekomst i Ertebølle- og tragtbægerkultur, men findes også i mindre målestok i grubekeramisk og enkeltgravskultur samt i ældre jernalder, hvor køkkenmøddingerne atter får en opblomstring (fig. 3).

Siden forrige århundrede er køkkenmøddingsforskningens mål og metoder blevet ændret flere gange. Oprindeligt drejede det sig om at erhverve oldsager; senere fulgte en fase, hvor det var dateringsmæssige og stratigrafiske problemstillinger, som særligt var i fokus; til i dag, hvor det er funktion og anvendelse af bopladsfladen, der står i forskningens centrum. Sideløbende hermed er udgravningerne ændret fra at omfatte grøfter og mindre arealer i skaldyngerne til nu at dreje sig om undersøgelse af større flader, eller ligefrem at udgrave hele køkkenmøddinger. Endelig er der i årenes løb kommet nye daterings- og analysemetoder til vor rådighed, f.eks. kulstof-14 dateringsmetoden.

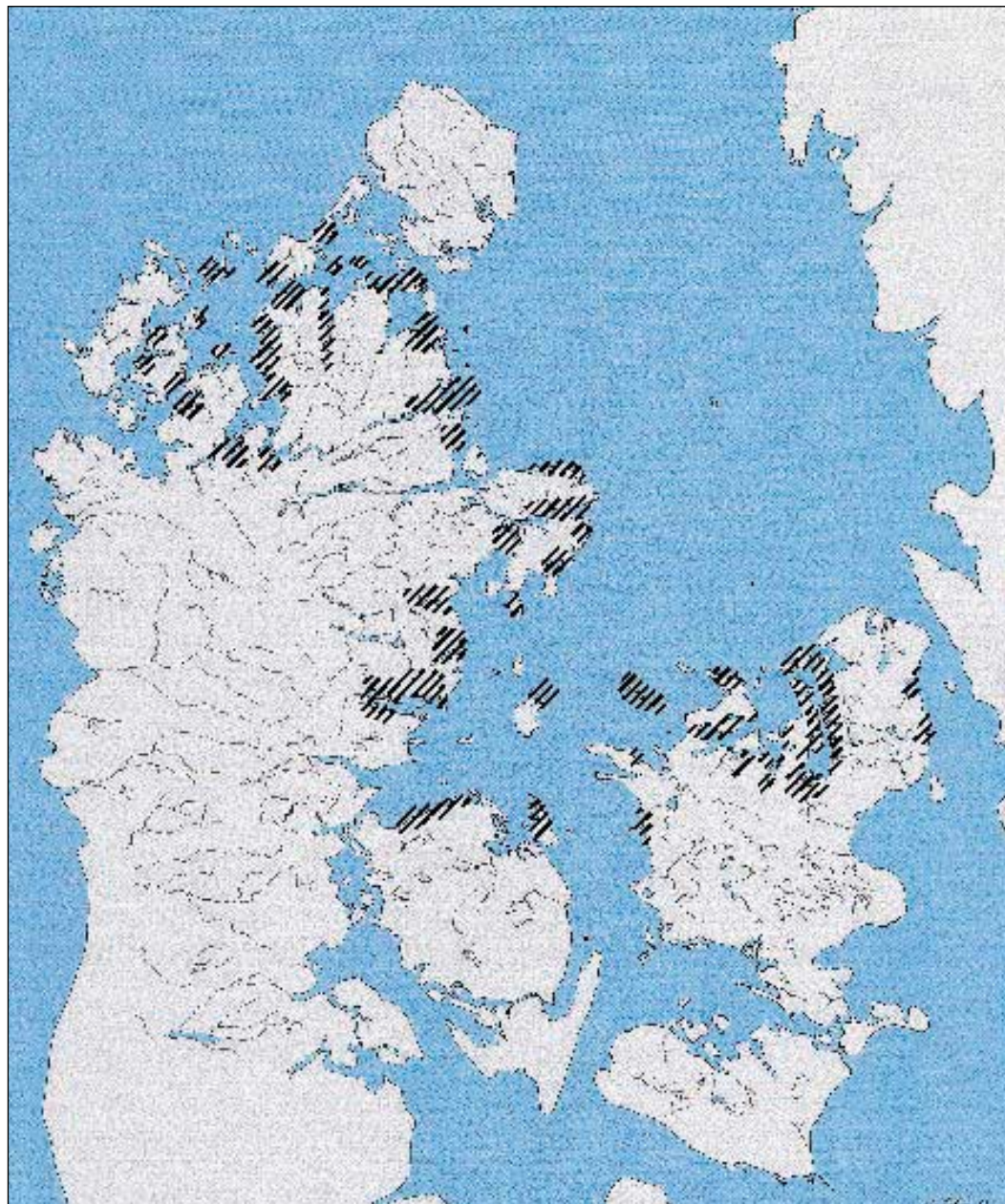
Det seneste skridt i denne forskningsudvikling er regionale undersøgelser, dvs. undersøgelser af samtlige køkkenmøddinger i et topografisk afgrænset område, f. eks. en fjord eller vig, eksempelvis Norsminde Fjord i Østjylland og den fossile „Bjørnsholmfjord“ i Limfjorden (fig. 5).

Køkkenmøddingernes betydning for dansk og europæisk stenalderforskning

Inden for nordisk stenalderforskning er køkkenmøddingerne af meget stor videnskabelig værdi. Det skyldes flere forhold, hvoraf de fleste og vigtigste er knyttet til de kalkholdige skallags gode bevaringsforhold for organiske levn – selv meget små genstande som fiskeknogler og øresten af fisk er velbevarede – hvilket åbner for mange forskellige former for naturvidenskabelige undersøgelser og dateringsmetoder. Disse muligheder er særligt vigtige i egne, hvor de øvrige bopladsers bevaringsforhold for organiske levn af forskellige årsager er ringe.

De omfattende affaldslag viser bedre end noget andet, hvordan dagligdagen forvandede sig i slutningen af ældre stenalder for 6000 - 7000 år siden. Hvilke dyr og planter man

Fig. 2. Køkkenmøddingernes forekomst i Danmark. Kortet viser forholdet mellem land og hav omkring 4000 f.kr. Tegning: Claus Pedersen del.

spiste, hvordan maden blev tilberedt, og om man boede permanent på disse kystbopladser eller flyttede sæsonvis mellem flere steder. Samtidig indeholder køkkenmøddingerne mange ildsteder og arbejdsområder, hvor man har slagtet vildt, lavet mad og forarbejdet våben og redskaber. Som følge af den vedholdende aflejring af muslingeaffald, fremstår disse værkstedspladser velbevarede og giver helt enestående øjebliksbilleder af dagliglivet i stenalderen og kan ved omhyggelig udgravning afsløre vigtige detaljer om bopladsernes struktur og organisation – oplysninger der ellers er udviskede på andre typer stenalderbo-

pladser, hvor aflejringshastigheden har været mere langsom.

Det må heller ikke glemmes, at køkkenmøddingerne dækker over værdifulde arealer af gamle landoverflader, hvilket giver mulighed for jordbunds- og vegetationsanalyser.

Sidst, men ikke mindst, er de såkaldte „stratificerede køkkenmøddinger“ fortsat vor bedste kilde til belysning af den ældste bondekulturs fremkomst i Danmark omkring 3950 f. Kr. – vel nok det vigtigste kulturhistoriske skift i Nordeuropa.

Man kan udtrykke det således, at køkkenmøddingerne er „databanker“ til palæoøko-

logiske forhold samt bebyggelse og erhverv i oldtiden. I ca. 150 år har vore køkkenmøddinger tilført os viden af international betydning – oplysninger af en art, som vi *ikke* kunne have fået på andre stenalderboplads, hvor der kun er bevaret flint. Som det ved forskellige lejligheder er blevet udtrykt: Køkkenmøddingerne er en „guldgrube af affald!“

Køkkenmøddingerne er derfor ikke blot vigtige fund i det danske kulturbillede, men er et overordentligt centralt led i den europæiske kulturarv fra stenalderen.

Hidtidige tiltag

Dansk arkæologi har en lang og fin tradition for fredning af oldtidsmindesmærker – først og fremmest monumenter såsom gravhøje, stendysser, runesten m. m., mens sikring af anlæg f.eks. boplads og gravplads desværre har været tilfældige og af meget ringe omfang. Mens opmærksomheden i mange år har været koncentreret om besigtigelse og håndhævelse af monumentfredningerne, er der samtidig sket en konstant og stadig voldsommere ødelæggelse af boplads, gravplads m. m., en ødelæggelse som man ikke i tilstrækkeligt omfang har været opmærksom på og taget fredningsmæssigt højde for.

Resultatet har været en omfattende og landsdækkende ødelæggelse af utallige fund af stor kulturhistorisk betydning og værst af alt: en ødelæggelse af mange vigtige referencelokaliteter fra samtlige oldtidsperioder.

Vi må desværre indse, at vi har glemt arealfredninger i forhold til monumenterne – og det er især gået ud over bopladsene. Dette aspekt illustreres særlig tydeligt af køkkenmøddingerne, for til trods for at de – om noget – må karakteriseres som en „klassisk“ dansk og nordeuropæisk fundgruppe fra oldtiden, har der hidtil kun været fredet 14 køkkenmøddinger i Danmark; heraf ligger 5 i Jylland (Bjørnsholm, Ertebølle, Krabbesholm, Marcilleborg og Meilgård), 1 på Fyn (Svinø) og 8 på Sjælland (Sølager, Kalvø, Havelse Mølle samt fire dynger i Selsø Østskov); hertil kommer en mindre fredning af et udsnit af køkkenmøddingen ved Bilidt i Frederikssund – en fredning, der er gennemført af Geologisk Institut ved Københavns Universitet (fig. 6).

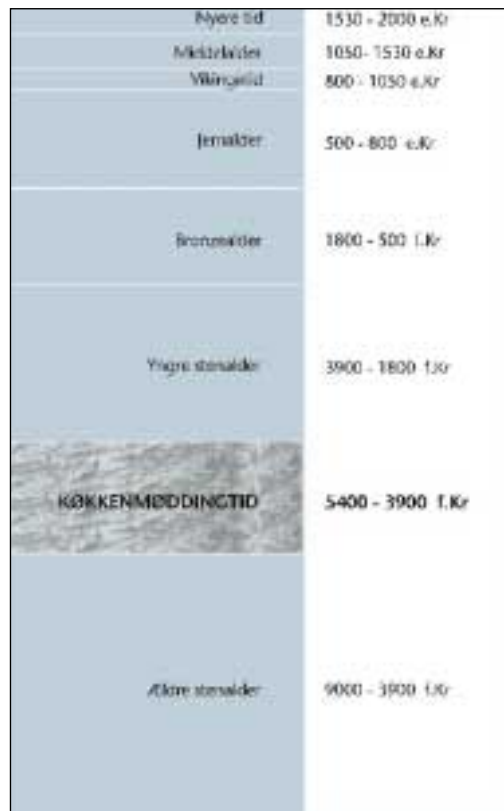

Fig. 3. De mest kendte køkkenmøddinger stammer fra ældre stenalder slutning, Ertebøllekultur (5400 - 3950 f.Kr.), men der findes også mange skaldynger fra begyndelsen og midten af yngre stenalder (3950 - 2700 f.Kr.) og især fra ældre jernalder (500 f. Kr. til ca. 200 e.Kr.). Tegning: John Pind del.

Disse fredninger er meget varierende med hensyn til udstrækning og kan enten dække udsnit af køkkenmøddinger (Bjørnsholm, Ertebølle og Sølager) eller omfatte hele anlæget som f.eks. Meilgård og Krabbesholm. Også spredningen i tid er vekslende; f.eks. omfatter alle de jyske fredninger skaldynger fra ældre og yngre stenalder, mens den fynske og tre af de sjællandske skaldynger er fra jernalderen.

Mange vigtige referencelokaliteter er forsvundet på grund af manglende beskyttelse, det gælder ikke blot enkelte, vigtige fundsteder, men også grupper af skaldynger, f.eks. kan nævnes, at Fyns eneste, større og delvist udgravede køkkenmødding, Langø på Hindsholm, ikke er fredet.

Hertil kommer, at en klar og tydelig afmærkning kun er til stede på nogle af de fredede lokaliteter, f. eks. er det umuligt på stedet at fastslå den nøjagtige position og udstrækning af fredningen af Sølagerkøkkenmøddingen; dette gælder også for Havelse Mølle og de 4 lokaliteter i Selsø Østskov.

Fig. 4. Udsnit af den klassiske køkkenmødding ved Ertebølle i Nordvesthimmerland. Udover de tusindvis af muslinge- og snegleskaller indeholder kulturlaget mængder af måltidsrester – især fiskeknogler – samt andet husholdningsaffald foruden ødelagte redskaber og våben. Den afbildede væg, der er ca. 1, 5 m tyk, repræsenterer en tidsfølge på ca. 1000 år (5000 - 4000 f. Kr.) – et godt eksempel på stabiliteten i kystens bebyggelse (og dermed de marine ressourcers stabilitet) i slutningen af ældre stenalder.
Foto: Erik Johansen.

De få fredninger har imidlertid været af afgørende betydning i de seneste år, fordi de har givet os mulighed for at gennemføre kontrollerende udgravninger til løsning af nye problemer og med den udgravningsteknik, der står til vor rådighed i dag.

Truslerne mod køkkenmøddingerne

I løbet af de seneste 20 - 30 år er der gennemført nye køkkenmøddingundersøgelser – først og fremmest i Nord- og Østjylland. Ud fra iagttagelser ved udgravninger af Bjørnsholm, Åle, Egsminde og Visborg med flere viste det sig, at *alle* de pågældende skaldynger enten allerede var ødelagt, eller var ved at blive ødelagt først og fremmest som følge af dyrkning (pløjning), men også ved grusgravning, skovarbejde og sidst men ikke mindst ved sommerhusbyggeri. Flere køkkenmøddinger var næsten pløjet bort; det gjaldt blandt andet Åle, hvor et oprindeligt sammenhængende skallag nærmest var helt væk, og i dag kun kunne findes i de lavninger i undergrundens overflade, hvor lagene af den grund havde været beskyttede; kun skalstumper og flintoldsager i pløjelaget var de sidste rester af en tidligere skaldyng på dette sted.

Her viste opmålinger af skalstumpernes udbredelse på markoverfladen, hvorledes de oprindelige, velbevarede og afgrænsede skalpletter var pløjet i stykker og gradvis „tværet ud“ over et større areal (fig. 7).

Andre køkkenmøddinger viste samme spor af ødelæggelse – det var især det/de øverste (og yngste) lag, der var fjernet men også dybere dele af skallagene var væk. At det ofte var de øverste og dermed yngste lag, der var helt forsvundet, er særligt beklageligt, fordi det er i disse lag vi finder de vigtige og mest interessante oplysninger med hensyn til introduktionen af den første bondekultur i Danmark.

At der ikke blot var tale om hysteri, fremgik af, at omfanget af ødelæggelserne kunne dokumenteres meget præcist ved de køkkenmøddinger, hvor der var fredet et udsnit, f.eks. Bjørnsholm (Vesthimmerland). Ved at sammenligne skallagets tykkelse i det fredede område med lagets tykkelse på de umiddelbart tilgrænsende dyrkede marker, kunne det både visuelt, men også ved opmåling konstateres, hvor meget af dyngen, der var forsvundet siden fredningen for ca. 60 år siden. Resultatet var, at der på denne boplads var forsvundet ca. 60 - 80% af det oprindelige kulturlag. Ved Visborg (Mariager Fjord), blev der undersøgt og opmålt profilsnit i slutningen af forrige århundrede (findes i Nationalmuseets arkiv) (fig. 8). Dengang var lagtykkelsen ca. 100 cm, mens den i dag kun er ca. 10 - 25 cm – det vil sige, at der *alene på dette sted er forsvundet omkring en meter eller 80 - 90% af det oprindelige kulturlag inden for de sidste ca. 100 år!*

Disse foreløbige indtryk, som pegede i samme retning, var yderst alarmerende, men hvad der gjorde situationen yderligere betænkelig var, at dette ikke blot syntes at være et lokalt, nordjysk fænomen, men tværtimod var af landsdækkende karakter.

Fremskrev man iagttagelserne fra disse to steder, kom man til den dybt foruroligende konklusion, *at hvis den nuværende nedbryningshastighed fortsatte med uændret hastighed, så ville alle køkkenmøddinger, som lå på dyrket mark (og det gør langt de fleste), stort set være helt forsvundet om senest 10 - 15 år!*

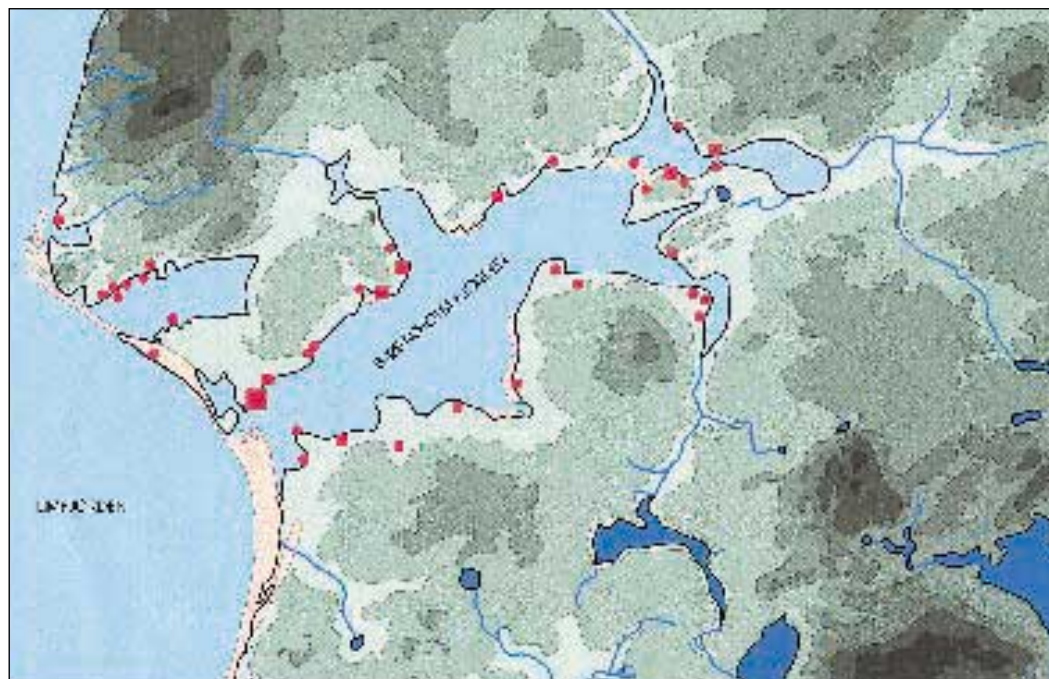

Fig. 5. Kyst-kulturlandskabet omkring Bjørnsholmfjorden (Nordvesthimmerland) i Ertebølle-tiden. Den største lokalitet, Bjørnsholm-køkkenmøddingen, ligger tæt ved fjordens munding, mens hovedparten af de øvrige er mindre, kystbopladser, hvor der ikke er blevet indsamlet skaldyr, men udelukkende drevet fiskeri og jagt. I stenalderen er denne og den lidt nordligere beliggende bugt blevet delvis afskåret fra Limfjorden af strandvoldssystemer (gulbrunt), hvilket gradvis har ændret det marine miljø fra friskt, salt hav til et mere brakt estuarie. Køkkenmøddingerne er angivet med firkant. Tegning: Claus Pedersen del.

Dette bevirkede, at der i 1987 blev skrevet en artikel i „Arkæologiske udgravninger i Danmark“ hvor der for første gang blev gjort opmærksom på den ødelæggelsestrussel, som vore køkkenmøddinger var udsat for i vore dage – først og fremmest ved markarbejde (pløjning). Senere er spørgsmålet blevet ført videre med samtaler med den tidligere og nuværende rigsantikvar og i to større artikler i Weekendavisen i 1995 og 1999. Disse „op-råb“ gav anledning til drøftelser i såvel Det Arkæologiske Nævn som i Kulturhistorisk Råd, hvor der begge steder var enighed om at tage initiativ til at få en ajourført viden om køkkenmøddingernes forekomst, antal, tilstand og trusselsgrad. Formålet var både at give Skov- og Naturstyrelsens en sikrere basis for eventuelle nye fredninger samt at give Det Arkæologiske Nævn et nyt og bedre grundlag for den faglige prioritering af de kommende års udgravningsaktivitet på dette område.

Spørgsmålet var, om iagttagelserne i Nordjylland var generelle og af landsdækkende karakter, eller der kun var tale om et lokalt problem. Hvis der var tale om et mere udbredt forhold, var der kun få muligheder, hvis der fremover fortsat skulle være nogenlunde velbevarede og forskningsegne køkkenmøddinger i Danmark. Man kunne enten

„lukke øjnene“ og lade ødelæggelsen fortsætte, eller også gribe aktivt ind og søge at afhjælpe de værste skadevirkninger. I det sidstnævnte tilfælde var det enten nødvendigt at udgrave så mange anlæg – og så hurtigt – som mulig, eller at foretage en landsdækkende fredning af et udvalgt antal køkkenmøddinger. Da vi havde en stærk mistanke om, at der var tale om et alment, landsdækkende problem, var det – af hensyn til kommende diskussioner med myndighederne – afgørende at få problemet undersøgt og kvantificeret, således at faget fremover havde præcise, kontrollerbare argumenter og data – og ikke blot vilde postulater.

En antydning af, hvor slemt det stod til, fik vi allerede under de første arbejdsfaser på Nationalmuseet, da det hurtigt viste sig, at mange „klassiske lokaliteter“ var blevet anmeldt adskillige gange i årenes løb. Forklaringen må være, at den fremadskridende og meget synlige opløjning af skaldyngerne, har fået interesserede til at antage, at der var tale om nye, ukendte skaldynger, som de så omhyggeligt har indberettet til Nationalmuseet. Endvidere rummede de ældre kilder også mange oplysninger om køkkenmøddinger, som allerede ved århundredskiftet var under kraftig opløjning.

Fig. 6. Forekomsten af de hidtidige, fredede køkkenmøddinger i Danmark. Tegning: Claus Pedersen del.

Disse højst alarmerende iagttagelser og perspektiver krævede en form for indsats, men af hvilken art?

Det var altså nødvendigt at finde svar på spørgsmål som:

- Hvor mange køkkenmøddinger var der i hele landet?
- Hvor fandtes de, og hvor var der flest?
- Hvad var deres tilstand? – forskningsmæssigt og evt. fredningsmæssigt?
- Hvis de var under trussel – hvori bestod den – nu og i fremtiden?
- Var trusselsgraden ens over hele landet, eller varierede den fra landsdel til landsdel?

Præcise svar på disse spørgsmål fandtes ikke i 1996, men var aldeles nødvendige, hvis der skulle foretages en fremtidig forskningsmæssig, forvaltningsmæssig og evt. fredningsmæssig prioritering på et sikrere beslutningsgrundlag end det, der hidtil havde været til rådighed.

Med udgangspunkt i en projektbeskrivelse udfærdiget af forfatteren og Erik Johansen blev der i 1996 etableret en landsdækkende undersøgelse af køkkenmøddingernes tilstand. Et rekognoscerings- og statusprojekt („Køkkenmøddingfredningsprojekt“) under rigsantikvaren og Skov- og Naturstyrelsen. Der blev lavet en „styringsgruppe“ bestående af kontorchef Erik Johansen fra Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat og Centerleder Søren H. Andersen; senere blev cand. phil. Esben Kannegaard tilknyttet med henblik på at udføre arbejdet på museer og arkiver samt ude i felten. Kontaktperson til Skov- og Naturstyrelsens kulturhistorisk kontor blev antikvar Anders Fischer.

Der var tale om en pionerundersøgelse, da det var første gang, der her i landet blev taget initiativ til en sådan analyse af en truet anlægstype fra oldtiden. Den bagvedliggende tanke var, at undersøgelsen skulle følges af en række lignende analyser af andre, udvalgte „underjordiske“ anlægsformer, især bopladser, men også gravpladser, skatte- og offerfund kunne behandles efter samme metodik som køkkenmøddingerne.

Undersøgelsen fik efterfølgende en bevilling fra Skov- og Naturstyrelsen på 400.000 kr. og løb i perioden 1996 - 1998. Hertil kom i mindre målestok midler og arbejdskraft fra Aalborg Historiske Museum, Moesgård Museum, Aarhus Universitet og Nationalmuseet.

Hvorfor blev køkkenmøddingerne udvalgt?

At det netop var køkkenmøddingerne og ikke en anden fundgruppe, der blev taget op i første omgang skyldes flere årsager. Først og fremmest er det en „klassisk“ type dansk stenalderboplads, der er verdenskendt og samtidig repræsenterer det fineste eksempel på en tværvideenskabelig forskningstradition – derfor har dansk arkæologi også et historisk begrundet ansvar over for denne fundgruppe.

Det er en anlægsform, der allerede fra starten har været fåtallig og som gennemgående har tynde kulturlag.

Køkkenmøddingerne hører til blandt vore ældste kulturmindesmærker og har derfor

Fig. 7. De opløjede skalforekomster på marken ved Åle-køkkenmøddingen – kortlagt med ca. 3 års mellemrum. I 1992 blev der foretaget en opmåling af skalforekomsterne på markoverfladen (angivet med rødt) – hvorefter opmålingen blev gentaget nogle få år senere (gråt). Da områderne blev udgravet i efter-sommeren 1995, kunne det fastslås, at der på det tidspunkt kun var in situ skallag bevaret i lave sænkninger i undergrundens overflade (angivet med gule indramninger). Små prikker angiver bearbejdet flint på markoverfladen – de sidste, uforgængelige kulturlevn, der viser den oprindelige udbredelse af en fordums stor køkkenmødding. Opmålingen viser, hvor stor udstrækning køkkenmøddingen oprindeligt har haft, og hvordan de sidste rester af skaldyngen er blevet flyttet ned ad den lidt skrånende mark og samtidig "tværet ud". Opmåling Jan S. Carlsen, Aalborg Historiske Museum. Tegning: John Pind del.

været udsat for nedbrydning i længere tid end de fleste andre fundtyper (i mindst 6000 - 8000 år).

Da hovedparten ligger på dyrket mark eller i sommerhusområder har køkkenmøddingerne været særlig udsat for ødelæggelse. Alle disse forhold – enkeltvis eller tilsammen – viser, at der her er tale om en både meget sjælden og vigtig fundgruppe, som er mere udsat for at forsvinde og/eller blive ødelagt end f.eks. anlæg fra senere oldtidsperioder.

Hertil kom så ydermere, at der kun er fre-det meget få køkkenmøddinger; de nye „genudgravninger“ har vist, hvor vigtigt det har været, at man tidligere fredede udsnit af disse anlæg; det har i dag givet mulighed for at revidere ældre undersøgelser og uddrage ny viden med nye målsætninger og metoder.

Endelig er skaldyngerne særdeles vigtige, fordi de ofte er de eneste fund, der kan fortælle om erhverv, sæson og levere materiale til kulstof-14 datering i egne, hvor stenalderbo-pladserne ellers kun har bevaret oldsager af flint.

Metodik

Fra starten stod det klart, at hele landet ikke kunne inddrages i undersøgelsen. Der blev derfor udvalgt en række forskellige områder

med en varierende geologi, topografi, landbrugsudnyttelse og bebyggelsesgrad, der tilsammen skønnedes at repræsentere et karakteristisk udsnit af landet.

Der er derfor *ikke* tale om en totalregistrering af alle danske køkkenmøddinger, men derimod om en besigtigelse og rekognoscering med sigte på fremtidig udvælgelse til fredning og videnskabelig prioritering.

De udvalgte områder fordeler sig geografisk således:

Østhimmerland fra Limfjorden og sydpå til og med nordkysten af Mariager Fjord.

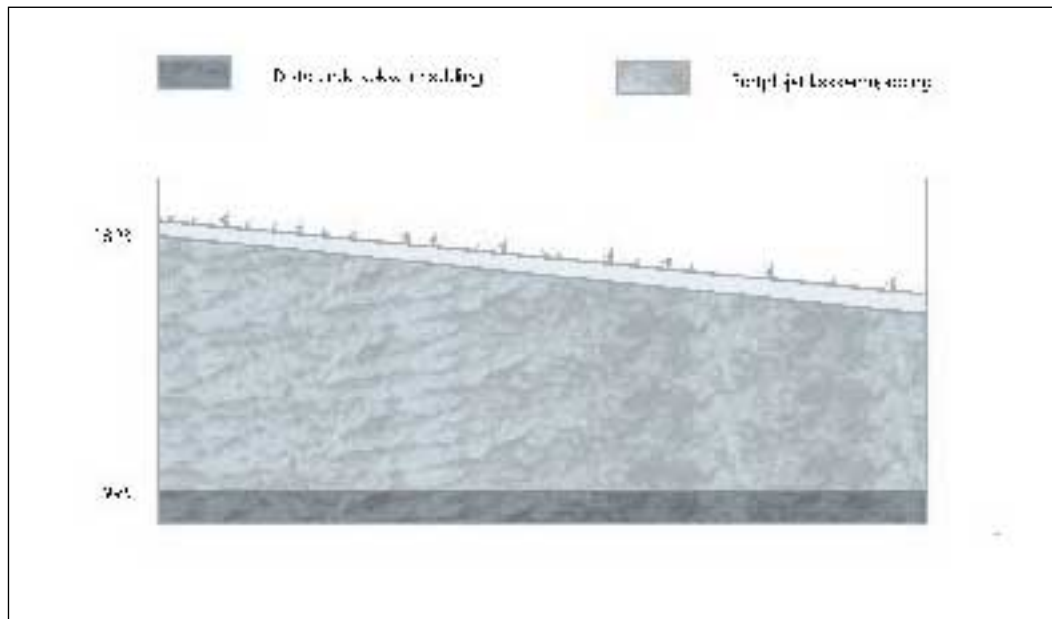
Syddjursland og Mols fra Kolindsund til sydspidsen af Helgenæs.

Nordvestsjælland inklusiv Isefjorden og vestsiden af Horns herred.

Hertil kommer indsigt i en række områder, hvor der enten havde været forskningsundersøgelser, eller hvor der var udført intensive rekognosceringer i nær kontakt med amatørarkæologer. Det gjaldt f. eks. Mors, Limfjorden omkring Løgstør og Lovns Bredning samt Hjarbæk Fjord, dele af det nordlige Djursland (Meilgård-området), Århusbugten, Norsminde og Horsens Fjorde i Østjylland foruden Tunø og Samsø.

Fig. 8. Sammentegning af situationen ved Visborg-køkkenmøddingen med ca. 100 års mellemrum. I 1890'erne besøgte Nationalmuseet stedet og lavede en opmåling af et snit igennem skallet og lavede en opmåling af et snit igennem skallet og lavede en opmåling af et snit igennem skallet (A. P. Madsen). På dette er indprojiceret skallets tykkelse i dag – henved 90% er forsvundet! Tegning: John Pind del.

Desværre måtte det erkendes, at der hverken var penge eller tid til en gennemgang af nogle vigtige områder, f.eks. Nordfyn og især Roskilde Fjord, hvilket var meget beklageligt på grund af områdets mange skaldynger og forskningshistoriske betydning. Denne svagheit er der delvis gjort forsøg på at imødegå ved en indsamling af kildemateriale om Roskilde Fjords vestsider (østsiden af Hornsherred) foruden direkte kontakt til museerne i Frederiksværk, Færggården og Roskilde samt museumsleder J. Skaarup, Langelands Museum, der som gymnasieelev har gennemgået Roskildeegnen.

I startfasen blev det bestemt at koncentrere arbejdet om Ertebøllekøkkenmøddinger, men i praksis viste det sig hurtigt, at der i mange områder f. eks. langs Mariager Fjord, Isefjord og Roskilde Fjord var særdeles mange „yngre“ køkkenmøddinger – først og fremmest fra jernalderen, hvorfor disse også blev medtaget og senere kom med i den udarbejdede bruttoliste med henblik på fredning.

Første punkt var at uddrage alle relevante oplysninger fra såvel centrale som lokale arkiver.

Dernæst at besøge alle relevante museer – herunder kontakt til amatørarkæologer og andre interesserede samt endelig en besigtigelse ude i terrænet for at få et indtryk af an-

læggets betydning og tilstand. Til det dette og andre vurderinger blev der anvendt en 4-delt skala, hvor køkkenmøddingerne blev karakteriseret som;

- 1) absolut interessant
- 2) måske interessant
- 3) uinteressant og
- 4) ligegyldigt/helt ødelagt.

Museumsarbejdet

Indledningsvis blev topografisk arkiv og sognebeskrivelsen på Nationalmuseet gennemgået. Samtidig blev der afgivet bestilling på fundkort hos Det Kulturhistoriske Centralregister på Nationalmuseet, som også foretog computersøgning på en række stikord med forbindelse til skaldynger. På Nationalmuseet blev alt relevant materiale med relation til køkkenmøddinger kopieret og indsamlet til senere bearbejdning og støtte under feltarbejdet. Endvidere blev der inddraget relevant materiale fra beretningsarkivet.

Udover Nationalmuseet er der aflagt besøg på Aalborg Historiske Museum, Hadsund Museum, Mariager Museum, Kulturhistorisk Museum i Randers, Djurslands Museum i Grenå, Ebeltoft Museum, Moesgård Museum, Fyns Oldtid i Odense og Holbæk Museum. Her blev arkiver, protokoller og ældre dokumenter gennemgået og oplysninger fra lokale amatørarkæologer indsamlet.

Dette har givet et indtryk af de seneste ca. 50 - 100 års indberetninger til nogle af de vigtigste museer, først og fremmest Nationalmuseet.

Endvidere blev der skrevet et indlæg til danske amatørarkæologers blad, hvor der blev efterlyst informationer om køkkenmøddinger. Dette initiativ var dog yderst skuffende, da det kun gav to henvendelser!

Det derved indsamlede materiale blev så sammenlignet med Nationalmuseets sognebeskrivelseskort, der på forhånd var sat på pap og dernæst dækket af et lag gennemsigtig folie, hvorpå stenalderhavets kyster, sognegrænser og topografiske numre fra Nationalmuseets arkiv og andre oplysninger, der kunne få betydning ved feltarbejdet, var indtegnet.

Under denne arbejdsgang blev der konstateret en hel del fejlafsætninger på kortene – enten i form af forkert eller manglende afsætning af fundsted, forkert signatur eller farvekode; hyppigst var der tale om positionsfejl, og i en del tilfælde var oprindelige målangivelser i fod senere afsat som meter, eller der var byttet om på verdenshjørnerne m.m.

Markarbejdet

Alle køkkenmøddinger, som var registreret på Nationalmuseet i undersøgelsesområderne blev besøgt og fotograferet, hvorefter terrænet blev afsøgt i omkring en kilometers afstand for at skabe et indtryk af stedet, og om der eventuelt var flere skaldynger i omegnen (hvilket ofte var tilfældet) – dog fortrinsvis langs den forhistoriske kystlinje. Det var imidlertid ofte nødvendigt at udstrække rekognosceringen yderligere, fordi lokaliteten enten var fejlafsat på kortene, eller ikke kunne påvises i første omgang f.eks. på grund af braklægning.

Fra starten var der udarbejdet et skema, der skulle udfyldes med indsamlede oplysninger for hver besøgt lokalitet. Arbejdet „i marken“ var en visuel terrænkontrol af kendte køkkenmøddingfund med beskrivelse af indtryk ud fra overfladeforholdene og overfladeindikatorer. Det drejer sig om nuværende tilstand, udstrækning og topografisk beliggenhed. Anlægget beskrives, fotograferes, trusselsgraden vurderes (f.eks. grusgravning,

Fig. 9. De to jordfæste-grave (mænd) i en køkkenmødding ved Vængesø (Helgenæs) er et fint eksempel på skaldyngernes gode bevaringsforhold i egne, hvis sandede og sure jordbund ellers ikke ville have bevaret organiske levn. Skeletterne er dateret til henhv. 3970-3800 f.Kr. (kal.) og 4040-3800 f.Kr. (kal.) med ± 1 std.(K-3920 og K-3921). De to personer har levet af en kost domineret af marin føde (^{13}C er henhv. -11,2 og -1,1). Det medfører, at de hører til på overgangen mellem ældre og yngre stenalder, uden at det kan afgøres, om de kulturhistorisk skal placeres i sen Ertebølle- eller tidlig tragt-bøggerkultur.
Tegning Claus Pedersen del.

pløjningstype og -dybde, dyrkningsform, evt. risiko for kommende anlægsarbejder og bebyggelse), endvidere om der allerede er eller påtænkes fredninger i den nærmeste omegn; sluttelig indsamledes eventuelt en skalprøve og daterende oldsager fra overfladen.

Hertil kom endvidere en subjektiv tilstandsvurdering efter en firedelt skala.

totalt ødelagt betegner en lokalitet, hvor der var opløjet undergrundsmateriale på stedet, eller hvor der kunne konstateres andre former for åbenbar ødelæggelse, f.eks. bortgravning.

kraftigt beskadiget er steder, hvor der kunne ses store mængder opløjede skaller og oldsager på markoverfladen

relativt ubeskadiget, når der var tale om lokaliteter med sporadisk opløjede kulturlevn på overfladen, og hvor et efterfølgende „spadestik“ godtgjorde tilstedeværelse af urørte lag og endelig var der også anlæg, som blev betegnet som

ukendt, det vil sige lokaliteter, hvorom der ikke kunne siges noget på besigtigelsestidspunktet, eller at de var afsat forkert på kortet og ikke kunne lokaliseres.

I nogle tilfælde blev der opsamlet oldsager på markoverfladen af lokaliteterne (senere returneret til de resp. lokalmuseer).

I intet tilfælde er der foretaget prøveudgravning, selvom det i mange situationer ville kunne have givet et langt bedre og især mere sikkert beslutningsgrundlag end den indledende, visuelle overflad(isk)e besigtigelse. Nogle steder blev der dog lavet et lille "spadestik" for at verificere, at der rent konkret var en skaldyng på det pågældende sted, hvilket ellers ikke kunne dokumenteres på grund af bevoksning, haveanlæg eller lignende.

Endvidere er der foretaget en stikprøverekognoscering langs den forhistoriske kystlinje i områder, hvor der ikke var registreret køkkenmøddinger – dette var især tilfældet i de jyske områder. Dette medførte fund af nogle nye lokaliteter, men karakteristisk nok kun i kort afstand af allerede kendte skaldynger; hertil kommer nye fund i skove og på braklagte arealer.

„Naturlige“ skalbanker

Foruden besøg ved de regulære køkkenmøddinger blev der aflagt besøg på en række lokaliteter, som var omtalt som skalførende i arkiverne. Det gælder især i Kolindsund på Djursland samt Lammefjorden og Sidinge Fjord i Nordvestsjælland. Der var i alle tilfælde tale om subfossile (naturlige) skalbanker, men ofte med et betydeligt indslag af bearbejdet flint, dyreknogler og anlægstyper som fiskegårde. Sådanne forekomster kendes også submarint i f.eks. Roskilde Fjord.

Køkkenmøddinger på havbunden

Denne – lidt usædvanlige – type køkkenmødding forekommer i det sydsydvestlige Danmark. I kraft af deres position på havbunden er de allerede fredede i henhold til Naturbeskyttelsesloven af 3 jan. 1992, men er desværre ikke beskyttede mod naturens nedbrydning. Problemet kendes f.eks. fra Tybrind Vig, Ronæs Skov og Møllegabet i de fynske farvande og blandt andet ved Tudse Hage på Sydvestsjælland

Efter at feltarbejdet var afsluttet, blev der udarbejdet to skriftlige rapporter af E. Kan-

negaard med tilhørende kortmateriale foruden 6 tykke ringbind med detaljeret lokalitetsbeskrivelse efter de omtalte retningslinier.

Senere har undersøgelsen været drøftet ved Det Arkæologiske Nævns årsmøde i Middelfart i januar 1999 og på seminaret på Nationalmuseet i efteråret 1999.

Endvidere har arbejdsgruppen (suppleret med kontorchef C. Paludan-Müller, Skov- og Naturstyrelsen) holdt flere møder i 2000 med henblik på kommende fredningsinitiativer.

Den ovenfor beskrevne arbejdsform havde selvfølgelig åbenbare svagheder, hvilket arbejdsgruppen har været bevidst om fra starten. For det første var der ikke tale om en detaljeret gennemgang af alle landsdele – selv inden for de udvalgte områder ville dette have været helt urealistisk under hensyn til tidsramme og økonomi.

Der var kun tale om en overfladebesigtigelse; derfor ved vi kun meget lidt om, hvad der måtte skjule sig under pløjedybden. Usikkerheden er endnu større i områder, hvor jorden i dag ligger brak, eller er dækket af sommerhusbebyggelse og skov; her var man helt afhængig af tilfældigheder såsom muldvarpeskud eller kørespor etc. Også i disse situationer fik man kun indsigt i de øverstliggende aflejringer.

I projektets start var det planlagt, at det skulle slutte med en prøvegravningsfase for netop at råde bod på disse usikkerhedsmomenter, men da de to første år var afsluttet, var der ikke bevillingsmæssig ramme til at fortsætte på det oprindeligt tænkte niveau. Hertil kom, at det i 1999 hurtigt stod styringsgruppen klart, at stadig mere truende spareplaner og arbejdsmæssige indskrænkninger på Skov- og Naturstyrelsen nødvendiggjorde at se bort fra dette ønske for at fastholde dynamikken i projektet og nå slutmålet at få fredet et antal køkkenmøddinger.

Sammenfattende må det erkendes, at der på denne måde først og fremmest blev registreret, hvad der allerede var mere eller mindre ødelagt (opløjet), mens kun svagt opløjede eller helt dækkede skaldynger ikke er blevet registreret. Vanskelighederne var særlig store ved køkkenmøddinger, som lå ned ad stejle bakkesider, hvor de lavestliggende par-

tier var dækket af nedskredne/nedpløjede muldlag.

Retfærdigvis skal det dog anføres, at nogle områder er undersøgt meget intensivt; det gælder dog kun områder, hvor der i anden sammenhæng var udført videnskabelige forskningsprojekter med sigte på kystbebyggelse, f.eks. Norsminde Fjord og den fossile Bjørnsholmfjord. Disse områder kunne så tjene som „kontrol“ på de andre regioner.

For i nogen grad at råde bod på de ovennævnte problemer, blev der i eftersommeren 2000 – inden udarbejdelsen af den endelige „bruttoliste“ – foretaget en yderligere feltkontrol af de udvalgte køkkenmøddinger på den måde, at skallagets tykkelse og udstrækning blev undersøgt med karteringsbor og „spade-stik“.

Der blev ikke benyttet topografiske „bopladsmodeller“ i feltarbejdet.

I arbejdets slutfase blev lokalmuseerne kontaktet med anmodning om at indsende fredningsforslag for en til to lokaliteter inden for deres arbejdsområde. Denne henvendelse gav mange vigtige tilbagemeldinger, men det må desværre også konstateres, at flere museer enten ikke svarede, eller på anden måde var ude af stand til at udpege køkkenmøddinger til fremtidig fredning.

Til slut er der blevet udarbejdet en såkaldt „bruttoliste“, der blev anvendt som en grov retningsgiver for hvilke køkkenmøddinger, der skulle indstilles til fredning. Efter bruttolisten var udarbejdet besigtigede styregruppen de aktuelle anlæg, hvorefter der blev lavet en sidste liste, som blev fremsendt til Skov- og Naturstyrelsen.

Resultater

Der er i projektperioden undersøgt 149 sogne, hvorved der er besøgt 191 køkkenmøddinger (hertil kommer så de ekstra områder, der tidligere er omtalt). Heraf er kun 16 steder nye lokaliteter, der alle er små og ligger i skov eller lignende topografiske situationer.

Desuden gav undersøgelsen en række andre vigtige resultater. Først og fremmest kom det helt bag på os, at antallet af kendte køkkenmøddinger var langt mindre end antaget. Undersøgelsen pegede på landsplan på

et antal omkring ca. 500 - 550, hvoraf en del skulle dateres til bronze og /eller jernalder. Det vil altså sige, at der antagelig kun er ca. 400 - 450 køkkenmøddinger fra stenalderen. Vi har nok hidtil været tilbøjelige til at regne med, at der var – om ikke et uendeligt stort – så i hvert fald meget stort antal køkkenmøddinger i Danmark og at der altid ville være et ekstra kildemateriale, som kunne underkastes fornyede undersøgelser. Dette er altså langt fra tilfældet. Tværtimod er de danske køkkenmøddinger, både total set og fordelt på „aldre“ af meget begrænset omfang. Hertil kommer, at der overhovedet ikke blev registreret nye, „store eller større“ køkkenmøddinger, hvilket må betyde, at vi allerede kender de (få) store anlæg der findes. Derimod blev der registreret flere små, der lå tæt omkring de „store“ (altså grupper eller koncentrationer af køkkenmøddinger).

Der kunne også konstateres forskelle mellem situationen i Jylland og på Sjælland. På Nordsjælland var der ikke samme tradition blandt amatørarkæologer og samlere for at afsøge kystegnene efter bopladser; her besøgte man derimod de rige indlandsbopladser i Åmosen. De sjællandske køkkenmøddinger var generelt mindre end de jyske (sjældent større end 10 x 15 m); samtidig var de mindre fundrige på flintaffald og -redskaber. Østersskallerne var mindre og indholdet af hjertemuslinger større – en iagttagelse som Th. Mathiassen i øvrigt allerede havde gjort i forbindelse med sin store topografiske undersøgelse af fortidsminderne i Nordvestsjælland i 1959.

Med hensyn til bevaringstilstanden taler tallene fra E. Kannegaards to rapporter deres tydelige sprog:

Nordjylland

Totalt ødelagt	16 stk.
Kraftigt beskadiget	9 stk.
Relativt ubeskadiget	6 stk.
Ukendt	1 stk.

Syddjursland:

Totalt ødelagt	5 stk.
Kraftigt beskadiget	33 stk.
Relativt ubeskadiget	6 stk.
Ukendt	2 stk.

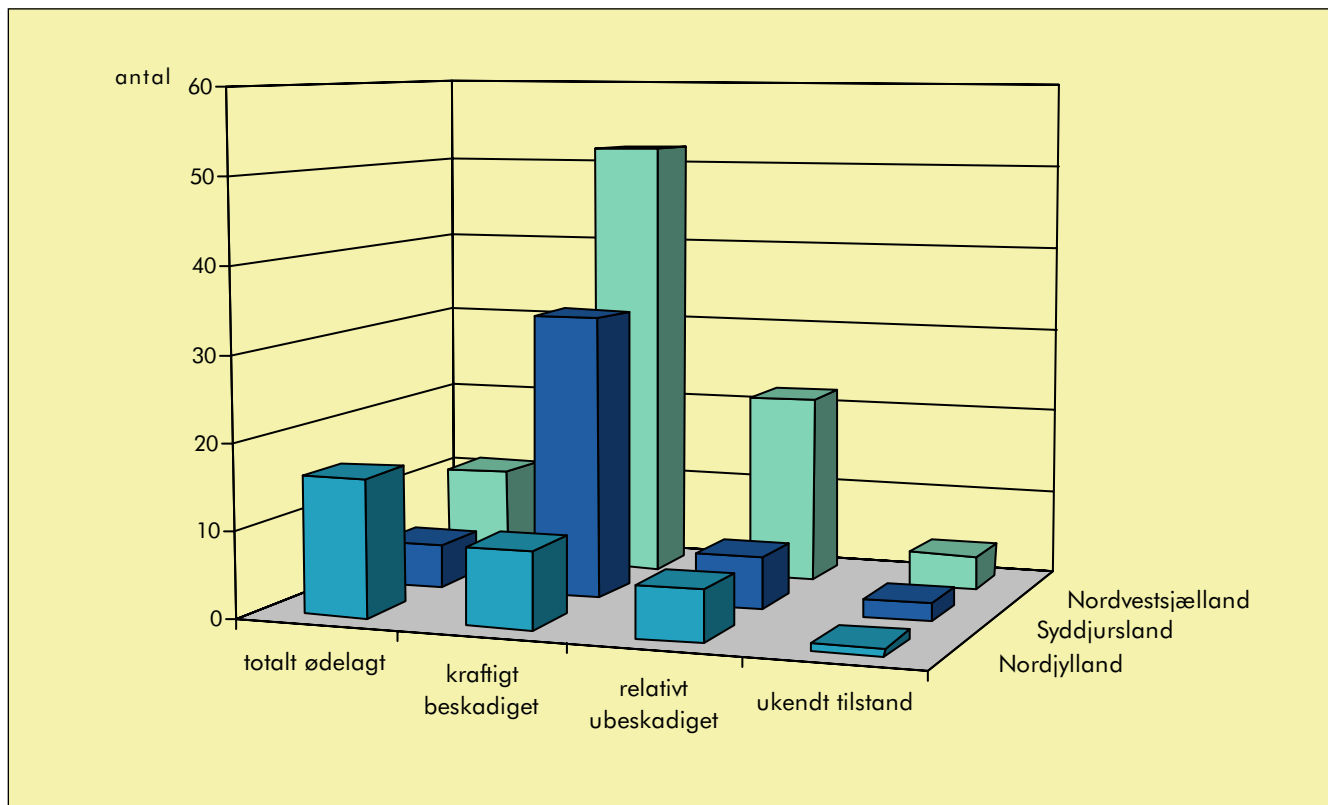

Fig. 8. Med hensyn til bevaringstilstanden taler talene fra E. Kannegård deres tydelige sprog. 70-80% af køkkenmøddingerne er enten helt eller meget kraftigt ødelagt

Nordvestsjælland:

Totalt ødelagt	11 stk.
Kraftigt beskadiget	52 stk.
Relativt ubeskadiget	22 stk.
Yngre, rel. ubeskadiget	24 stk.
Ukendt	4 stk.

Sammenfatter vi køkkenmøddingernes aktuelle „tilstand“ viser der sig et dybt deprimerende billede.

Af 167 lokaliteter i Østthimmerland, Syddjursland og Mols, samt Nordvestsjælland var mellem 11 - 50% totalt ødelagte, mellem 28 - 71% kraftigt beskadigede, mellem 13 - 24% relativt ubeskadigede og endelig var 3 - 5% i en „ukendt“ tilstand.

Omkring 70 - 80% af alle køkkenmøddinger enten er helt eller meget kraftigt ødelagt!

Ødelæggelsen er primært forårsaget af dyrkning inden for de sidste ca. 100 år, men skyldes også sommerhusbyggeri, grusgravning og usagkyndige udgravninger.

På landsplan er kun omkring 70 (små og meget små) lokaliteter – langt overvejende i skove – relativt ubeskadigede og – ingen af disse er fredede.

Uden for bevoksede arealer er omkring 98% af alle anlæg ødelagte!

For første gang har vi nu sikre tal, som fortæller, hvor galt, det står til med en dansk fundtype. Vi ved nu;

- hvor talrig fundtypen er,
- hvor meget, der allerede er ødelagt, og
- hvor meget, der er i færd med at blive ødelagt samt
- hvor få, intakte køkkenmøddinger, som er tilbage til fremtidig arkæologisk forskning.

Endvidere;

- at det tilsyneladende er umuligt at opdrive nye fund i det uendelige.

Dansk arkæologi og dansk kulturhistorisk forvaltning har et problem!

Næsten alle køkkenmøddinger er blevet ødelagt i de sidste ca. 100 år. Vi har et forskningsmæssigt og forvaltningsmæssigt ansvar, og som sagkyndige er det vor pligt at slå alarm. Tidligere havde man ikke en tilsvarende undersøgelse; det er ikke tilfældet i dag.

Ansvar for at denne fundtype ikke skal forsvinde komplet er helt og holdent vort!

Køkkenmøddingerne er en „klassisk“, dansk type stenalderboplads, der er verdenskendt og samtidig repræsenterer en tværvidenskabelig forskningstradition, som har været forbillede verden over.

Køkkenmøddingerne har været bevaret i ca. 7000 år, men forsvinder i løbet af de kommende ca. 10 år.

Hvad bør der gøres?

Den nye undersøgelse viste med al tydelighed, at vi både videnskabeligt og forvaltningsmæssigt stod overfor et alvorligt problem. Der var imidlertid også fra alle sider enighed om, at man ikke „ville lade stå til“, men at der skulle gribes ind nu – og hurtigt.

Dette åbnede for en række muligheder. Man kunne begynde at opkøbe jord, hvorpå der lå køkkenmøddinger, man kunne iværksætte en landsdækkende og intensiv udgravningskampagne, eller man kunne tage initiativ til en serie fredninger.

Det skønnedes, at jordopkøb nok i nogle, men langtfra i alle tilfælde ville være billigere end udgravning; opkøb af jord med køkkenmøddinger ville isoleret set være en utilstrækkelig foranstaltning.

En større udgravningskampagne ville være en effektiv, men tidsrøvende og meget omkostningstung udvej, og nedbrydningen af de ikke-undersøgte køkkenmøddinger jo ville fortsætte. Hertil kom det vanskelige spørgsmål, om udgravningerne skulle rettes mod de mere eller mindre ødelagte køkkenmøddinger eller udelukkende mod de ca. 100 nogenlunde intakte anlæg for at „redde, hvad reddes kan“. En mindre omkostningstung vej kunne være at iværksætte en udgravningskampagne med henblik på at skaffe et mindre dokumentationsmateriale fra en lang række køkkenmøddinger, f.eks. en profilopmåling kombineret med en stikprøve af skalmassen, dyrekogler og oldsager samt udtagning af relevante naturvidenskabelige prøver. Til trods for disse problemer var der almindelig enighed om, at udgravninger ikke kunne undværes.

Fredning(-er) er en ideel sikring af anlæg og deres informationer, men da det var en ad-

ministrativ og tung arbejdsgang, ville man risikere, at køkkenmøddingerne forlængst var væk, når en sådan proces ad åre var gennemført.

Efter mange drøftelser og overvejelser blev det besluttet at lave en kombination af alle tre virkemidler, men med vægten på udgravning og især fredning. I modsætning til de velkendte oldtidsmonumenter, som stendysser og gravhøje, der automatisk er fredet i henhold til Naturbeskyttelsesloven, skulle køkkenmøddinger fredes efter lovens regler om arealfredning, der udløser erstatning til lodsejeren, fordi fredningen ville betyde en indskrænkning i rådighedsretten over jorden.

En forudsætning for fredninger var, at udvælgelseskriterierne var konkrete og velovervejede. Der skulle findes en balance mellem beskyttelse og benyttelse.

Hvilke kriterier kunne man tænke sig som bestemmende for fremtidige fredninger af danske køkkenmøddinger?

1. Der skulle tænkes på, om anlægget var unikt i national, regional eller lokal sammenhæng,
2. var anlægget repræsentativt?
3. hvad var bevaringstilstanden – hvad var det fysiske udtryk?
4. der kunne udvælges udstrakte, velbevarede køkkenmøddinger,
5. køkkenmøddinger, som havde en usædvanlig beliggenhed, sammensætning eller alder
6. „solitære“ køkkenmøddinger (den eneste i et område)
7. rester af køkkenmøddinger, der ud fra tidligere undersøgelser havde vist et videnskabeligt potentiale (referencelokaliteter)
8. „systemer af køkkenmøddinger“, d.v.s. områder, hvor skaldyngerne indgik i et endnu bevaret bebyggelsesmønster, samt hvilken „funktion“ skaldyngen evt. havde haft,
9. køkkenmøddinger i områder, hvor der ikke var andre muligheder for at skaffe materiale til belysning af erhverv, sæson og datering og endelig
10. hvilke evt. bevarings- og formidlingsmuligheder var til stede?

Med disse kriterier *in mente* gik udvalget i gang med at opstille en „bruttoliste“ over fredningsværdige køkkenmøddinger fordelt over hele landet og på de forskellige oldtidsperioder. Det har været et vanskeligt og kompliceret arbejde med mange overvejelser. Bruttolisten er nu færdig, og det administrative arbejde med henblik på kommende fredninger er så småt begyndt. Samlet skulle dette gerne resultere i, at der i løbet af nogle få år bliver fredet ca. 10 - 20 køkkenmøddinger.

Samtidig er der gennemført flere rejser rundt til landets hidtidige fredede skaldynger for at vurdere deres øjeblikkelige tilstand med henblik på yderligere sikring – i praksis vil det først og fremmest sige en klar afmærkning m. m.

Sideløbende er Det Arkæologiske Nævn blevet anmodet om at have særlig opmærksomhed rettet mod “køkkenmøddingproblemet” og i den forbindelse at inddrage de ovennævnte, videnskabelige kriterier i nævnets helhedsvurdering, når der skal tages stilling til nødudgravningsansøgninger.

Dette er altså positive og gode tiltag, men det er fortsat bekymrende at vide, at køkkenmøddingerne som en væsentlig del af vor kulturarv er ved at forsvinde i hastigt tempo.

Litteratur

- Andersen, S. H., 1987: „Køkkenmøddinger“ - en truet fundgruppe. *Arkæologiske udgravninger i Danmark*.
- Andersen, S. H., 1995: Coastal adaption and marine exploitation in late mesolithic Denmark - with special emphasis on the Limfjord region. I Fischer, A. (red.): *Man and Sea in the Mesolithic. Coastal settlement above and below present sea level*. Oxbow, Oxford.
- Andersen, S. H., 1999: Kan en franskmænd sige „køkkenmødding“? I så fald - hvor længe. *Rigsantikvaren* 3.
- Andersen, S. H., 2000: Fisker og bonde ved Visborg. I S.Hvass (red.): *Vor skjulte kulturarv. Arkæologien under overfladen*. Festskrift til Dronning Margrethe II. København.
- Andersen, S. H., 1987: „Køkkenmøddinger“ I Nielsen, I. (red.): *Bevar din arv. Danmarks fortidsminder 1937 - 1987*. Gad/Skov - og Naturstyrelse, København.
- Andersen, S. H. og Johansen, E., 1996: „Køkkenmødding-projektet“ – et nyt fredningstiltag. *Arkæologiske udgravninger i Danmark*. 1997.
- Andersen, S. H. og Johansen, E., 1997: Køkkenmøddingprojektet – et nyt fredningstiltag. SDA Nyt, Marts.
- Mathiassen, Th., 1959: *Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse*. Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-Historisk Række VII. København.

*Fig. 1. Bronzealderens gravhøje er en væsentlig del af vores kulturarv.
Råhøj, Århus.
Foto: Thomas Pedersen.*

*Gravhøje kroner det grønne land
hvor skønt fortoner sig sø og strand*

Det er et tilbagevendende udsagn, at gravhøje kroner de danske bakkedrag. Det gjorde de i 1925, da Johannes V. Jensen skrev „Hvor smiler fagert den danske kyst“, og det har de gjort, siden de blev bygget i oldtiden for 3-4000 år siden. De ligger der som monumenter over henfarne slægter, og vi imponeres i dag over deres mægtighed og beliggenhed lige dér, hvor øjet ustandselig møder dem (fig. 1). Her begravede man sine døde. Med udøgt omsorg og under rituelle optrin blev de stedt til hvile i svære kister foret med skind. Personlige ejendele som smykker og våben blev givet med til livet hinsides. Over den døde rejste slægten en høj af sten, jord eller græstørv – én meter, to meter – ja endog op

til 9 m høj og mange kubikmeter stor (fig. 2). Andre medlemmer af slægten blev senere stedt til hvile i samme høj, eller en ny rejstes, alt efter skiftende tiders skik og brug. Og sådan står de endnu i dag som et minde. Generation efter generation er fortællingen om de døde stormænd og kvinder blevet fortalt og genfortalt i ære og respekt.

Og vi fyldes af respekt og ydmyghed, når vi i dag står over for de også i europæisk henseende helt enestående velbevarede grave fra bronzealderens høje (fig. 3). Egtvedpiggen er blevet en del af vor nationale identitet (fig. 3). Den fagre unge kvinde med det lyse hår der, iført kortærmet bluse og skørt, blev begravet med sommerens blomster for 3500 år siden. Også familien fra Borum Eshøj – en ældre mand og kvinde og den unge mand ligger endnu der med hår og negle, huer og dragter og prægtige gaver. De fortæller Danmarkshi-

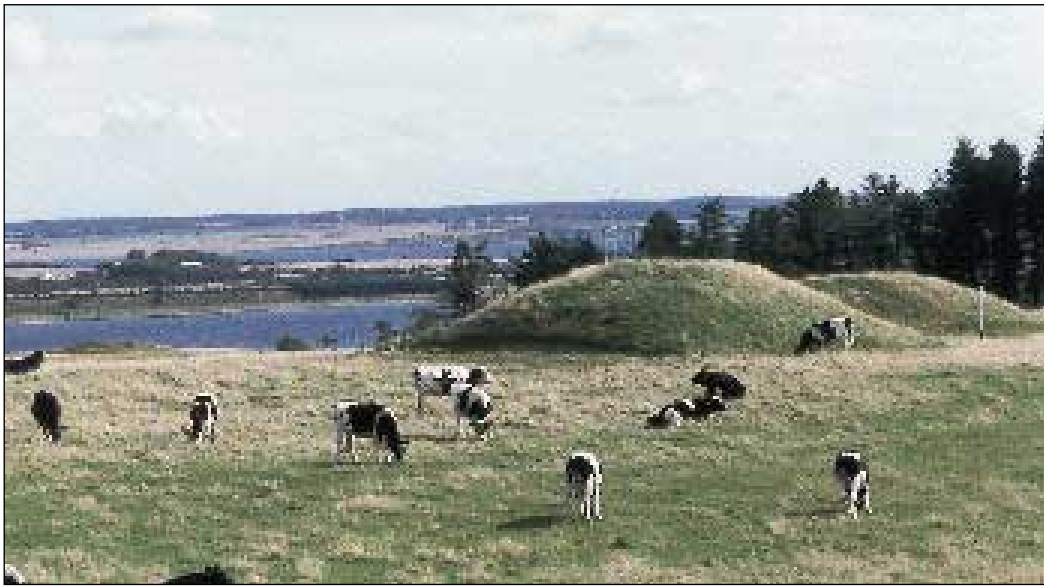

Fig. 2. Gravhøje kroner det grønne land. Skyum Bjerge, Thy.
Foto Jens-Henrik Bech, Museet for Thy og Vester Hanherred.

storie, og vi kommer så tæt på, at vi bliver for-
tumlede over årtusinders flygtighed.

Gravhøjene er sprængfyldte med informationer om de mennesker, der levede her årtusinder før os (fig. 4). De rummer ikke bare begravelser, men som et stykke forseglede fortid rummer de et kildevæld af oplysninger om natur, kultur, livsgrundlag, skikke og ritualer hos de oldtidssamfund, der byggede dem. De er vores kildemateriale – nøglen til forståelsen af oldtidens samfund. Vi er i en tid længe før det skrevne sprog, en tid, hvorfra fortidsminderne og oldsagerne er kildematerialet. De er vores eneste databank.

Ja, det er velkendt, at gravhøjene knejser højt på de danske bakkedrag. Mindre kendt er det, at disse fredede gravhøje blot udgør et fåtal af den oprindelige mængde. Vel omkring 200.000 gravhøje har engang klædt det danske landskab. I dag er kun 10% beskyttet af fredning.

Tidligere tids overtro beskyttede til en vis grad højene mod ødelæggelser. Til trods for lokkende rygter om skjulte rigdomme vægrede man sig i et vist omfang mod højbrud, der kunne medføre alskens ulykker for den formastelige skattejæger – i alle tilfælde når det gjaldt de store høje. Med oplysningstiden og de store landboreformer veg såvel overtro som gravhøje imidlertid for økonomiske hensyn. Vi ved bl.a. fra præsternes indberetnin-

ger til Oldsagskommissionen, at gravhøje blev ødelagt i stor stil. De blev i hobevis ofret i landbrugets og fremskridtets hellige navn, og blev slet og ret spredt som gødning ud på markerne. Under den nationalromantiske bølge, der vandt indpas i 1800-årene, vågnede imidlertid befolkningens nationale bevidsthed og interesse for vore fælles kulturelle rødder. Det førte til iværksættelsen af de såkaldte herredsberejsninger i 1873, hvor der indledtes en landsdækkende besigtigelse og registrering af fortidsminderne med efterfølgende fredningstiltag. Det var de absolut bedst bevarede gravhøje, der herved blev reddet. Resten lå stadig under plov. I dag er der fredet ca. 20000 gravhøje fra fortrinsvist stenalderen og bronzealderen. Det var inden den store mekanisering af landbruget tog fart. Mange anseelige, op til flere meter høje og kun let beskadigede, gravhøje blev ikke fredet. Disse høje er der siden blevet dyrket hen over, og det er dem, sagen nu drejer sig om. De skønsmæssigt 80.000 gravhøje, som vi har kendskab til, og som endnu ligger i dyrket mark og nedbrydes med galopperende hast. Med landbrugets intensive driftsformer, hvor tunge maskiner, dybtgående jordbearbejdning, sprøjtespor og specialafgrøder er nøgleord i disse år, kan det ikke komme bag på nogen, at vi for længst har nået smertegrænsen for, hvad kulturarven kan bære. Den udvikling forudså man ikke, dengang fredningerne

Fig. 3a. Bronzealderkvinden fra Skrydstrup, Sønderjylland.
Foto Kit Weiss.

Fig. 3b. Egtvedpigen er blevet en del af vor nationale identitet.
Foto Jørgen Jensen, Nationalmuseet.

blev indledt, men udviklingen i arealudnyttelsen har ført til, at vi nu må skride til øjeblikkelig handling.

Ved landsbyen Trustrup på Djursland kunne man indtil sensommeren 1985 se en smuk og imponerende gravhøj. Diverhøj – oprindelig Digerhøj (fig. 5), var den mest markante af en gruppe på i alt ni gravhøje, hvoraf hovedparten ligger i dyrket mark og i dag kun anes som svage forhøjninger. Trods sine 4 m i højden og 20 m i diameter var Diverhøj ikke fundet bevaringsværdig ved herredsberejsningen i begyndelsen af forrige århundrede. Derfor var ejeren i sin gode ret til at kræve højen fjernet. Diverhøj viste sig at rumme spor efter menneskers aktivitet over en periode på godt 500 år. Omkring 2000 f.Kr. lå her en stenalderbebyggelse med solide stolpebyggede beboelseshuse. Efter bebyggelsens nedlæggelse har stenalderbønderne dyrket området og senere anlagt en grav i den daværende mark. Over graven var rejst en gravhøj af lutter sten. Bronzealderbønderne dyrkede siden området omkring stenhøjen, og senere blev stenaldergravhøjen også sidste hvilested for en afdød bronzealderbonde. Hans gravgaver, bl.a. en pragtøkse af bronze, viser, at den døde har været en fremtrædende person i det lokale bronzealdersamfund. En flad, såkaldt dansehøj, blev bygget over graven og dermed også stenalderhøjen. Senere i bronzealderen

foretog man endnu en begravelse i højen og afsluttede værket med en mægtig høj bygget af lutter græstørv. På bare 300 m² lå mere end 500 års ukendt Danmarkshistorie forsejlet under gravhøjens beskyttende jordlag. Undersøgelsen føjede i rigt mål nye aspekter, såvel fund som informationer, til vor viden om stenalderens og bronzealderens samfund.

Diverhøj viste sig at være en guldgrube i forskningsmæssig henseende. Men den er

Fig. 4. Overdådige gaver til livet hinsides blev medgivet de døde i gravene. Guldhøj, Sønderjylland.
Foto Lennart Larsen, Nationalmuseet.

*Fig. 5. Diverhøj rummede 500 års ukendt Danmarkshistorie, der lå forseglet under højens beskyttende jordlag. Højen var ikke fundet bevaringsværdig ved herredsberedningen.
Foto Niels Axel Boas, Djursland Museum.*

ikke enestående. Blandt de andre, ikke lovbeskyttede gravhøje, findes endnu mange, der rummer informationer om vigtige uopdagede sider af oldtidssamfundene. Problemet er bare, at højenes beskyttende jordlag er dyrket væk, og ploven allerede er godt i gang med at ødelægge grave, hustomter og alle de andre

levn fra vore forfædre. Det er den situation, vi kender alt for godt fra den arkæologiske arbejdsmark, hvor arbejdet i disse år går under betegnelsen redningsarkæologi. Vi render rundt og redder løsrevne brudstykker af fortidsminderne, og ofte er de allerede revet helt ud af deres historiske sammenhæng.

*Fig. 6. De overpløjede gravhøje rummer informationer om vigtige uopdagede sider af oldtidssamfundene. Men de nedbrydes med galopperende hast. Udgravning af overpløjet gravhøj ved Ebeltoft Førgenhavn.
Foto Pauline Asingh, Ebeltoft Museum.*

Fig. 7. En landmand i Thy fandt en knust urne, ploven havde trukket op af mulden. Den indeholdt bl.a. dette sjældne bronzespænde.
Foto Jens-Henrik Bech, Museet for Thy og Vester Hanherred.

Redningsarkæologi og meningsløs destruktion

På sydspidsen af Hasnæshalvøen, tæt ved Ebeltoft Færgenhavn, har der engang ligget en række på over 100 gravhøje. I dag er det kun de 30 fredede høje, der ses i landskabet. De øvrige ligger i dyrket mark og kan knap nok erkendes i markoverfladen. Det var i sidste øjeblik, da vi undersøgte en af disse ganske udpløjede høje (fig. 6). Her var endnu 10 cm tilbage af højen, der var opført over en gravkiste af hidtil ukendt konstruktion. Rundt regnet tre års yderligere dyrkning havde ødelagt kisten og den bronzedolk, der havde ledsaget den døde i graven. Hvad to andre undersøgte høje har rummet, ved vi ikke. Vi kom for sent!

Takket være en interesseret og årvågen landmand fra Sønderhå i Thy lykkedes det at registrere resterne af en i alle henseender meget værdifuld gravhøj. Landmanden pløjede det svære kistelæg op, og året efter stødte ploven på resten af kisten, der rummede de jordiske rester af en kvinde på 25-30 år samt hendes bronzesmykker. Som noget helt enestående lå resterne af hendes ligbål ved siden af kisten (fig. 8).

En lignende situation opstod ved Egshvile i Thy. Landmanden var på markarbejde. Og

det var netop det år, hvor man efter dyrkning nåede ned til stenkisten i endnu en overpløjet gravhøj. I sidste øjeblik blev kistens indhold reddet, bl.a. et endnu velbevaret og sjældent bronzesværd og en mængde små spiralsmykker af guld. Endnu en høj er væk, og den fredede nabohøj ligger nu alene tilbage.

Disse eksempler er efterhånden ved at være undtagelser fra regelen. Den regelmæssige nedbrydning af gravhøjene foregår såmænd ganske upåagtet, som et eksempel fra Køge med al uønsket tydelighed viser. Ved rekognoscering med metaldetektor på 31

Fig. 8. Hvert år nedbrydes 5-10 cm af de overpløjede gravhøje. Landmanden opdagede i sidste øjeblik, at plovens skær havde ødelagt gravkisten med de jordiske rester af en ung bronzalderkvinde samt hendes smykker. Sønderhå, Thy.
Foto Jens-Henrik Bech, Museet for Thy og Vester Hanherred.

Fig. 9. Ofte er det kun sporene efter den ødelagte kiste, der er tilbage. Stagstrup, Thy.
Foto Anne-Louise Hack Olsen, Museet for Thy og Vester Hanherred

overpløjede gravhøje blev der på 14 høje, dvs. på 42%, fundet fragmenter af bronzegenstande, der stammer fra ødelagte grave (fig. 10). Og vel at mærke bronzegenstande, der var ødelagt af at blive væltet rundt i jorden af plogen. Kildematerialet var uigenkaldeligt gået tabt, og de sørgelige stumper kan kun bruges i bevisførelsen for, hvor galt det står til. Og der er intet, der taler for, at situationen ser bedre ud for resten af landets knap 80.000 overpløjede gravhøje. Snarere tværtimod! Det sker oftere og oftere, at de overpløjede gravhøje slet og ret er væk. På en enkelt dag fuldførte vi undersøgelsen af fem overpløjede gravhøje på Mols. Der var nemlig intet tilbage af dem!

Et nyere, men hastigt fremadskridende problem er den effektive jordbearbejdning, der foregår forud for den omsiggribende skovrejsning og læhegnsbeplantning. Hvert år dybdepløjes til dette formål 25 km² på landsplan (fig. 11). Med en pløjedybde på op til 90 cm kan det næppe overraske, at fortidsminderne sjældent overlever en så hårdhændet jordbehandling. Og problemet forstærkes yderligere af, at der, som situationen er nu, ikke er de fornødne midler til rådighed til forudgående arkæologiske undersøgelser på

disse arealer. Alt for ofte er vi hensat til efterfølgende at vade rundt i ruiner og indsamle stumper, hvis historiske sammenhæng er brutalt ødelagt. Og det var da virkelig et lykketræf, da folk fra Skive Museum på en ellers så nedslående markvandring opdagede en ødelagt gravhøj, hvor kisterne fra 21 barnegrave med nød og næppe havde modstået reoplovens skær (fig. 12). Resterne af to tilhørende hustomter lå derimod væltet op i pløje-jorden.

Fig. 10. Uvurderligt kildemateriale går hvert år til grunde, når gravhøjene dyrkes. På 42% af de overpløjede gravhøje fandtes stumper af bronzevåben og -smykker.
Foto Flemming G. Rasmussen, Køge Museum.

Fig. 11. Hvert år dybdepløjes 25 km² med reolplov. Fortidsminderne overlever kun sjældent en så hårdhændet behandling.

Foto John Simonsen, Skive Museum.

Et igangværende forskningsprojekt har endvidere vist, at der blandt de overpløjede høje endnu findes enkelte, hvis bevaringstilstand er overvældende god, og som dermed rummer store forskningsmæssige potentialer.¹ Det drejer sig om et geografisk område, hvor helt specielle fysiske forhold i højene bevirker, at der teoretisk set endnu kan gøres fund, der er lige så velbevarede som Egtvedpigens grav. Men de jernholdige lag, der hidtil har indkapslet sådanne grave, bliver netop i disse år pløjet op på markoverfladen. Hvis vi skal gøre os håb om at redde dette uvurderlige kildemateriale, skal der øjeblikkelig sættes ind med bevaringsforanstaltninger.

Men så er der også de små gravhøje, der oprindeligt kun var op til 1 m høje, da de blev opført. De har ofte ligget i tilknytning til de store høje, men det er kun ganske få steder, de endnu er bevaret, eksempelvis i de store fredede områder ved Ydby Hede i Thy og Trehøje i Mols Bjerge (fig. 13). I det åbne land er de for længst gået til grunde. Af de skønsmæssigt 100.000 småhøje var hovedparten allerede væk, da herredsberedningen blev indledt, og da fredningerne kun ganske få steder omfattede egentlige arealfredninger med grupper af høje, er de, der dengang var tilbage, i dag pløjet væk. I skovene derimod, er de endnu bevaret i stort antal. Skønsmæssigt 40.000 små høje ligger uregistrerede i vore skove, og de er nu for alvor truet af den moderne skovdrift² (fig. 14). Når vi støder på dem, viser de sig, trods deres lidenhed, at rumme meget værdifulde fund.

Ved Rostved på Djursland blev der i 1981 anlagt et vejforløb gennem et skovklædt højdedrag. På toppen af højdedraget blev der i den anledning udgravet et mindre gravsted, der har tilhørt en af familierne i en nærliggende landsby fra tiden lige efter Kristi fødsel. Her lå tre gravhøje af en hidtil ukendt type (fig. 15). De var kun ½ m høje. Omkring et centralt beliggende gravkammer var sat tre kredse af tætstillede sten, hvorover der var lagt et stendække. Begravelserne var ledsaget

Fig. 12. Reolploven vender jorden i 60-90 centimeters dybde. Kisterne fra 21 barnegrave blev med nød og næppe reddet.

Foto: John Simonsen, Skive Museum.

Fig. 13. Mellem de store høje har ligget småhøje, som ved Trehøje i Mols Bjerge. På de dyrkede arealer er ca. 60.000 småhøje pløjet væk. Foto Pauline Asingh, Ebeltoft Museum.

af usædvanligt fine gravgaver – smykker fremstillet af glas, bronze, sølv og guld samt våben og mængder af fint udførte lerkar. I alt syv grave var bevaret i disse høje. Såvel fornemme kvinder som krigere havde her fået deres sidste hvilested. Disse særprægede og omhyggeligt opbyggede høje var kun bevaret takket være, at området aldrig havde været intensivt dyrket. Lignende småhøje ude på de dyrkede marker er for længst gået til grunde.

Undersøgelsen ved Rostved nød en stor lokal bevågenhed og opbakning med talrige besøgende og fulde huse ved foredrag i det lokale forsamlingshus. Men forargelsen bredte sig. Det kunne da ikke passe, at et 2000 år gammelt gravsted måtte vige for et moderne vejbyggeri. Det repræsenterede jo en del af lokalsamfundets historie. Det blev en folkesag at få gravhøjene genopført der, hvor de hørte hjemme, tæt ved fundstedet. En lokal beboer købte nabogrunden til formålet og åbnede den for offentligheden. Kommunen bestod på eget initiativ anlæg af stier, p-pladser og udarbejdelse af informationsmateriale. Højene er i dag genopført kun et stenkast fra deres oprindelige placering. Stedet er et yndet udflugtsmål, hvor lokale såvel som turister slår sig ned i fred og ro, og eftertænksomt

lader blikket glide ud over landskabet, som også dengang var beboet af bønder.

Der er en stor interesse i befolkningen for at bevare vores kulturarv. Begrebet kulturarv kan måske virke lidt hult, men når man færdes i lokalområderne, mærker man det folkelige engagement. Sammenslutningen af Danske Amatørarkæologer SDA har allerede taget truslen mod vores fortidsminder alvorligt.

Fig. 14. Skønsmæssigt 40.000 småhøje ligger uregistrerede i vore skove. De er truet af moderne skovdrift. Foto Jesper Laursen.

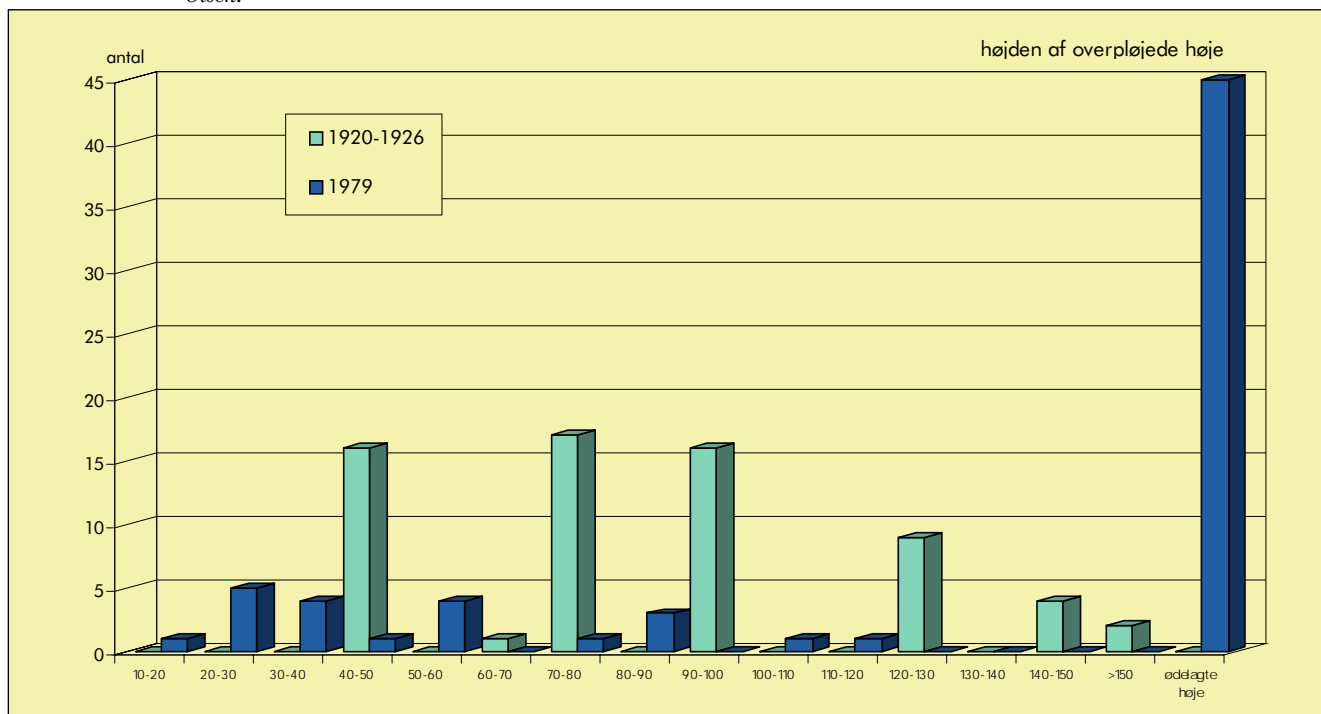
Fig. 15. Gravhøj med adskillige rigt udstyrede grave fra tiden lige efter Kristi fødsel. Den særpregede, kun ½ m høje gravhøj var kun bevaret takket være, at den lå i skovbevoksning. Rostved, Djursland. Foto Pauline Asingh, Ebeltoft Museum.

I det landsdækkende projekt „Operation Guldhorn“, hvis mål er at redde, bevare og registrere, bliver der lagt et kolossalt folkeligt engagement for dagen.

Fig. 16. Over en periode på 60 år, fra 1920'erne til 1979 er 69% af de overpløjede gravhøje forsvundet. Det viser bl.a. undersøgelser foretaget på 65 overpløjede høje i Vendsyssel. De resterende 31% af højene var ydermere stærkt nedpløjede i 1979, og i dag vil de fleste formodentlig være væk. Kilde Anne-Louise Hack Olsen.

Der er vist ikke grund til at diske op med flere eksempler på meningsløs destruktion. Problemet er det samme landet over. Vi ved, at der for hundrede år siden endnu var rundt regnet 80.000 mere eller mindre velbevarede gravhøje ude i agerlandet. Men som det allerede er antydnet, er antallet i den mellem-

liggende periode reduceret drastisk, og de resterende højes bevaringstilstand er yderst dårlig. Det bekræftes også af en undersøgelse fra Vendsyssel, foretaget i 1979³ (fig. 16). Her blev der besøgt og opmålt 65 gravhøje, der var registreret ved herredsberedningen i 1920'erne. Højene var dengang 40-150 cm høje. I 1979 var 45 af disse høje ikke længere at erkende i marken. Med andre ord – 69% af højene var forsvundet i mellemtiden. I 1920'erne var 71% af højene 70-150 cm store, hvilket står i skærende kontrast til forholdene i 1979, hvor 8% var 70-120 cm store. Siden undersøgelsen blev foretaget for 21 år siden, er hovedparten af de resterende 20 høje vel sagtens også forsvundet, idet vi regner med, at dyrkningen hvert år reducerer højene med 5-10 cm. Det er altså langt fra overdrevet, hvis vi antager, at mindst 75% af de høje, der blev registreret ved herredsberedningen, allerede er væk. Og de, der er tilbage, har det ikke godt.

De skønsmæssigt 20.000 nedpløjede gravhøje, der i dag er tilbage, er under hastig nedbrydning, og om ganske få år vil de være væk, hvis ikke vi øjeblikkelig skrider til handling. De er kildematerialet, hvorfra al fremtidig viden skal hentes. Målsætningen må være, at vi skal bevare mest muligt, og udgrave så lidt som muligt.

Bevaring frem for alt

De fredede gravhøje skal naturligvis fortsat være fredede, men de fastlagte beskyttelseszoner omkring højene bør respekteres i langt højere grad, end tilfældet er i dag. De grelle eksempler, der her vises, stammer begge fra Vestjylland, men de er på ingen måde enkeltstående (fig. 17, 18). Det bør desuden overvejes, om beskyttelseszonen på 2 m omkring højene skal udvides. Det er nemlig ikke blot i og på højene, men også udenfor og mellem disse, at der findes vigtige og bevaringsværdige anlæg, bl.a. gravpladser og dødehuse, som eksemplet fra Thy viser. Fra de skove, hvor der ikke har fundet dyrkning siden oldtiden, kendes bl.a. stenlægninger og jordformationer i tilknytning til højene (fig. 19). I områder hvor grupper af fredede gravhøje ligger i dyrkede arealer, bør det derfor overvejes at friholde hele højgruppens område for dyrkning (fig. 20).

Fig. 17. Mindst 75% af de kendte overpløjede gravhøje er væk. Og de, der er tilbage, har det ikke godt, eksempelvis de tre udjævnede høje i forgrunden. Fredet gravhøj kroner bakkedraget i horisonten. Skave, Vestjylland.

Foto Torben Skov, Holstebro Museum.

Hvor enkeltliggende eller grupper af overpløjede høje ligger i tilknytning til fredede høje, bør de nedpløjede høje indlemmes i det dyrkningsfrie område og derved bevares. Udvalgte grupper af overpløjede gravhøje og enkeltliggende høje bør endvidere fredes eller på anden måde udtages af dyrkning nu, mens der endnu er noget at bevare (fig. 20). I forbindelse med udpegningen af grønne zoner og bevaringsværdige kulturmiljøer er det oplagt, at også de overpløjede gravhøje indlemmes i disse områder. Desuden bør der udvises en fleksibilitet i forbindelse med planlæg-

Fig. 18. De fastlagte beskyttelseszoner omkring gravhøjene respekteres ikke i tilstrækkelig grad. Dyrkningskadet, fredet gravhøj ved Vind, Vestjylland.

Foto Lis Helles Olesen, Holstebro Museum

Fig. 19. Også udenfor og mellem gravhøjene findes vigtige og bevaringsværdige anlæg. I forgrunden ses resterne af et dødehus, der ligger i tilknytning til en nedpløjet høj under udgravning. Grydehøj, Thy. Foto Jens-Henrik Bech/Bjarne Henning Nielsen, Museet for Thy og Vester Hanherred.

ningen. Eksempelvis ved, at man lader de overpløjede høje indgå som et aktiv i forbindelse med bygge- og anlægsvirksomhed, f.eks. ved udpegningen af rekreative områder.

Der bør snarest foretages et kvalificeret udredningsarbejde med henblik på en vurdering af de overpløjede gravhøjes bevaringstil-

Fig. 20. I områder hvor en gruppe af fredede gravhøje ligger i dyrkede arealer, bør hele højgruppens område friholdes for dyrkning. Højgruppe ved Rammedige i Vestjylland. Foto John G. Dinesen.

stand samt mulighederne for deres fremtidige sikring. Der må gennemføres en tilstandsundersøgelse for gravhøjene som helhed, og på dette grundlag kan den nødvendige, fremtidige bevaring planlægges. Når der skal foretages undersøgelser, må det foregå på et økonomisk acceptabelt grundlag, så udbyttet bliver forskningsmæssigt anvendeligt – også i fremtiden.

Gravhøjene fylder vor sangskat, litteraturen og malerkunsten langt tilbage i tid (fig. 21). Johannes V. Jensen rejste en folkebevægelse mod uviljen blandt politikere og myndigheder til at sikre bevaringen af de fortidsminder, man dengang fandt fredningsværdige. Den folkelige interesse og forståelse for vor nationale arv er enorm også i dag, ligeså er forståelsen for problemet. Danmark har tidligere været et foregangsland, når det gjaldt bevaringen og udforskningen af vore oldtidsminder. Det skal vi også være fremover. Vi skal leve op til vore stolte traditioner.

Gravhøjene repræsenterer så åbenlyst en del af vor kulturarv, og vi kan ikke have sidende på os, at der ikke tages ordentlig vare på dem. Nu har vi kultiveret en vigtig del af vor kulturelle arv sønder og sammen, så er det ikke på tide, at vi forsøger at opføre os som et kultiveret folk?

Eller med Johannes V. Jensens ord:

*Henfarne slægter i landets marv
sig ej fornægter
Bevar din arv*

Noter

- ¹ Breuning-Madsen, H., Holst, M. K. og Rasmussen, M.: Boreprøver i overpløjede høje. Aarhus Universitet 1990.
- ² Laursen, J.: Fortidsminderne i de danske skove. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1995.
- ³ Haack Olsen, A.-L.: Sognebeskrivelsesprojektet. Rapport over berejsninger i Vendsyssel i 1979. Vendsyssel historiske Museum 1979.

Fig. 21. Gravhøjene fylder vor sangskat, litteraturen og malerkunsten langt tilbage i tid. Den folkelige interesse og forståelsen for vor nationale arv er enorm også i dag. Udsigt fra Louisehøj ved Århus o. 1850. Maleri af Peder Holm, Den Gamle By.

Fig. 1. I den nationalromantiske periode i midten af 1800-tallet var stendysser et yndet motiv for kunstnerne, der i billederne forherligede det danske landskab og prøvede at gøre folk opmærksom på landets fortid. Billede malet af Frederick W. Zillen (1824-1870).

I Danmark har der oprindeligt været mange tusinde storstensgrave som dysser og jættestuer, men kun 2.300 er fredede og står i kulturlandskabet som store og imponerende stenmonumenter. Storstensgravene er bygget i midten af 4. årtusinde f.Kr., dvs. kort tid efter at landet blev et landbrugsland med korndyrkning og dyrehold. De første bønder byggede stengravene med enkle midler i et land nu ryddet for både urskov og for de mange sten, som efter istiden lå på jordoverfladen. Storstensgravene fungerede ikke blot som gravanlæg, men har også haft betydning som kulturanlæg og samlingssteder for de omkringboende bønder. Gravene vidner også om kontakter til fjerne egne, da man samtidigt med bygningen af storstensgravene i Danmark har bygget lignende grave i store dele af Vesteuropa og i landene omkring Middelhavet. Disse 5500 år gamle monumenter er i dag udsat for alvorlige ødelæggelser pga. nutidens utilstrækkelige lovgivning og manglende økonomiske midler til at sikre denne del af vor kulturarv.

Fig. 2. På deres vej til fronten i treårskrigen drog soldaterne også forbi en stendysse, som skulle minde dem om landets glørværdige fortid. Maleri af N. Habbe, Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg. Billedet bl.a. gengivet i Fl. Kaul, 1998, s.25.

Sammen med bronzealderens lurere og vikingetidens krigere er stendysserne blevet et symbol, når man vil afbilde landets fortid. Ikke mindst i den nationalromantiske periode i midten af 1800-tallet benyttedes stendysseren som et symbol, når man skulle afbilde et typisk dansk landskab (fig. 1), og danske soldater på vej til fronten i Treårskrigen skulle på deres vej netop forbi en stendysse (fig. 2). En af vor tids betydningsfulde kunstnere – Maja Lisa Engelhardt – har i sin kunst ladet sig inspirere af stendysserne (fig. 3). Desuden bruges dysseren også som et symbol, når det „danske“ skal afbildes, bl.a. i politisk materiale imod og for EU, hos bladtegnere (fig. 4) og som blikfang i ølreklamer (fig. 5).

Stendysser er den ældste type af storstensgrave og er bygget omkring 3400 f.Kr. Gravene består af et forholdsvist lille kammer afgrænset af store bæresten og dækket af en stor dæksten, der kan veje flere tons. Der er fredet ca. 1.700 dysser, som findes spredt i landet, dog især på Sjælland og Djursland. Dysser kan

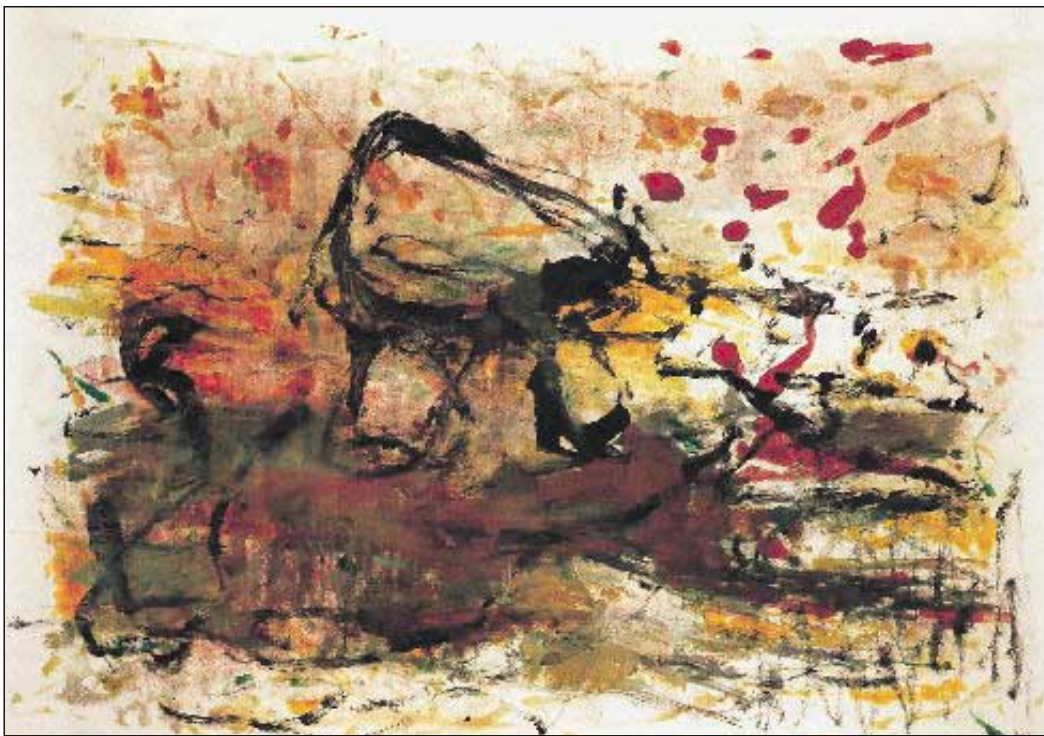

Fig. 3. Maja Lisa Engelhardt. Monotypi 1995. Kunstneren har i maleri-er og grafiske arbejder fra 1990'erne arbejdet med Tumulusmotivet. I sine illustrationer til den nye Saxooversættelse, København 2000, fremstår stendysen også som motiv.

ligge i rund- eller langhøje, de kan stå uden høj, de kan være anlagt lavt i terrænet eller på høje og markerede steder (fig. 6). Ikke mindst i 1800-tallet blev mange grave „udgravet“ af ikke sagkyndige personer, hvorfor vi i dag mangler megen viden om gravenes brug. Kun i cirka en halv snes af dysserne har man været heldig at finde spor efter deres oprindelige brug. Her fandt man gravgaver og skeletterede af en, evt. flere personer, der ikke er blevet gravlagt som hele lig men som skeletterede lig, dvs. ligene er blevet afkødede, før de udvalgte knogler blev placeret i stenkammeret. Intet tyder på, at det kun har været ledere som høvdinge, der blev gravlagt her, idet alle aldersgrupper og begge køn er repræsenteret.

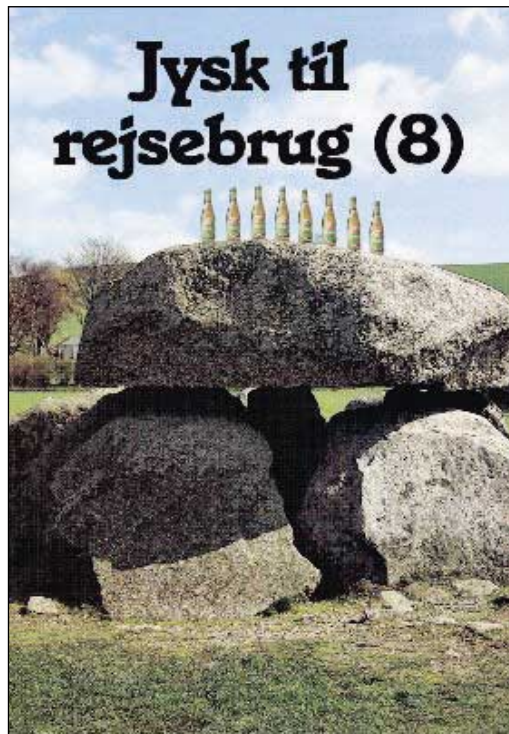
Jættestuerne er bygget et par hundrede år senere end dysserne og er en anden type stenmonumenter, der består af et aflangt og mindst mandshøjt stenkammer med flere store, op til 20 tons tunge, dæksten og midt for den ene langside er en lav overdækket gang (fig. 7). Disse jættestuer er altid blevet skjult i en høj. Udgravninger i nogle af højene viser, at jættestuerne er opført ved et meget kompliceret ingeniørarbejde, hvor stenalderfolkene har

kunnet flytte og løfte de store sten for at lave et lukket kammer. Ved dræn i højen har man holdt kammeret fri for indtrængende vand. Til disse komplicerede konstruktioner har man foruden de store tonstunge sten benyttet flade sandstensfliser til at tætte mellemrummene mellem de store sten samt benyttet dem som et slags tag over kamrene for at lede vandet bort. Tonsvis af flint er brændt for at fremstille en hvid, ildskørnet flint, som det var let at knuse til brug i drænene, som tætningsmaterialer omkring de store sten, som belægnin-

Fig. 4. Når bladtegnere skal afbilde et dansk landskab eller dansk nationalisme, ynder de at benytte stendysen som motiv. Tegning udført af Kurt Westergaard, trykt i Jyllands-Posten søndag den 19.3.2000.

Fig. 5. Også til ølreklamer kan man bruge en stendysse. Her er øl placeret på Poskær Stenhus.

ger på kammergulvet og uden for højen samt evt. op ad højens sider. Udgravninger viser, at området foran indgangen til jættestuerne blev benyttet til offerceremonier (fig. 8). Desværre ved man endnu ikke meget om de oprindelige handlinger, der foregik inde i jættestuens kammer, da man i en efterfølgende 2000 års periode genbrugte kamrene til be-

gravelser, hvorved spor efter de oprindelige aktiviteter er fjernet. Cirka 600 jættestuer er fredet i Danmark.

Storstensgrave af form, størrelse og datering som de danske kendes som nævnt i store dele af Vesteuropa især langs Atlanterhavskysten, men også fra landene omkring Middelhavet (fig. 9 og 10). I flere lande foregår der i disse år en grundig undersøgelse af storstensgravene, men de danske grave er dog nogle af de mest informative. Grunden hertil er, at man ved udgravninger i den danske jord har mulighed for at se spor efter de forhistoriske aktiviteter i modsætning til mange andre lande, hvor undergrunden kan være klippegrund eller bestå af meget stenfyldte lag. Udforskningen af danske dysser og jættestuer indtog tidligere en fremtrædende rolle i europæisk forskning, men især af økonomiske grunde har det været vanskeligt at gennemføre tidsvarende, omhyggelige, langvarige og dermed dyre udgravninger og bearbejdning af det righoldige materiale, der har været til rådighed for forskningen. I modsætning til flere andre lande har man i Danmark endnu ikke fået et atlas med en beskrivelse af landets storstensgrave, hvor de mange gamle opmålinger og fund er tilgængelige. Skønt meget af dette materiale er fra 1800-tallet, så viser prøver af det, at der her ligger et spændende

Fig. 6. Stendysse med gang beliggende i Strands på sydsiden af Mols. Foto Niels H. Andersen.

Fig. 7. Det indre af jættestuen Regnershøj ved Bjerger Strand på Vestsjælland. Her ser man hvilken imponerende præstation det har været at bygge disse stengrave, som har stået i mere end 5000 år.

Foto Torben Dehn, Skov- og Naturstyrelsen. Billedet stammer fra Dehn, T., Hansen, S. I, Kaul og Fl., 2000, s.233.

fund- og arkivmateriale, der kræver bearbejdning og publicering.

De storstensgrave, der findes i dag, er blevet bevaret, fordi nogle jordejere pietetsfuldt passede på dem, eller fordi der var knyttet sagn og overtro til dem. Dyssernes store sten,

der kan ligne stenaltre og jættestuernes imponerende stenkamre, der er så store, at de formodes at være bygget af jætter, gav respekt og frygt for dem, der havde lavet dem. De store sten har dog også været fristende at bruge til bl.a. byggerier af kirker og herregårde, til vej-kister i det tidlige 1800-tals store vejbyggeri-

Fig. 8. Facaden til jættestuen Kong Svends Høj ved Nakskov på Lolland. Ved udgravninger foran facaderne har det været muligt at finde spor efter omfattende ceremonier, der er foregået her. Ceremonierne har omfattet ofringer af hele og af fragmenterede lerkar. Billedet stammer fra Dehn, T., Hansen, S. og Kaul, Fl., 1995.

Fig. 9. I store dele af Vesteuropa findes der stadig storstensgrave. Udover i Danmark har der været mange grave i Irland og i Bretagne. Her et par irske grave. Foto Niels H. Andersen.

er, som skærver til vejfyld (fig. 11) og som genforeningssten i 1920'erne. Først med Fredningsloven i 1937 blev det muligt at sikre de forholdsvis få stengrave, hvis sten ikke var fjernet. Rester af en nu fjernet storstensgrav kan i en nypløjet mark vise sig som en lys plet med ler, hvori der er sprængte stenstykker, sandstensfliser og hvidt, ildskørnet flint dvs. de bygningslementer, der ikke blev fjernet (fig. 12).

Disse tilsyneladende meget ødelagte storstensgrave, hvor alle de store sten er sprængt bort eller fjernet for at blive brugt andre steder, kan ikke desto mindre stadig give mange værdifulde fund og iagttagelser om gravenes

konstruktion og brug. Sådanne fund kan kun sjældent gøres i de bevarede og fredede storstensgrave, da mange af disse grave i 1800-tallets romantiske periode var genstand for ivrige oldsagssamleres „udgravninger“, hvor man indsamlede flotte og hele oldsager, men ikke tog hensyn til dårligt bevarede oldsager, menneskeknogler og til hvordan disse fund lå placeret i kamrene. Kun i få tilfælde har det i vor tid været muligt i de bevarede stengrave at gøre iagttagelser om bl.a. fundenes og skeltdelernes placering. Derimod kan der stadig i mange af de ødelagte storstensgrave gøres mange vigtige fund og iagttagelser. Årsagen hertil er, at gravene er blevet ødelagt, før man i midten af 1800-tallet fik interesse for oldsa-

Fig. 10. I landene omkring Middelhavet er der også mange storstensgrave. Særlig mange stengrave ligger i områderne omkring Jordanfloden i Mellemøsten. Her en stendysse fra Mont Nebo-bjerget i Jordan. Foto Niels H. Andersen.

ger, hvorfor gravlaget i kamrene ikke er udgravet, man fjernede blot de store sten eller sprængte dem. Jordforhøjningen, eller dele af den, med rester af de sten, der blev brugt til konstruktionen af kammeret, bl.a. den ildskørnede flint, sandstensfliserne og lerlag, blev efterladt på stedet. Samtidig har den resterende jordforhøjning også beskyttet gravlaget i det tidligere gravkammer. Før udgravningen af en overpløjet storstensgrav ved *Sarup Gamle Skole* i Hårby Kommune på Sydvestfyn viste den sig i en nypløjet, lettere sandet mark som en svag forhøjning med gult ler omgivet af en lys ring med hvidt, ildskørnet flint og sandstensfliser (fig. 12). Ved blot at fjerne ca. 30 cm pløjejord viste der sig velbevarede spor efter en storstensgrav med stenlægninger og en fin bræmme af ildskørnet flint op til det sted, hvor højens randsten havde stået (fig. 14). Randstenenes placering kunne ses ud fra en cirkel med mange skoningssten, der oprindeligt havde støttet de store sten. Jordforhøjningen beskyttede også et gammelt muldlag på knap 10 cm's tykkelse, dvs. de første bønders produktionsjord. Under dette muldlag kunne man se spor efter jordbearbejdning med arden (fig. 13), og det var tydeligt, at de havde ryddet marken for store sten og træer, før denne blev bearbejdet med arden. Disse gamle jordlag indeholdt

Fig. 12. Spor efter storstensgrav på mark ved Sarup Gamle Skole i Hårby kommune. Denne storstensgrav er ødelagt før 1800. På en sandet mark ser man en cirkel af hvidt ildskørnet flint omkring et midterområde med ler, se endvidere fig. 13 og 14. Billedet er taget fra øst. Foto Niels H. Andersen.

Fig. 11. De store sten i stengravene har været velegnede til mange anlægsarbejder, bl.a. som fundamenter i kirker og herregårde, men især anlæggelsen af de mange nye veje i 1800-tallet var hård ved stengravene. Her er man i færd med at hugge en jættestue ved St. Lyngby ved Arresø til skærver. Foto fra mellem 1910 og 1920, tilhører Skævinge Historiske Forening, gengivet fra F. Kaul: *Dysser og Jættestuer i Horns Herred*. Udgivet af Historisk Forening i Jægerspris Kommune 1987.

også mange andre oplysninger om det ældste landbrug, således viste studier af pollenkorn, hvad der havde stået af planter (bl.a. pollen efter byg, kornblomst og boghvede), og at man havde afbrændt en kratskov af hassel før dyrkningen. Ved at studere indholdet af fosfor i de beskyttende jordlag har man også her mulighed for at få et dateret referencemateriale angående den naturlige produktion af fosfor. Oplysninger der er af vigtighed for vore dages diskussioner angående forureningen med fosfor.

Fig. 13. Udgravning af den østlige del af overpløjet storstensgrav fra Sarup Gamle Skole, se fig. 12 og 14. På billedet ser man: a) skoningssten til randstenene, b) flade med ardspor efter den første pløjning på stedet og c) rester efter gammelt muldlag, der er dannet i stenalderen og blevet dækket af stenaldergravens høj. Det gamle muldlag indeholder bl.a. informationer om stenalderens landbrug og om den fosforproduktion, der skete her i stenalderen. Billedet er taget fra syd. Foto Niels H. Andersen.

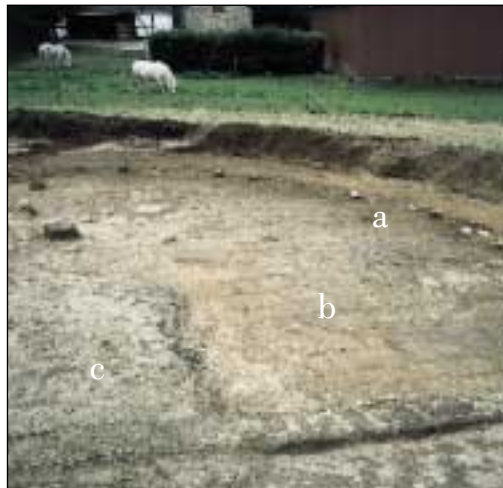

Fig. 14. Udgravning af den overpløjede storstensgrav fra Sarup Gamle Skole, se fig. 12-13. Billedet viser, at der kun er ca. 30 cm jordfyld over de arkæologiske lag, der her bl.a. viser: a) skorningssten fra randstenene, der er fjernet herfra, b) bræmme af ildskørnet flint, der er lagt som en slags fortov udenfor randstenene, c) en stenlægning, der er lagt over et lag med megen keramik, kaldet for offerskår-laget, d) området for stenkammeret og e) et ildsted fra aktiviteter, der er foregået et stykke udenfor stenaldergraven. Hvis der var pløjet 10-20 cm dybere, var alle spor blevet ødelagt! Billedet er taget fra vest.
Foto Niels H. Andersen.

Ved at grave de steder, hvor gravkammeret stod, kan man ofte finde selve laget med de gravlagte og deres gravgaver. Af og til er kammergulvet forsænket 10-20 cm ned i råjorden, hvilket medfører, at endnu mere af gravlaget er bevaret. Men stadig skal man huske på, at det kun ligger 30-40 cm under den nuværende markoverflade. I de gamle gravlag kan man finde en stor mængde oldsager, der kan fortælle om det, de afdøde fik med i graven (fig. 15-16), og man kan finde knogler fra de afdøde (fig. 17).

Menneskeknoglerne fra gravkamrene er et vigtigt fundmateriale, ikke bare for arkæologer, men også for den medicinske forskning. Studier, man ikke troede muligt for 20 år siden, er nu et vigtigt forskningsemne bl.a. studierne af gammel DNA. Ud af de 5000 år gamle skeletter kan man trække disse persons DNA, der med tiden vil kunne fortælle bl.a. om deres familiemæssige relationer. Ved andre studier kan man få oplyst, hvad de har spist og se, hvordan det har indvirket på deres sundhed. Ved at studere mange skeletter fra et område kan man få indblik i, hvordan befolkningen udviklede sig i løbet af

f.eks. et par tusinde år, hvilke sygdomme de havde, hvordan ernæringen i de forskellige perioder har påvirket dem osv. Med disse gamle knogler har man et referencemateriale i studierne af vor egen tids sygdomme, f.eks. hvor udbredt var knogleskørhed i de forskellige afsnit af oldtiden?

Angående menneskeknogler er det også ganske uetisk, at vi lader knogler af vore forfædre ligge opløjede på markerne. Vi er jo alle efterkommere af dem og bør vise dem respekt og ikke bare lade deres knogler blive forstyrret af store plove (fig. 18) og gravemaskiner eller lade dem blive dækket til med ajle og komøg. Det var jo ikke derfor, vore forfædre byggede de store gravmonumenter. Ønsker vi selv en sådan uetisk behandling for vore knogler og for vore familiemedlemmers knogler?

Foruden det uetiske ved at ødelægge disse grave, så er der gemt i dette materiale en vidensbank, der i dag og i fremtiden vil være vigtig for mange studier sandsynligvis også for studier, man ikke kan forestille sig i dag. I disse gravmonumenter ligger sporene fra de

forfædre, der om nogen har ansvaret for, at Danmark blev et landbrugsland, og som man derfor bør have respekt for! En stor del af disse gravmonumenter ligger nu gemt 30 til 40 cm under den nuværende markoverflade, dvs. disse monumenter er lige under pløjelaget, og en enkelt dybdepløjning vil helt kunne destruere de resterende spor efter disse 5000 år gamle forfædrebegravelser.

Skønt Danmark er et land med en lang tradition for arkæologisk forskning, så ved man i dag ikke hvor mange storstensgrave, der oprindeligt har været. Kun 2.300 af dem er fredede, men hertil kommer, at man kender til placeringen af yderligere ca. 5.000 grave, dvs. mere end dobbelt så mange, som der er fredede. Imidlertid har omhyggelige rekognosceringer i nogle områder vist, at man nok må formode, at det oprindelige antal har været nogle gange større. I Dreslette Sogn på Sydvestfyn har Odense Bys Museers rekognosceringer forøget antallet af grave med en faktor på 7, idet man før starten på rekognosceringerne kendte til fire storstensgrave i sognet, nu kender man til 30 grave. På Ærø har Langelands Museums studier forøget an-

Fig. 15. Ved udgravning i en overpløjet stengrav kan man stadig gøre fine fund. På billedet ses et par flintmejsler og nogle flintøkser liggende i resterne af et stenkammer fundet ved Strandby Var-tov i Hårby Kommune. Foto Niels H. Andersen.

tallet af kendte grave med en faktor 19. I Slesvig-Holsten, hvis forhistorie svarer meget til den danske, har man ved grundige optegnelser fundet placeringen for 3.037 storstensgrave, hvoraf kun 186 er fredede, dvs. at her skal man regne med en faktor 16 for at finde det oprindelige antal ud fra de anlæg, der er bevaret dag. Forfatterens egne studier i et 12 km² stort område omkring Sarup i Hårby Kommune har givet et antal på 123 grave, hvor man før kun kendte til fire fredede grave, dvs. at der her har været mindst 30 gange flere grave end det antal, der er fredet i dag. Hvis resultaterne fra disse omhyggelige studier skal overføres til hele Danmark, så har der altså været mellem 7 og 30 gange flere grave end det antal, der er fredet, dvs. det oprindelige antal storstensgrave i Danmark har været mellem 16.000 og 69.000 grave. Tallene viser, at man i den tidlige bondestenalder over 200 til 300 år har udført en kæmpeindsats ved bygningen af disse imponerende grave, hvoraf kun få i dag er fredet, og de resterende er ved at blive destrueret ved jordbearbejdning. Man skal huske, at hver pløjning til et niveau dybere end forrige pløjning vil berøre hidtil urørte gravlag.

Fig. 16. Eksempler på oldsager fundet i en overpløjet stengrav ved Sarup Gamle Skole, Hårby Kommune. Foto Preben Dehlholm, Moesgård.

Fig. 17. Dyngge med menneskeknogler kan stadig findes i en overpløjet storstensgrav. I graven, her fra Damsbo Mark, Hårby Kommune, ses en underkæbe af en voksen person, et kranium fra et barn samt andre menneskeknogler. Antropologiske analyser viser, at den voksne person og barnet er i familie. Det er desuden nu blevet muligt at foretage DNA-analyser af de gravlagte.
Foto Jens Jeppesen.

Hvordan vil man kunne redde disse grave? Hvis man for nemheds skyld antager, at der er 30.000 overpløjede storstensgrave i Danmark, og at det vil koste 200.000 kr. at udgrave hver grav, så vil det koste 6 mia. at udgrave alle gravene. Et stort beløb i forhold til hvad arkæologien ellers koster, men et lille beløb i landets samlede husholdning. Alternativet kunne være, at man fredede alle de overpløjede storstensgrave. Hvis man i gennemsnit freder et areal på 1.000 m² pr. høj, så skal der

Fig. 18. Kraftig pløjning i en overpløjet storstensgrav medfører, at menneskeknogler fra gravkammeret kommer til at ligge på markoverfladen. Det er uetisk, at man tillader, at knogler af vore forfædre kan blive pløjet op og ligge på markoverfladen! Overpløjet storstensgrav i Drigstrup, Kerteminde Kommune.
Foto Eigil Nikolajsen.

i alt fredes et areal på 30 km². Ikke noget urimeligt stort areal, men nok meget generende for land- og skovbrug med 30.000 enkeltliggende, parcelhusstore pletter, som maskinerne skal undgå at berøre.

Realistisk set er det desværre nok ikke muligt i vor tid, og det er jo nu, det haster med at handle, at udgrave eller frede alle disse spor efter storstensgravene og dermed beskytte dem, deres fund og de forfædre, der er gravlagt her. Man bør overveje at lave et projekt, hvor man i nogle områder spredt over hele landet udgraver alle gravene. Herved vil man sikre et fundmateriale, der kan vise os, hvordan de enkelte typer af storstensgrave har været udformet i de forskellige områder, hvornår de er opført, hvilke fund der er kommet med i gravene og sikre et vigtigt knoglemateriale til bl.a. antropologiske studier, samt i det mindste her behandle vore forfædre på en etisk anstændig måde. Med den nuværende lave bemanning af arkæologer rundt i landet kunne man foreslå, at der kun blev udvalgt 10 områder, i hvilke tre tomter efter storstensgrave blev udgravet hvert år, dvs. der ville pr. år blive udgravet spor efter 30 storstensgrave. En sådan indsats vil pr. år koste ca. 6 mio. Ved at lade et sådant projekt vare i 20 år, vil 600 grave blive udgravet til en samlet pris af 120 mio. kr. Med denne indsats vil man altså på 20 år udgrave 2% af de overpløjede grave, desværre vil det også medføre, at 98% af gravene bliver destrueret uden en arkæologisk udgravning – det er så spørgsmålet, om man kan acceptere at lade så stor en del af forfædrenes grave blive destrueret?

De jorddækkede fortidsminder kan dog også sikres på en anden måde, idet det blot skal kræves, at alle maskiner der arbejder i jorden (traktorer, gravemaskiner m.m.) er udstyret med GPS'er (satellitmodtager), der fortæller maskinføreren, at man nu nærmer sig et skjult fortidsminde (GPS'er har kontakt til de arkæologiske databaser), og at man nu skal køre udenom fortidsmindet eller hæve ploven. Hvis ikke det efterkommes, skal maskinen kunne standse og ikke starte igen, før fortidsmindet er undersøgt for skadevolderens regning. En sådan løsning vil dog kræve investere-

ring i udstyret til maskinerne, og det vil kræve en opdatering af de arkæologiske databaser. Det er naturligvis også et problem, at man i dag kun har kendskab til en lille del af de fortidsminder, der ligger skjult under den danske muld.

Det er således tydeligt, at storstensgrave, hvis store sten er fjernet for mange år siden og som ligger under plov, er i fare for at blive destrueret, men også de fredede storstensgrave er udsatte for at blive ødelagt. Problematisk er det således, at der på mange fredede storstensgrave er placeret træer. Rødderne til disse træer vil hurtigt nå ned i urørte lag og der forstyrre jordlag, stenlægninger, fund m.m., hvorved fortidsmindet bliver ødelagt. Helt galt gik det efter den voldsomme storm i december 1999, hvor træer væltede, og deres rodvælder medførte unødige ødelæggelser (fig. 20). Man bør derfor snarest få fjernet alle træer fra fortidsminderne og ved tilsyn og naturpleje hindre ny bevoksning.

Et andet problem er, at man tillader pløjning, også dybdepløjning, indtil 2 m fra et fredet fortidsminde. Ved udgravninger omkring storstensgravene kan man se, at der ofte ligger vigtige anlæg mere end 10 m fra højens rand.

*Fig. 19. Rester af storstensgrav på Damsbo Mark, Hårby Kommune, se også fig. 17. Kun dele af kammergulvet er stadig bevaret, resten er pløjet itu.
Foto Jens Jeppesen.*

Ved *Fakkemose* på Langeland fandt man bl.a. en grube med et par menneskeskeletter liggende i en nedgravning langt uden for højen (J. Skaarup 1985: 205-10). Dette fund fortæller om dødeceremonier, der foregik i om-

*Fig. 20. Mange af de bevarede storstensgrave har store, gamle træer stående tæt op til gravene. Den kraftige orkan i december 1999 medførte alvorlige ødelæggelser på nogle af gravene. Man bør forbyde trævækst på og ved stengrave. Billede fra Pipstorn skov ved Fåborg.
Foto Torben Dehn, Skov- og Naturstyrelsen.*

Fig. 21. Desværre ser man ofte, at der pløjes tæt op til en storstensgrav. Her resterne af en jættestue ved Kinderballe på Langeland, hvor der i den omgivende muldjord bl.a. ses hvidt, ildskørnet flint, der er materialet fra jættestuens konstruktion. Pløjning op til høje burde begrænses, ligesom det ikke burde være tilladt, at der kan ske dybdepløjning indtil 2m fra højjoden, som Fredningsloven jo giver lov til.
Foto: Torben Dehn, Skov- og Naturstyrelsen, se også Dehn, T., Hansen, S.I. og Kaul, F. 2000, s.144.

råderne uden for selve stengraven. Netop i områderne uden for stengraven har man i de senere år iagttaget spor efter interessante aktiviteter, der her er udført i forbindelse med aktiviteterne inde i graven (se også fig. 14e). Når man ude på en mark besøger nogle af de fredede storstensgrave, kan man ofte i den omgivende pløjjord se, at der her opløjes anlæg, der har tilhørt selve stengraven (fig. 21). Man bør derfor snarest tage beslutning om, at der ikke må pløjes i en mindst 15 m bred zone omkring en stengrav, evt. blot forbyde pløjning til under 30 cm's dybde i denne 15 m zone.

Storstensgravene, både de 2.300 fredede og de måske 30.000, der er under plov, har det ikke godt i dagens Danmark. Mange af fortidsminderne er dog delvist ødelagt allerede i, og evt. før, 1800-tallet, men selv en lav jordhøj har beskyttet de fundrige gravkamre, hvor kun de store sten var fjernet. Det effektive skov- og landbrug med de store maskiner har siden sidste verdenskrig kontinuerligt destrueret dele af disse fortidsminder, og utilstrækkelige offentlige midler og lovgivning har ikke sikret gravmonumenterne. Det foreslås her,

at der etableres et projekt, hvor man for et beløb på 6 mio. kr. om året på 20 år kan udgrave og sikre ca. 2% af gravene og deres fund. Alternativt at man ved GPS-modtagere i alle store maskiner advares, når man nærmer sig et fortidsminde og dernæst forhindres i at ødelægge det. Desuden foreslås det, at fredningen omkring de bevarede storstensgrave strammes, så det ikke er tilladt at dybdepløje tæt op ad stengraven, ligesom det foreslås, at alle træer fjernes fra fortidsminderne.

Storstensgravene, og ikke mindst dysserne, er nok det mest kendte af vor fortids monumenttyper. Disse oldtidsminder er jo en af de få muligheder, vi i dag har for en direkte kontakt med de fjerne forfædre, der gjorde en stor indsats for at gøre landet brugbart som landbrugsland. Vi må håbe, at vi i de kommende år kan sikre disse grave og de mange oplysninger, der er gemt i dem.

Litteratur

Dehn, T., Hansen, S. I. og Kaul, Fl., 1995: *Kong Svends Høj. Stenaldergrave i Danmark 1*. København.

- Dehn, T., Hansen, S.I., Kaul, Fl., 2000: *Klekkendehøj og Jordehøj. Stenaldergrave i Danmark 2*. København.
- Kaul, Fl., 1998: *Europas dysser og jættestuer*. København.
- Skaarup, J., 1985: *Yngre stenalder på øerne syd for Fyn*. Langelands Museum. Rudkøbing.

En tabt fortid eller beskyttet kulturarv?

– de truede bebyggelsesspor fra jernalder og vikingetid, 500 f.Kr. - 1000 e.Kr.

Lars Jørgensen, Nationalmuseet

Bopladsernes kulturhistoriske potentiale

Jernalderens og vikingetidens bopladser kom for alvor på det arkæologiske landkort med de store maskinelle fladeafdækninger i 1960'erne og 70'erne. Sporene efter de huse, gårde og landsbyer, som datidens mennesker befolkede, tonede pludselig frem i undergrunden. I perioden ca. 500 før Kristi fødsel og til omkring 1000 efter kan der ses store ændringer fra de små landsbyer og gårde tilhørende århundrederne umiddelbart før og efter Kristi fødsel til de imponerende bebyggelser fra vikingetiden, hvor alene én gård arealmæssigt kunne rumme en hel landsby fra den ældre jernalder (fig. 2). Denne udvikling beretter om store ændringer af økonomisk og social

karakter gennem de 1500 år. Man må dog ikke anse det for værende et repræsentativt billede af den danske bebyggelse. Udgravninger bidrager hvert år med nye typer af bosættelser, fund og dermed viden, som hurtigt ændrer billedet. Udviklingen er kompliceret, og i dag tegner der sig tydelige lokale og regionale differencer, som sandsynligvis skyldes blandt andet forskelle i bopladsernes økonomiske grundlag, familiernes sociale position, adgangen til ressourcer som tømmer og andre byggematerialer og så videre.

Til den store gruppe af landbrugsbefolkningens bebyggelser kan vi føje aristokratiets imponerende anlæg i form af den mægtige hal fra det 4.-5. årh. på den store boplads ved Gudme, der rummer 500 m² under tag. Tilsvarende storgårde er fundet ved Gl. Lejre og Tissø på Sjælland. På begge pladser omfatter de centrale halbygninger arealer på mellem 500 og 550 m² (fig. 3). Fundene fra disse storgårde adskiller sig markant fra de almindelige gårde. Forgyldte smykker, våben og ædelmetaller vidner om et økonomisk overskud, som ikke fandtes på de almindelige gårde (fig. 1). Store sociale differencer kommer således til udtryk i vore bopladsers meget forskellige bebyggelsesstruktur og fundmateriale. Hertil kommer en gruppe af såkaldte specialiserede bopladser, hvis primære funktion kunne være knyttet til et særligt håndværk. Som det seneste eksempel kan nævnes en spændende plads ved Næs på Sydsjælland, hvor forarbejdning og vævning af hør var den primære funktion.

Ofte kan vi komme forbavsende tæt på datidens mennesker og få et glimt af deres øjeblikshandlinger. På flere bopladser er for eksempel fundet skatte af guld og sølv. De kan

Fig. 1. Hængesmykke fra det 10. årh. af forgyldt sølv fra storgården ved Tissø. Smykket er udformet som en ørn med udbredte vinger og hale. Genstande af denne kvalitet var forbeholdt vikingetidens absolutte aristokrati.
Foto Kit Weiss, Nationalmuseet.

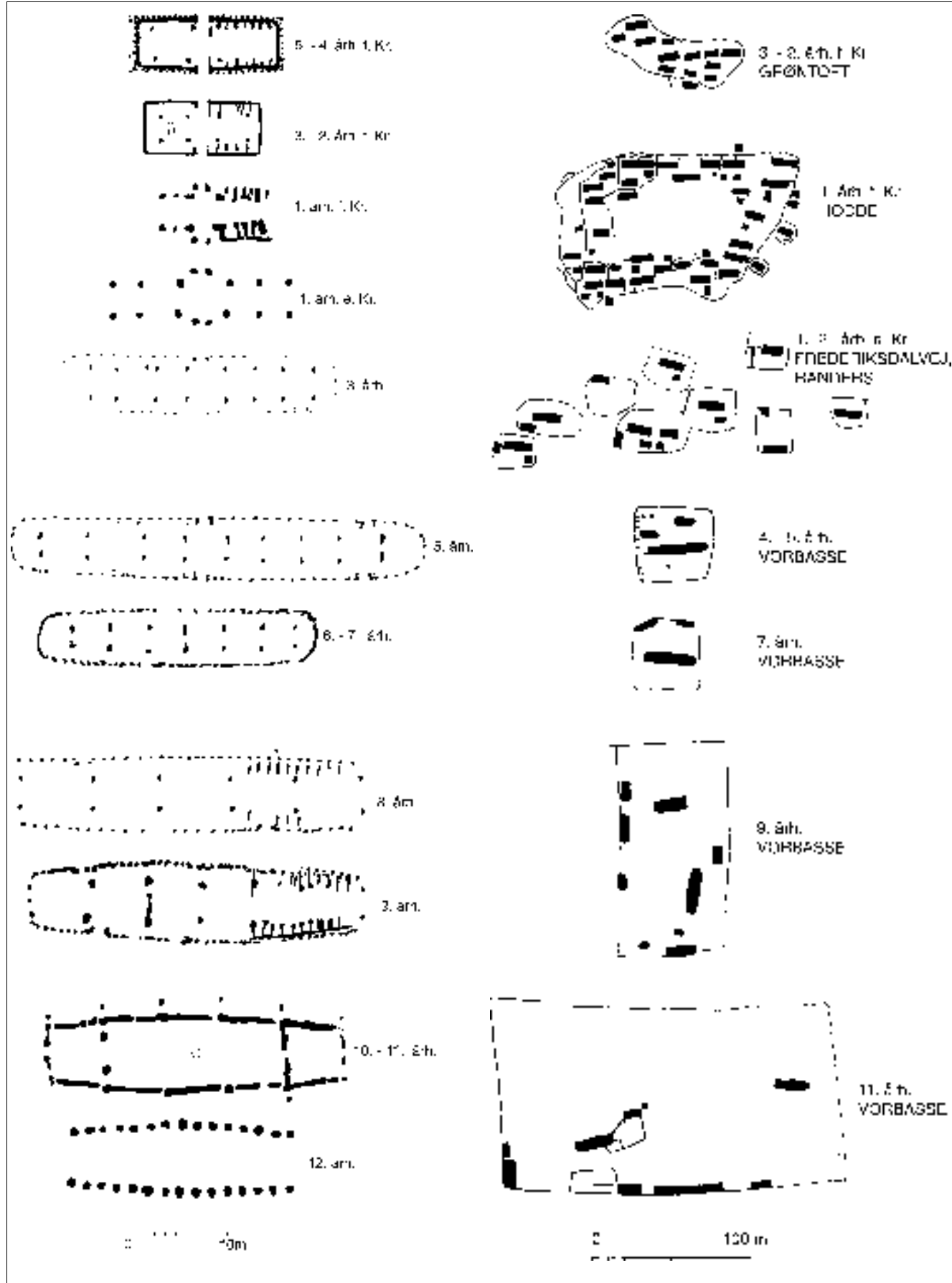

Fig. 2. Illustration af husets og gårdens udvikling op gennem jernalder og vikingetid. De store sociale og økonomiske ændringer afspejles af det forhold, at landsbyer som Hodde med omkring 20 gårde fra tiden omkring Kristi fødsel kan rummes inden for hegnet af en enkelt vikingegårds hegn fra det 11. århundrede ved Vorbasse (efter Steen Hvass 1993).

Fig. 3. Den imponerende stormandshal på 12,5 x 48 meter fra ca. 1000 ved bredden af Tissø blev fundet i 1997. Nedgravningerne til bygningens vægstolper er markeret med hvidt skum. Gulvarealet er næsten 550 m², eller svarende til 4-5 moderne parcelhuse. Bygningen har været et imponerende signal om magt og rigdom, og den har sandsynligvis stået i hen ved 100 år. At ejerne af stormandsgården ved Tissø uden tvivl har kendt både Gorm den Gamle, Harald Blåtand, Svend Tveskæg og Knud den Store understreger de enestående historiske perspektiver ved arkæologiske fund som disse.

Foto Lars Jørgensen.

være nedlagt ved husenes stolper eller en væg – måske som husofre eller blot for at sikre familieformuen.

Nedslidningen af vore bopladser

En vikingetidssølvskat fra Skovvang på Bornholm viser, at ploven imidlertid er nået dænet, hvor den absolut intet har at gøre – alt for langt nede i undergrunden (fig. 4). Vi må i dag blot konstatere, at vore bopladser fra jernal-

der og vikingetid er truet af total destruktion ved ellers så fredelige aktiviteter som dyrkning, skovrejsning, læplantning og råstofudvinding. På landsplan er det helt store problem den gradvise nedslidning af stort set alle vore bopladser, som findes beliggende i dyrket mark. Nedslidningen er accelereret voldsomt siden 1950'erne. Effekten af de stadig tungere landbrugsmaskiner på bopladsernes kulturspor i form af husenes grundplaner, værksteder og andre aktivitetsområder er markant. Hver gang der sker en udvikling inden for landbrugsteknologien forsvinder der som regel flere informationer om husenes, gårdenes og landsbyernes struktur, konstruktion, dimensioner og indretning. Til sidst refter kun hullerne til de tagbærende stolper og måske et par kraftigere dørstolper i husene. Det sidste billede genkender danske arkæolo-

Fig. 4. I 1997 fandtes en sølvskat fra vikingetiden ved Skovvang på Bornholm, hvor den oprindeligt var blevet gemt i årene omkring 1020 e.Kr. Skatten var delvist pløjet i stykker, men ved den efterfølgende arkæologiske udgravning fandtes den nederste del af et lerkar med resten af sølvet. I dag må vi desværre regne med, at en stor del af oldtidens bortgemte skatte allerede er blevet splittet af ploven.

Foto Kit Weiss, Nationalmuseet.

*Fig. 5. To såkaldte grubehuse fra vikingetidens storgård ved Tissø. Huset til venstre er velbevaret og ca. 50 cm dybt. I bunden af grubehuset ses hullerne til de tagbærende stolper og langs kanten er tydelige spor efter væggenes nedbankede pæle. På billedet til højre ser undrende arkæologer på de sørgelige rester af et tilsvarende, men voldsomt nedslidt grubehus. Kun en lille klat mørk jord og to stolpehuller uden for er bevaret – mindst 40 cm er pløjet af dette grubehus i årenes løb. I baggrunden ses et langt bedre bevaret grubehus. Det har undgået nedpløjning, da det lå under et bevokset markskel.
Foto Lars Jørgensen og Per Poulsen, Nationalmuseet.*

ger kun alt for godt fra talrige udgravninger. Et eksempel på denne nedslidning ses ved de såkaldte grubehuse, som er småhuse, hvor gulvet er forsænket ca. 50 cm ned i undergrunden. To kraftige stolper bar taget, og væggene kan bestå af tilspidsede pæle. Alt for ofte ses grubehusene imidlertid kun bevaret som sørgelige rester i form af en klat mørk jord og to stolpehuller (fig. 5).

Den omfattende destruktion af bopladserne ses også direkte på markoverfladen. Bopladser fra den ældre jernalder er ofte rige på keramik, og de afslører sig som opløjede skår-samlinger fra affaldshuller og kulturlag. Går vi til yngre jernalder og vikingetid er det ofte opløjede metaloldsager, som afslører de slidte bopladser (fig. 6). På den rige Gudmeboplads på Fyn er fundet over 4.000 oldsager i pløjelaget, hvor de ligger revet ud af deres oprindelige sammenhæng. Blandt disse er mange fra splittede guld- og sølvskatte. Den overflade, som oldtidens mennesker engang færdedes på, er pløjet sønder og sammen, og det de tabte eller på anden måde efterlod er i dag udsat for en langsom, men sikker ødelæggelse i pløjelaget (fig. 7).

Nedslidningen medfører, at bopladsernes videnskabelige potentiale til belysning af det danske samfunds økonomiske og sociale udvikling i jernalder og vikingetid går tabt. Som eksempel kan blot nævnes de hegn, som har omgivet de fleste gårde og landsbyer. Forsvinder disse, og det er de allerede mange steder, så er det næsten umuligt at følge en gård eller landsbys tidsmæssige udvikling.

Det enestående billede af udviklingen i Vorbasse-landsbyen gennem 1000 år ville vi aldrig have haft mulighed for skildre uden gårdenes hegnsgrofter. De muliggør, at ældre gårde kan adskilles fra yngre via overlappingerne mellem hegn og huse. Der kunne nævnes mange andre eksempler.

Dokumentation

Landets museer med arkæologiske ansvarsområder har indsamlet dokumentation for den voldsomme ødelæggelse af vor ikke-synlige kulturarv. Ved ældre bopladsudgravninger er ofte registreret dybden af anlæg, tykkelsen af kulturlag og så videre. Når disse bopladser genudgraves kan foretages en direkte sammenligning af den nuværende og tidligere bevaringstilstand. Jeg har fået lov til at trække lidt på de oplysninger, som museerne har indsendt til Rigsantikvarens Sekretariat i 1997 i forbindelse med en undersøgelse af *dyrkningstruslen og de ikke-synlige fortidsminders bevaringstilstand på landbrugsjorde*.¹ Det er ikke opløftende læsning, og der skal her gives et par eksempler.

Snorup, Rytterbakken, Rispebjerg og Kalmergården

På den store jernudvindingsplads *Snorup* har Varde Museum ved Olfert Voss' arbejde påvist, at der i perioden fra 1935 til 1995 er forsvundet 40 cm af de arkæologiske anlæg (fig. 8). Vigtige detaljer omkring for eksempel konstruktionen af den specialiserede boplads' enestående jernudvindingsanlæg er dermed gået tabt.

Fig. 6. Et udvalg af de fantastiske fund fra den rige boplads ved Gudme på Fyn fra det 3.-6. årh. e.Kr. De er alle fundet i pløjelaget og vidner om den voldsomme nedslidning af bopladsen. Den overflade man gik på for 1500 år siden er inden for de seneste 50 år blevet totalt destrueret ved dyrkning.

Foto Kit Weiss, Nationalmuseet.

En særlig gruppe boplads udgøres af de såkaldte kulturlagspladser, som især kendes fra Bornholm og det nordlige Jylland. På disse har hustypen og det forhold, at man boede på det samme sted gennem 4-500 år, resulteret i dannelsen af metertykke lag bestående af materiale fra nedrevne husvægge, gulve og affald – de er ofte meget rige på oldsager og med gode bevaringsforhold for organiske materialer. En sådan kulturlagsplads er *Rytterbakken* ved Østerlars på Bornholm. Her har Bornholms Museum og Margrethe Watt fulgt nedslidningen gennem 20 år og målt tykkelsen af det intakte kulturlag på det samme sted. I 1980 var tykkelsen 80 cm. Blot 8 år senere, i 1988, blev tykkelsen målt til 50 cm og i 1999 var den kun 30 cm (fig. 9). På blot 20 år er der således slidt 50 cm af bopladsens kulturlag.

Fig. 7. Nedslidningen af jernalderbopladserne kan iagttages i hele Danmark.

Her ses et udvalg af oldsager fra bopladsen Stentinget i Vendsyssel. Blandt fundene skal fremhæves det pragtfulde rembeslag af forgyldt sølv nederst til venstre. Det er fremstillet i det nuværende Tyskland i det 9. årh.

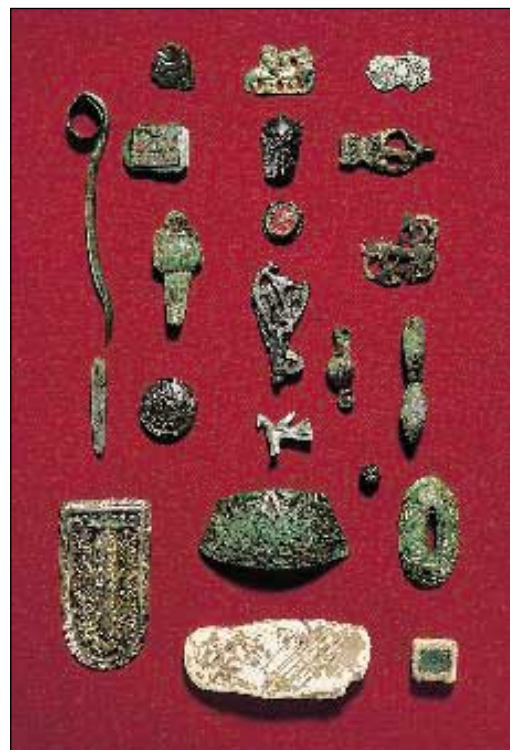
Foto Kit Weiss, Nationalmuseet.

Hvor de ødelagte boplads lag ender deres dage ved vi kun alt for godt – i pløjelaget, hvor kun de mest hårdføre oldsager overlever en længere årrække.

Mange af oldtidens boplads blev anlagt på de højereliggende områder, f.eks. bakke- drag, hvor regnvand blev drænet bort af naturlig vej. I dag betyder denne placering, at de også er mest udsat for mekanisk nedslidning. Pløjningen medfører en stadig transport af materiale bort fra højdedragene. Det er så-

ledes ikke ualmindeligt, at der ved foden af bakker kan konstateres 1-1,5 meter tykke muldlag. Pløjningens mekaniske erosion er her hovedårsagen til transporten af jord fra bakkens top til foden. Andre steder er det en kombination af mekanisk erosion og omsætning af opløjede humusstoffer (organisk materiale) fra oldtidens kulturlag, som er årsagen til destruktoren af bopladserne. Moderne pløjelag indeholder kun 1-1,5% humus. I forhistoriske kulturlag er humusprocenten imidlertid højere. Ved opløjning af disse humusholdige kulturlag forbrænder markafgrøden omgående humusstofferne, og der er herefter åbnet op for yderligere nedslidning af kulturlagene. Sker dette endda i kombination med pløjningens mekaniske erosion ses de chokerende nedslidningshastigheder som er påvist på Rytterbakken på Bornholm (jf. fig. 9). Omsætningsprocessen af humusstofferne er særlig markant ved opdyrkning af drænedede vådområder. Her kan ofte måles et årligt fald i tørvetykkelsen på 5-10 cm.

På bopladsområdet *Rispebjerg* har Bornholms Museum ved Finn Ole Nielsen registreret resultatet af moderne pløjning. I 1950 kunne registreres en pløjelagstykkelse på kun 12 cm

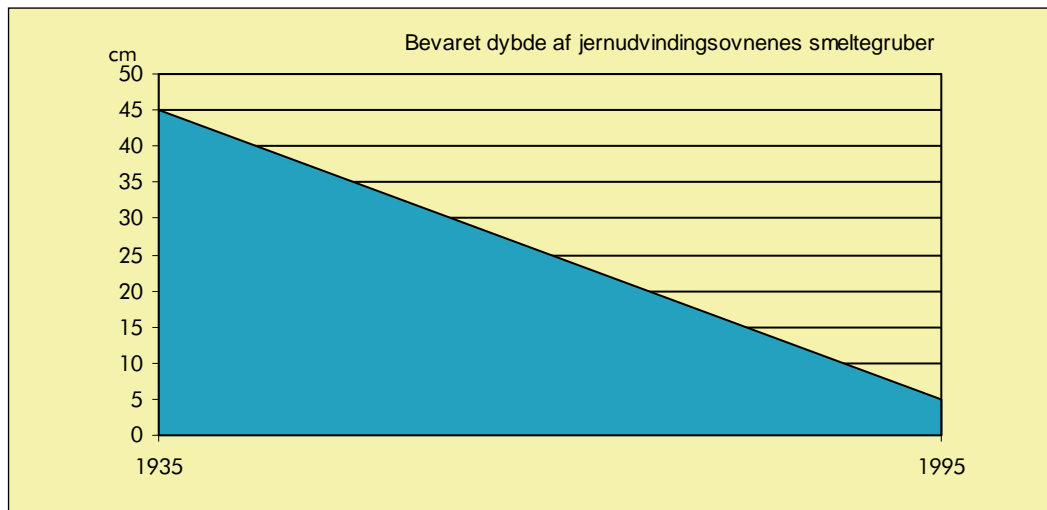

Fig. 8. Omfanget af nedslidningen af jernudvindingspladsen Snorup i årene fra 1935-1995. Udgravninger foretaget i 1995 og sammenlignet med udgravninger i 1935 viser, at 40 cm er forvundet af disse anlæg. Kilde Olfert Voss, Varde Museum.

(fig. 10). Ved udgravninger i 1999 var pløjelaget vokset til en tykkelse af 35 cm. Væksten skyldes ikke tilførsel af gødning eller humus, men derimod en vedvarende opløjning af undergrundsmateriale – en udvikling der direkte forringer kvaliteten af landbrugsjorden. Det kan undre, hvorfor der dog bliver pløjet så dybt. Jordbrugsforskningen anbefaler ikke disse pløjedybder.

Vore jernalderboplads er under kraftig destruktion, ingen tvivl om det, og alt tyder på, at mindst 40 cm er slidt af dem – endda selvom de ligger på flad mark. I dag ses øget

nedslidningshastighed især i forbindelse med ejerskifter og introduktionen af ny landbrugsteknologi.

I 1994 skiftede *Kalmergården* ved Tissø således ejer, og efterfølgende kunne detektorarkæologerne glæde sig over en kraftig forøgelse af mængden af metaloldsager i pløjelaget. Desværre skete det på baggrund af en destruktion af arkæologiske kulturlevn. Gårdens nye ejer medbragte tungere maskineri, og pløjedybden blev øget. Det var på denne mark, at Danmarks hidtil største guldskat fra vikingetiden, Tissø-halsringen på 2 kg, fand-

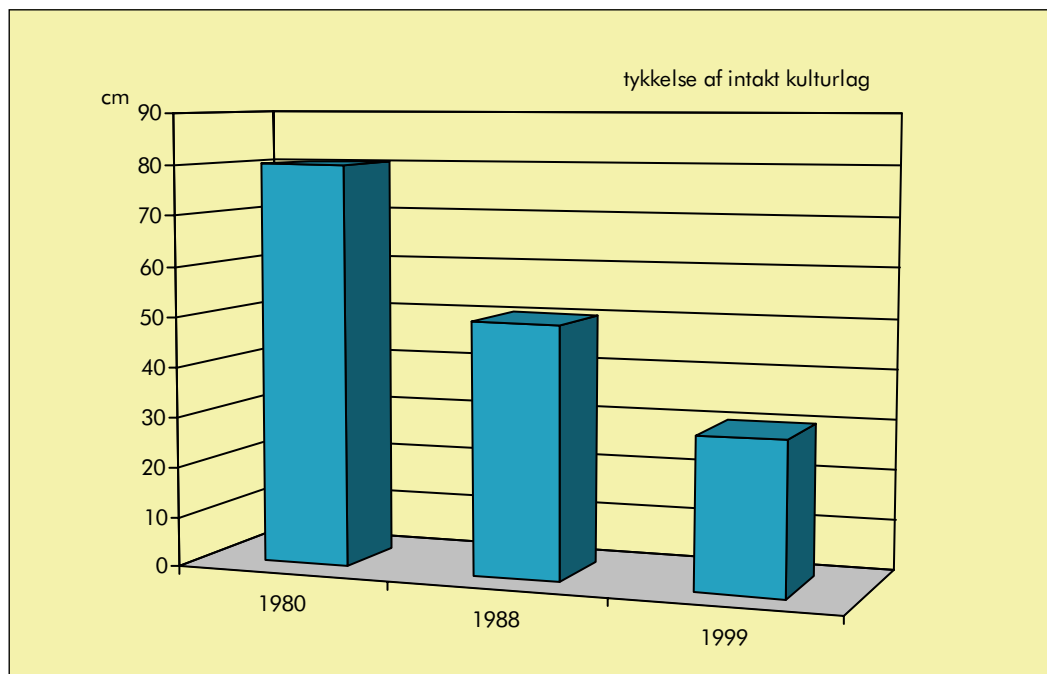
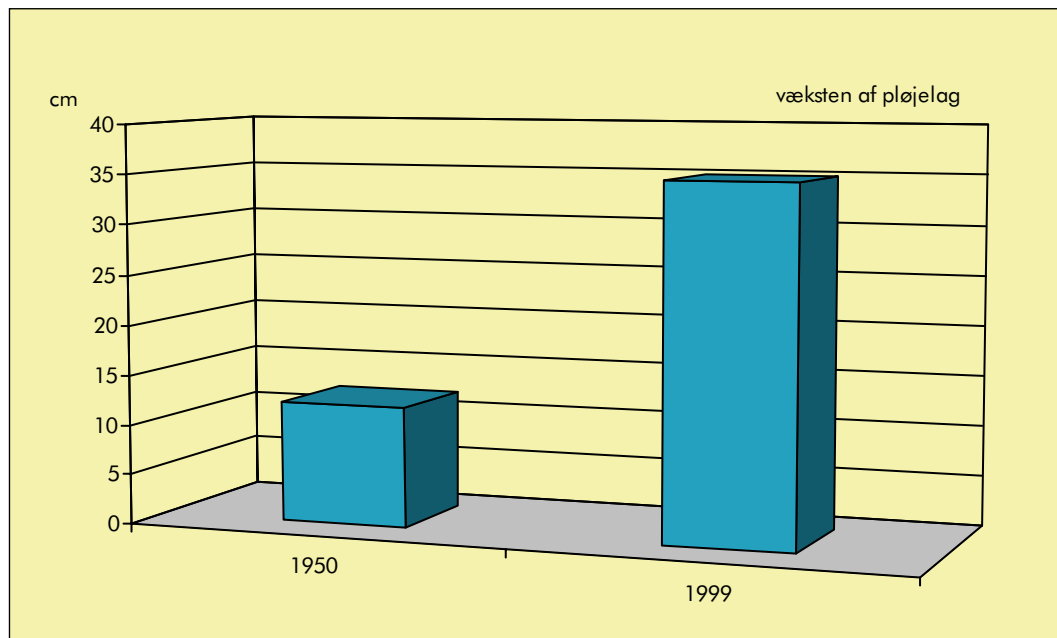

Fig. 9. En særlig gruppe boplads er udgjort af de såkaldte kulturlagspladser, som især kendes fra Bornholm og det nordlige Jylland. En sådan kulturlagsplads er Rytterbakken ved Østerlars på Bornholm. Her er foretaget målinger af det intakte kulturlag på det samme sted gennem 20 år. I 1980 var tykkelsen 80 cm. Blot 8 år senere, i 1988, blev tykkelsen målt til 50 cm og i 1999 var den reduceret til 30 cm. På blot 20 år er der slidt 50 cm af bopladsens kulturlag. Kilde Margrethe Watt, Bornholms Museum.

Fig. 10. På bopladsoområdet Rispebjerg har Bornholms Museum registreret resultatet af landbrugets mekanisering. I 1950 var pløjelaget kun 12 cm tykt. Ved udgravninger i 1999 kunne konstateres, at pløjelaget var vokset til en tykkelse af 35 cm. Væksten skyldes ikke tilførsel af gødning eller humus, men derimod en vedvarende opløjning af undergrundsmateriale - en udvikling der direkte forringer kvaliteten af landbrugsjorden. Kilde Finn Ole Nielsen, Bornholms Museums indberetning til Rigsantikvarens Sekretariat.

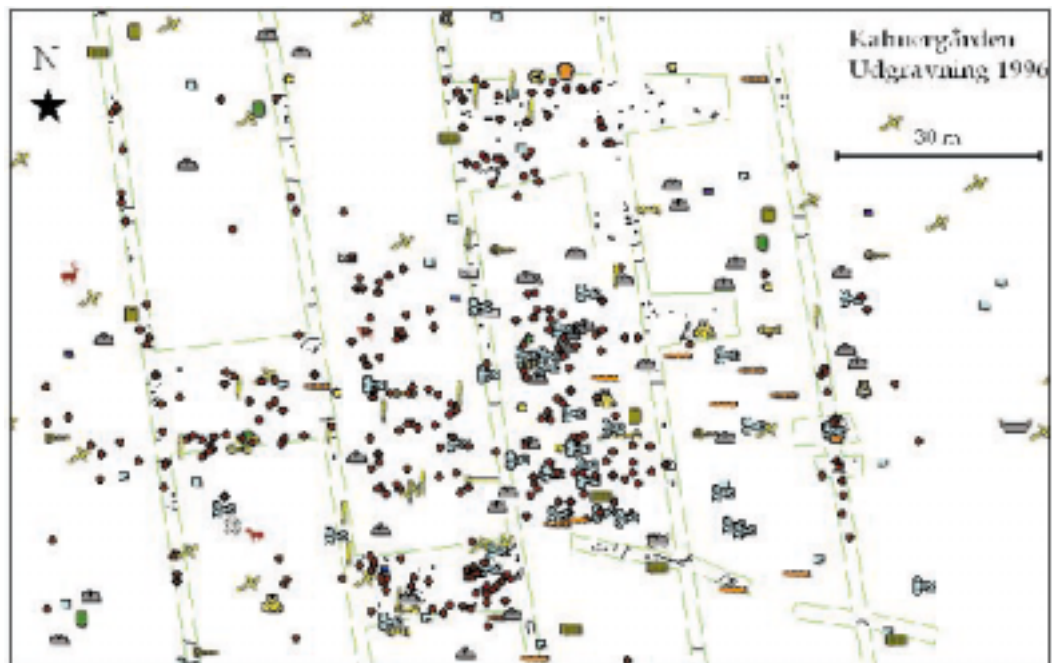

tes i 1977 (fig. 12). I 1996 blev foretaget udgravninger på marken, og det kunne blot konstateres, at stort set alle bebyggelsesspor var forsvundet (fig. 11). I pløjelaget lå flere hundrede oldsager fra totalt itupløjede jernsmedjer og bronzestøberværksteder.

Det samlede resultat af museernes indsendte oplysninger til Rigsantikvarens Sekretariat viser, at der i dag kan dokumenteres en ned-

slidning af vore bopladser på 0,5-2 cm om året. Fortsætter det, vil vi om blot 20 år have mistet stort set alle spor af oldtidens bebyggelse beliggende i dyrket mark. Arkæologerne kan med velbegrunnet frygt følge den teknologiske udvikling inden for landbruget. Set fra vor synsvinkel er der tale om målrettede angreb på den skjulte kulturarv. Det seneste eksempel af slagsen, et undergrundsskær til montering på almindelige plove, er endda

Fig. 11. Plan med udgravningsfelter, arkæologiske anlæg og metaldekteorfund på Kalmergården ved Tissø. Detektorfundene er vist med forskellig signatur alt efter genstandstypen. Antallet af stolpehuller og gruber i udgravningsfelterne er minimalt. Imidlertid afslører de omkring 500 metalfund fra det 7.-10. årh. i pløjelaget, at der har været en omfattende aktivitet gennem 400 år. Stort set alle spor efter vikingetidens værksteder i undergrunden må anses for bortpløjet inden for de seneste 5 år.

specielt udviklet til økologisk jordbrug. Det er da også meget muligt, at den er „grøn“ for naturmiljøet, men den er noget af det sorteste, når det gælder de arkæologiske kulturrelevn. Skæret bearbejder undergrunden 10 cm under normal pløjedybde. Det er ellers netop her, at de sidste intakte rester af vore bopladser befinder sig i lykkelig uvidenhed. Konstruktionen og anvendelsen af redskaber af denne type nærmest råber på en dialog mellem landbruget, jordbrugsforskningen og arkæologer.

Beskyttelse

Der er vel ingen kulturhistorikere, som er uenige i den påstand, at vore bopladser er tæt på at forsvinde. Noget må gøres, og det hurtigt. Det er i denne forbindelse både positivt og uhyre vigtigt, at Danmark parallelt med den kommende ændring af museumsloven, langt om længe vil ratificere den såkaldte Maltakonvention fra 1992. Den forpligter landene til at beskytte den arkæologiske arv – herunder altså også de skjulte fortidsminder. Nedslidningstruslen synes imidlertid at være så alarmerende, at alene tidshorizonten er kritisk ved den politiske og administrative proces i forbindelse med realiseringen af Maltakonventionens intentioner. Der må tænkes kreativt, og der må nødvendigvis prioriteres. Lad os prøve at se lidt på mulighederne.

Bopladserne fra jernalder og vikingetid er af stærkt varierende størrelse – alt efter deres alder, funktion og status. I forbindelse med den ovennævnte undersøgelse af *dyrknings-truslen* har man registreret arealstørrelser for bl.a. jernalderbopladser – tal som stort set må anses for repræsentative for landet som helhed (fig. 13). 55% af de dyrkningstruede bopladser omfatter arealer på mellem 1-5 ha, 27% omfatter 5-20 ha, og endelig dækker 18% af pladserne arealer på 20-50 ha. Samtlige lokaliteter er direkte truet af nedslidning. Hvad kan vi gøre ved det?

En udgravning af disse bopladser vil mildt sagt være en uhyre bekostelig affære. Alt efter hvor kompliceret bopladsens struktur er, vil en udgravning af bopladser på henholdsvis 5 og 10 ha løbe op i 1,5 til 5 mio. kr. (fig. 14). Det er imidlertid de helt store komplekser,

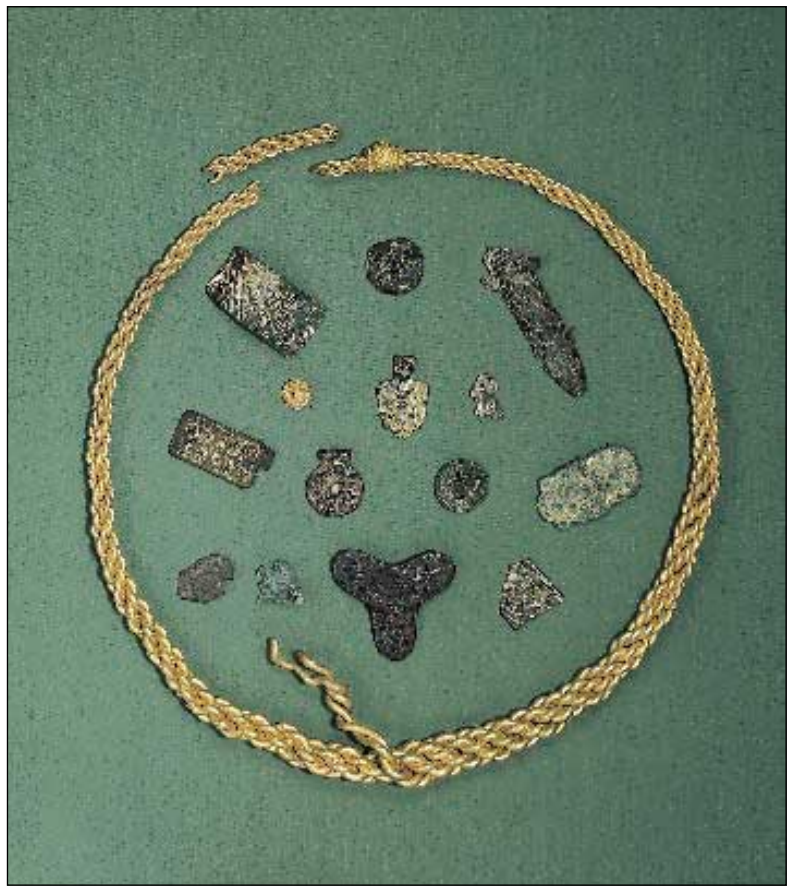

Fig. 12. Selv Danmarks største guldskat fra vikingetiden, Tisso-halsringen på 2 kg, blev fundet ved dyrkning i 1977 på Kalmørgårdens jord. Den hang fast på en såmaskine, som sandsynligvis fangede ringen efter den var rykket op fra sit gemmested af ploven. Foto Kit Weiss, Nationalmuseet.

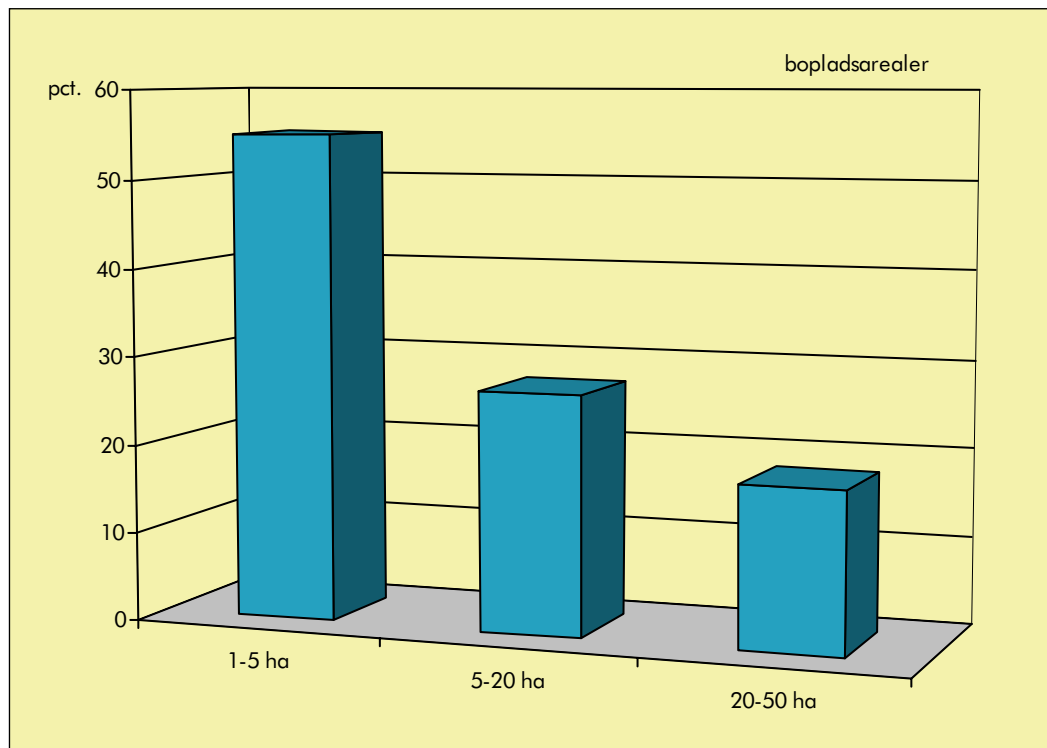
som er smertensbarnet. *Gudme*, Danmarks største og rigeste boplads fra tiden 200-600 e.Kr., dækker et areal på ca. 50 ha. Det vil løbe op i hen ved 25 mio. kr. at udgrave bopladser forsvarligt. Det synes næppe realistisk, og derfor har en styringsgruppe af fagarkeologer foreslået en prioritering af det centrale og rigeste område på 18 ha. Omkostningerne ved en udgravning af dette vil være 9 mio. kr., men en langt mere nærliggende mulighed vil være et opkøb af arealet, hvortil omkostningerne kun vil være ca. 1,4 mio. kr. – alt efter dagsprisen per hektar.

En tilsvarende løsning kunne også findes ved *Tisso-komplekset*. Udgravning af bopladsens i alt 50 ha vil beløbe sig til 15 mio. kr. og et opkøb til 2,5 mio. kr. (fig. 14). Også her kan der imidlertid prioriteres således, at der kun satses på de vigtigste områder, i alt 15 ha. Udgravning vil her blive 4,5 mio. kr. mens et opkøb vil beløbe sig til ca. 750.000 kr.

For relativt begrænsede økonomiske midler er der således mulighed for en gang for alle, at sikre beskyttelsen af store og både vi-

Fig. 13. Bopladserne fra jernalder og vikingetid er af stærkt varierende størrelse – alt efter deres alder, funktion og status. Ved Rigsantikvarens Sekretariat forespørgsel til museerne er størrelser på jernalderbopladser analyseret. 55% af de dyrkningstruede bopladser dækker arealer på mellem 1-5 ha, 27% af bopladserne er mellem 5-20 ha, og endelig omfatter 18% af bopladserne arealer på 20-50 ha. Kilde Danske arkæologiske museer og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat.

denskabeligt og økonomisk tunge bebyggelsesområder ved opkøb og fredning. Dette kunne til gengæld frigøre økonomiske midler til undersøgelser af de mindre udgiftskrævende oldtidsbebyggelser, som ellers har lidt under den i øvrigt naturlige prioritering af de store, centrale bopladskomplekser.

Det kan, og har ladet sig gøre, at rejse midler til opkøb og beskyttelse af bopladserne. Skov- og Naturstyrelsen var med til at erhverve arealet i Gudme med den såkaldte kongehal, og i 1998 erhvervede styrelsen 5 ha med de centrale dele af storgårdsanlægget fra yngre jernalder og vikingetid på Fuglede-

gård ved Tissø. Her var de væsentlige dele af storgården allerede blevet undersøgt, og omkostningerne ind til da beløb sig til ca. 1,5 mio. kr. Skulle hele området have været udgravet, ville det have løbet op i 2,5 mio. kr. De 5 ha storgård stod vel i ca. 250.000 kr. Styrelsen erhvervede imidlertid hele ejendommen for ca. 2 mio. kr. Bygningerne blev solgt fra og den resterende landbrugsjord er netop i sommeren 2000 på behændig vis blevet mageskiftet med naboen Kalmergården. Herved erhvervede Skov- og Naturstyrelsen 15-20 ha direkte ned til Tissø og Halleby Å til en værdi af en god 1 mio. kr. Selv om frøerne igen

Fig. 14. En udgravning af vore store bopladser vil mildt sagt være en bekostelig affære. Alt efter hvor kompliceret bopladsens struktur er, vil en udgravning af bopladser på henholdsvis 5 og 10 ha løbe op i 1,5 til 5 mio. kr. Det er dog de helt store bebyggelser, som er smertensbarnet. Gudme, Danmarks største og rigeste boplads fra tiden 200-600 e.Kr., dækker et areal på ca. 50 ha. Det vil løbe op i hen ved 25 mio. kr. at udgrave bopladsen forsvarligt. Det synes næppe realistisk, og man har derfor valgt at prioritere det centrale og rigeste område på 18 ha. Omkostningerne ved en udgravning af dette vil være 9 mio. kr. En langt mere nærliggende mulighed vil være et opkøb af arealet, hvortil omkostningerne kun vil være ca. 1,4 mio. kr. – alt efter dagsprisen per hektar. En lignende løsning kunne tænkes ved andre store og vigtige pladser som Tissø m.fl.

	Areal	Udgravning	Opkøb
Boplads	5 ha	1,5-2,5 mio.	250-400.000
Boplads	10 ha	3-5 mio.	500-800.000
Tissø	50 ha (15 ha)	15 mio. ¹ (4,5 mio.)	2,5 mio. ² (750.000)
Gudme	18 ha (50 ha)	9 mio. ³ (25 mio.)	4 mio. ⁴ (1,4 mio.)

1. 30 kr/m²
2. 50.000 kr/ha
3. 50 kr/m²
4. 80.000 kr/ha

„skød papegøjen“, vil jeg dog ikke undlade at fremhæve det som et vellykket eksempel på samarbejde mellem natur og kultur.

Med en kommende ratificering af Maltakonventionen må den arkæologiske kulturarv, og her tænker jeg især på den ikke-synlige, placeres i det politiske landskab med en helt anden styrke end hidtil – også bevillingsmæssigt, men hvordan? Her kan skeles til miljø- og naturfolket. I 1998 blev udpeget 194 habitatområder fordelt over hele Danmark. De er et resultat af, at EU har besluttet at bevare bestemte naturtyper, dyr og planter – en beslutning affødt af et krav om bevaring af verdens biologiske mangfoldighed truffet på en FN-konference i Rio i 1992. I habitatområderne lever dyr og planter i lykkelig forvisning om, at nogen passer på og sikrer dem videre liv. Sådan nogen habitater kunne arkæologien da også have. Den ikke-synlige arkæologiske kulturarv er jo endda langt dårligere stillet end naturen – den vil aldrig kunne genskabes, når den først er væk. For at blive i terminologien kunne vi jo kalde disse arkæologiske „drømmesyne“ for kulturarvshabitater eller sådan noget. Navnet er dog rystende ligegyldigt, hovedsagen er, at de indebærer en beskyttelse af de arkæologiske levn. Men måske navnet – kulturarvshabitat – har politisk tæske med henblik på de stærkt tiltrængte bevilninger til opkøb og fredninger af vigtige arkæologiske områder. Kan disse endda skabes i selskab med diverse kvæk og pip vil det jo kun være en yderligere gevinst.

Opkøb og fredning af truede arkæologiske interesseområder vil dog også på længere sigt kunne blive en økonomisk tung opgave. Man må derfor opfordre til at arkæologien, landbrugets organisationer og jordbrugsforskningen indgår et samarbejde med henblik på en løsning på landbrugets negative påvirkning af vor arkæologiske kulturarv. Cirklen, med den alt for hurtige nedslidning og heraf øget pløjedybde og dermed ødelæggelse af de arkæologiske levn, må og skal søges brudt inden for en overskuelig fremtid. Kommende generationer vil dømmes hårdt, hvis vi blot vender det blinde øje til problemerne - ikke mindst når vi udmærket er klar over den yderst kritiske bevaringstilstand for store dele af Danmarks arkæologiske kulturarv.

Noter:

- ¹ I 1997 udsendte Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat en forespørgsel til museer med arkæologisk ansvarsområde med henblik på omfanget af dyrkningstruede arkæologiske kulturlevn. Der indgik besvarelser fra 38 museer med arkæologiske ansvarsområder. Undersøgelsen gav ikke overraskende et indblik i hvor omfattende arealer med ikke synlige fortidsminder, der er direkte truet af dyrkning.

Fig. 15. Det kønne luftbillede viser Jungshoved Nor ved Præstø. Her er i de seneste år fundet tre pælespærringer i vandet – en fra det 4. årh. (indsat digitalt), en fra det 10. årh. og en fra det 14. årh. – de har alle skulle forhindre søbårne angreb ind i noret. Den sidste spærring har beskyttet middelalderborgen Jungshoved ved kirken midt i billedet. De to andre må have beskyttet meget vigtige bebyggelser i baglandet. Der er dog (endnu) kun få arkæologiske fund registreret i museernes arkiver. Ligger der en høvdingegrav fra romersk jernalder og en storgård fra vikingetid? – vi ved det ikke. Ét er dog sikkert – det vil blive ødelagt måske endda før vi overhovedet får kendskab til det. Foto Per Poulsen, Nationalmuseet.

Fynske jernaldergrave

– en udryddelsestruet gruppe af fortidsminder

Mogens Bo Henriksen, Odense Bys Museer

Indledning

I de danske museers udstillinger og magasiner opbevares en uvurderlig skat i form af gravfund fra jernalderen, og når jernalderens kulturhistorie skal fortælles, fremhæves gravfundene gang på gang som en af arkæologernes vigtigste kildegrupper. På Fyn er der en lang tradition for udforskning af jernaldergrave, og der er i dag et enestående materiale til rådighed for den arkæologiske videnskab. I Fyns Amt er der undersøgt ca. 5.000 grave fra jernalder og vikingetid – altså tidsrummet mellem ca. 500 f.Kr. og 1050 e.Kr., og af disse er op mod 1.000 udgravet inden for de sidste 15 år.

Jernaldergravene er fremkommet ved rydning af gravhøje, ved grusgravning og dræning, i forbindelse med landmandens arbejde på marken – og selvfølgelig ved egentlige arkæologiske udgravninger. Bortset fra et par fynske latinskolelæreres småudgravninger i årene omkring 1700 og kammerherre N.F.B. Sehesteds systematiske udgravninger på Nor-

dens største jernaldergravplads, Møllegårdsmarken, i årene omkring 1880, var det først i 1920'erne og 30'erne, at målrettede udgravninger blev gennemført. I tiden indtil da var der fremkommet mange og til dels rigt udstyrede grave spredt ud over det meste af Fyn, og blandt disse gravfund er der adskillige nationale klenodier.

Som følge af den intensiverede råstofudvinding i mellemkrigsårene fandtes flere gravpladser, og nogle af disse blev undersøgt af den dygtige amatørarkæolog Poul Helweg Mikkelsen. En egentlig professionalisering af gravpladsundersøgelserne blev indført efter ansættelsen af Fyns første fagarkæolog, museumsinspektør Erling Albrectsen, ved Fyns Stiftsmuseum i 1940. Under Albrectsens 32 års virke ved museet undersøgtes talrige jernaldergravpladser, hvoraf især genoptagelsen af kammerherre Sehesteds undersøgelser på Møllegårdsmarken har betydning i denne sammenhæng.

*Fig. 1. Ved nutidens undersøgelser af jernaldergrave spules gravfylden gennem et finmasket net, så man sikrer, at alt kommer med (a). Herefter ligger oldsager og knoglerester renvaskede i soldets net; forrest ses trækul fra ligbålet (b). Selv de fineste forkullede partikler tages med; de indeholder ofte korn og frugter – proviant som den afdøde har fået med i graven (c).
Foto Mogens Bo Henriksen.*

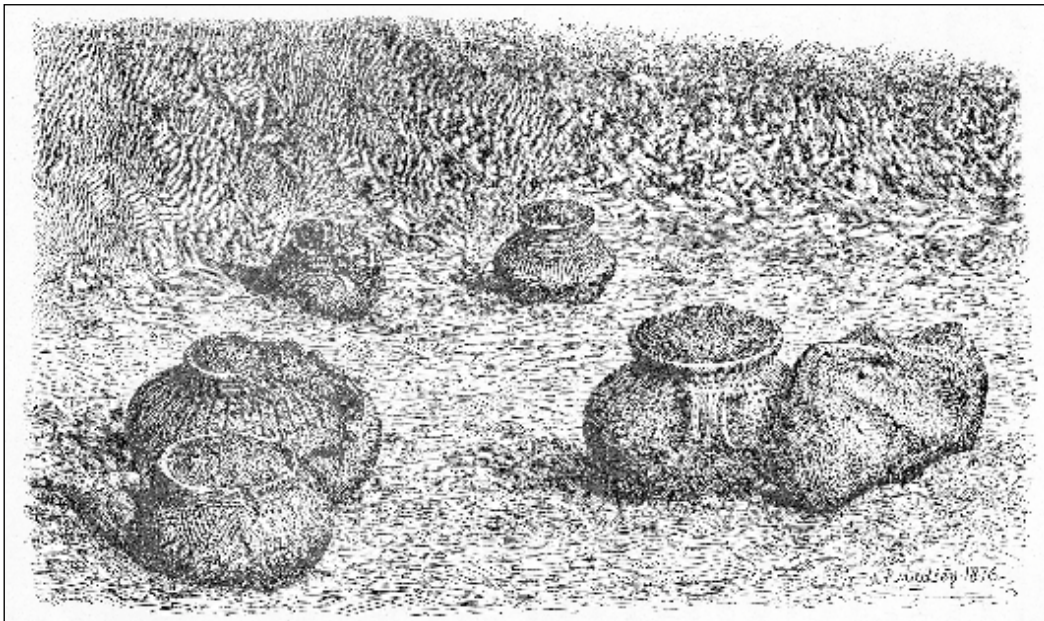

Fig. 2. Møllegårdsmarken, udgravningssituation i 1876 med frilagte urner. Bemærk, hvor velbevarede lerkarrene er, til trods for, at de står umiddelbar under markoverfladen. Efter Sehested 1878, s. 133.

Fra sidste halvdel af 1960'erne og to årtier frem blev der kun foretaget få systematiske udgravninger på jernaldergravpladser, men siden slutningen af 1980'erne har der igen været fokus på denne kildegruppe, ikke mindst fordi man er blevet opmærksom på, at mange grave er på vej mod fuldstændig destruktion. For at sikre så mange oplysninger som muligt fra de anlæg, der endnu er tilbage, er der inden for de sidste ca. 15 år indført nye udgravnings- og dokumentationsmetoder. Især er introduktionen af vandsoldning af gravfylden en metode, der har givet meget ny viden (fig. 1).

Gravenes udformning

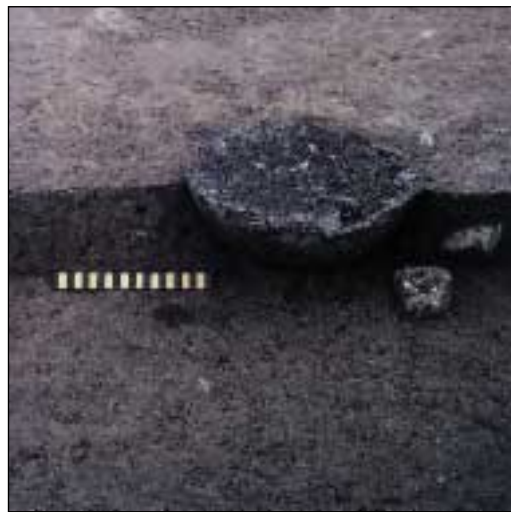
I jernalderens første fem århundreder blev den døde konsekvent brændt på bål – ofte sammen med personlige ejendele og madvarer, der skulle fungere som proviant på dødsrejsen. Efter kremeringen samlede de efterlevende benstumper og gravgaver op fra ligbålet, og i nogle tilfælde gravlagde man omhyggeligt resterne i en urne, i andre tilfælde blev

bålresterne blot skrabet ned i en mindre grube i jorden. Omkring Kristi fødsel kom jordfæstegravskikken til Fyn efter næsten 1000 års fravær, og man begyndte nu igen at begrave liget i ubrændt tilstand. Gennem resten af jernalderen anvendtes brandgrave og jord-

Fig. 3. Udgravningssituation fra anden udgravningskampagne på Møllegårdsmarken. Bemærk urnernes vekslende bevaringsgrad; hovedparten af lerkarrene har dog endnu bevaret karakteristiske elementer. Foto Erling Albrechtsen 1965.

Fig. 4. Møllegårdsmarken. Sådan så flertallet af urner ud ved den sidste udgravningskampagne – kun den underste del af et oprindeligt ca. 25 cm højt kar er tilbage.
Foto Claus Madsen 1988.

fæstegrave side om side, men i vikingetiden (ca. 800-1050 e.Kr.) blev jordfæstegravene så godt som enerådende. Også jordfæstebegravelsernes form kunne varieres i det uendelige; nogle blev gravlagt i trækister, medens andre blot blev lagt ned i et hul med et plankedække over. I graven blev liget som nævnt ofte ledsaget af personligt udstyr og lerkar med madvarer.

Graven som videnskabeligt kildemateriale

Jernalderens grave er en stor og alsidig kildegruppe, som udgør et væsentligt supplement til det materiale, der fremkommer ved udgravningen af boplads og moseofre. Gravens indhold af oldsager har betydning for udarbejdelsen af kronologisystemer – altså den „tidstavle“, som anvendes til at datere enkeltfundne genstande fra f.eks. bopladsernes affaldslag. De romersk producerede glas- og bronzekar, som er fundet i flere fynske grave fra romersk jernalder (1-375 e.Kr.), giver vigtige oplysninger om jernalderens handelsforbindelser, kommunikation og sociale strukturer. Ved studier af selve jernaldermennesket er gravenes ligrester selvsagt af uvurderlig betydning; selv uanseelige benstumper kan give vigtige informationer om afdødes sundheds- og ernæringsstilstand, dødsårsag og alder.

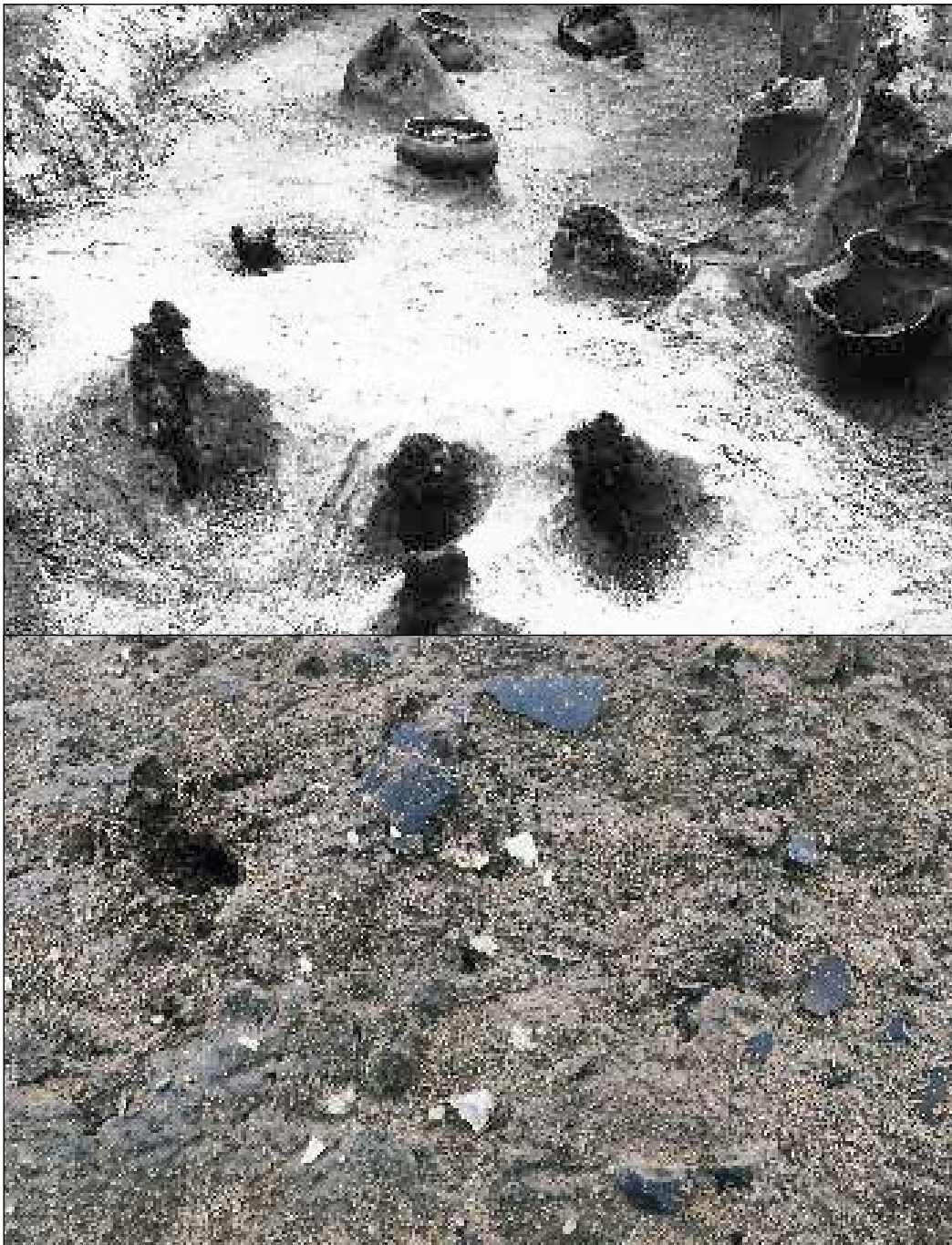
Tanker, idéer og følelser kan ikke graves op af jorden, men netop ved at se på gravenes kon-

struktion, indholdet af gravgaver og behandlingen af afdøde får man vigtige oplysninger om den forestillingsverden og de ritualer, der lå bag begravelserne. Dermed er gravene vor vigtigste indgang til forståelsen af jernalderens religion. Tolkningerne vanskeliggøres af, at gravmaterialet er meget varieret; således vil jordfæstegravens indhold ofte være langt bedre bevaret end brandgravens, idet ligbållets luer har ødelagt gravgaver og den døde skelet. Det er dog en problemstilling, som arkæologen kan forholde sig til; værre er det med de ødelæggelser, som ofte er påført gravene i forbindelse med bearbejdning af jorden i nyere tid. Den vigtigste forudsætning for, at en arkæologisk undersøgelse af jernalderens grave kan give ny viden, er, at anlæggene er nogenlunde uberørte af plovjernet eller gravemaskinens skovl. Med udgangspunkt i resultaterne fra udgravninger på tre fynske jernaldergravpladser skal det imidlertid dokumenteres, at ubeskadigede jernaldergrave i dag er en sjældenhed. Ved en sammenligning med bevaringsforholdene på en bornholmsk gravplads fremgår det, at også her er jernalderens grave på vej mod udryddelse.

Møllegårdsmarken – Nordens største oldtidsgravplads

I årene 1875-81 undersøgte kammerherre Sehested 382 grave på Nordens største jernaldergravplads, Møllegårdsmarken, og af hans efter den tid meget omhyggelige udgravningsdokumentation fremgår det, at ca. 10% af gravene var beskadiget af pløjning (fig. 2). I de fleste tilfælde var forstyrrelsen ikke værre, end at materialet kan bruges til videnskabelige analyser. I årene forud for genoptagelsen af udgravningerne på Møllegårdsmarken i 1959 var der sket en teknisk revolution i landbruget: Den traktortrukne plov var indført, og der blev nu pløjet betydeligt dybere. Da den anden udgravningskampagne blev indstillet i 1966, kunne det konstateres, at næsten alle grave var mere eller mindre berørt af pløjning, og ca. 10% af gravene var så medtagne, at de ikke længere kunne dateres (fig. 3).

I årene 1988-1994 blev Møllegårdsmarken endelig totaludgravet, og efter afslutnin-

*Fig. 5. Frilagte grave fra den første udgravning på Bregentved-gravpladsen. Bemærk de så godt som intakte urner i baggrunden og de frilagte jerngenstande – våbenbunder – i forgrunden.
Foto Gustav Rosenberg. 1912.*

*Fig. 6. Bregentved. Brændte menneskeknogler og lerkarskår lå strøet på markoverfladen efter dybdepløjning.
Foto Mogens Bo Henriksen.*

gen af den sidste kampagne kunne det samlede antal begravelser opregnes til ca. 2.500. Nu kunne fortidsmindets nedslidning for alvor registreres; det moderne landbrugs svære maskiner og dybdegående plove havde trukket et ødelæggende spor gennem gravpladsen. Så godt som alle grave var nu afpløjet, og det må skønnes, at ca. 25% af anlæggene fra den sidste undersøgelse ikke kan dateres. Dermed er deres videnskabelige værdi meget ringe (fig. 4).

Ved detektorafsøgning af pløjelaget over gravpladsen fandtes mange smykkedele, som tydeligvis stammede fra forstyrrede eller helt bortpløjede grave (fig. 8). En del af smykkerne kan dateres til ældre germansk jernalder (5. årh. e.Kr.), hvilket er påfaldende, eftersom denne periode kun er repræsenteret med meget få bevarede grave på stedet. Alt tyder derfor på, at de yngste grave har været specielt udsat for nedpløjning, og det billede af gravpladsens brugstid, som selve udgravning-

Fig. 7. Bregentved. Våbenbundet med spydspids og sammenbøjet tvæægget sværd. Sværdets grebdele var pløjet af – men fandtes ved et utroligt held i markoverfladen 6 m fra den nedgravede jernklump! Pløjelagets bund ses i jordvæggen umiddelbart over den forrustede jernklump.
Foto Mogens Bo Henriksen 1988.

Fig. 8. Møllegårdsmarken. Ved den tredje udgravningskampagne fandtes en del gravgods i pløjelaget – bl.a. disse guldgenstande fra 3.-5. årh. e. Kr.
Foto Claus Madsen.

gen har givet, kan dermed være forvrænget. Sammenholder man iagttagelserne fra udgravningen på Møllegårdsmarken i 1875-81 med resultaterne fra kampagnerne i

1959-66 og 1988-94 kan man måle forringelsen af gravenes bevaringsgrad – og dermed deres kildeværdi. Omsat i metersystemet kan man konstatere, at der er pløjet 15-20 cm af gravene i løbet af ca. 110 år. Det kan også dokumenteres, at ødelæggelsen for alvor er startet efter 2. verdenskrig, og at den er accelereret med indførelsen af store landbrugsmaskiner i de sidste årtier.

Ringegrave

I 1912 undersøgte 55 grave på en mark ved ejendommen Bregentved nær Ringe Sø på Midtyn. Ligesom det havde været tilfældet ved 1800-tallets udgravninger på Møllegårdsmarken, var enkelte af de midtynske grave lettere berørt af ploven, men også her var skaderne så begrænsede, at de ikke voldt større problemer ved den senere videnskabelige bearbejdning af oldsagerne (fig. 5). Under udgravningen blev man opmærksom på et helt nyt aspekt af jernalderens begravelsesritualer. Mellem gravene og i udkanten af gravpladsen var der nedgravet bundter af våben, som må være ofret i forbindelse med begravelsesceremonierne.

I 1988 blev undersøgelserne på Bregentved-gravpladsen genoptaget, fordi der efter dybdepløjning af marken var fundet brændte menneskeknogler og lerkarskår på markoverfladen (fig. 6). Frem til 1991 blev ca. 130 grave afdækket, men desværre kunne det konstateres, at også her var anlæggene under hastig nedpløjning. Tilstedeværelsen af menneskeknogler, bronzesmykker, glasperler og lerkarskår i pløjelaget viste med al tydelighed, at et ukendt antal grave var pløjet bort, og nedslidningen var så fremskredet, at ca. 25% af gravene ikke kunne dateres. Forløbet svarede dermed ganske til, hvad der var iagttaget på Møllegårdsmarken.

Ved udgravningens begyndelse fandtes et fragment af et romersk sværd i markoverfladen. Det gav bange anelser om, at der var ødelagt våbenbundter af samme type som dem, undersøgelsen i 1912 havde afdækket. Ganske rigtigt – blot få meter fra det sted, hvor sværdgrebet var opsamlet, stod resten af sværdet nedstukket i undergrundssandet (fig. 7). Her kom arkæologerne i allersidste øjeblik. Den fortsatte udgravning afslørede end-

Fig. 9. Bregentved. Den rustne stribе i det gule sand er en stor jernkniv, som blev stukket i jorden i forbindelse med jernalderens døde-kult. Bunden af pløjelaget ses i jordvæggen bag kniven. Fra pløjelagets bund til knivens top var blot et par cm, og endnu en pløjning ville utvivlsomt have smadret kniven. Foto Mogens Bo Henriksen 1988.

Fig. 10. Bregentved. Et heldigt tilfælde, hvor urnen har undgået plovskæret. Rustklumpen til venstre for urnen indeholdt en skjoldbule, et skjoldhåndtag og en kniv – alle dele hårdt medtagne af pløjning. Foto Mogens Bo Henriksen 1990.

Fig. 11. Bregentved. Frigravet urne hvis halsparti er afpløjet. En stor del af urnens indhold havde heldigvis undgået plovskæret, deriblandt en jernkniv, jernkam og flere glasperler. Foto Mogens Bo Henriksen 1990.

Fig. 12. Bregentved. Bunden er nået! Den brune, muldfyldte stribе til venstre for den helt ødelagte urne afslører, at et plovskær er synderen. Foto Mogens Bo Henriksen 1991.

nu et par våbenbundter, men de fandtes udelukkende i et begrænset område af gravpladsen, hvor et tykt lag flyvesand havde dækket dem som en ekstra beskyttende dyne (fig. 9, 10). Man kan derfor antage, at flere våbenbundter i det forudgående trekvarte århundrede er forsvundet fra de områder af gravpladsen, hvor flyvesandet ikke havde ydet beskyttelse mod plovjernet.

Hvis man sammenligner fotos og dokumentation fra 1912 med tilsvarende fra 1988-91 kan man se, at pløjedybden i de mellemliggende 75 år er øget med 15-20 cm. Det svarer i mange tilfælde til, at den øverste del af urnerne er forsvundet (fig. 11, 12). Sammen med disse ofte udsmykkede og dermed daterende partier af lerkarrene kan man

regne med, at også dele af gravens indhold af smykker og ligrester er pløjet bort.

Brudager – procenttal på ødelæggelsen

I årene 1988-94 blev der udgravet 168 grave fra ældre og yngre romersk jernalder (ca. 175-375 e.Kr.) ved landsbyen Brudager knap 5 km sydvest for Møllegårdsmarken. Inden for en kort årrække kunne gravpladsen undersøges i sin helhed, og det gav gode muligheder for at dokumentere omfanget og karakteren af gravenes nedslidning. Under udgravningen blev det iagttaget, at anlæggenes bevaringsgrad vekslede fra intakte jordfæstegrave samt urner med låg til kar, der var så nedpløjede, at de mest af alt lignede en dyb

Fig. 13. Brudager. Eksempel på velbevaret grav med intakt urne. Lerkarret indeholdt bl.a. et romersk drikkeglas, benterning, bæltespænde samt knoglerester fra en gammel mand.
Foto Bo Steen 1991.

Fig. 14. Brudager. Urnens randparti er fjernet af ploven; enkelte skår er dog faldet ind i karret, så hele urnens profil kan rekonstrueres.
Foto Charlotta M. Lindblom 1991.

Fig. 15. Brudager. En tallerken med brændte knogler er den bedste beskrivelse af den fuldstændigt nedpløjede urne, der ses på bunden af pløjelaget midt i billedet. Et fortidsminde er uigenkaldeligt tabt.
Foto Bo Steen 1991.

tallerken med en mindre anretning af brændte knoglestumper. Det er klart, at den vekslende bevaringsgrad betyder, at gravene og gravenes inventar ikke ukritisk kan sammenlignes, og for at få et samlet indtryk af nedpløjningens omfang, blev anlæggene efter udgravningens afslutning inddelt i tre „bevaringskategorier“.

Kategori 1: Fuldt bevarede grave – altså anlæg, som ikke var berørt af ploven. 35 grave, eller 20,8% tilhørte denne kategori (fig. 13).

Kategori 2: Nogenlunde velbevarede grave. Til denne gruppe hører f.eks. urner, hvis rand- og halsparti var fjernet, men hvor hovedparten af gravens indhold endnu kunne vurderes at være intakt. 85 grave, eller 50,6% tilhørte denne kategori (fig. 14).

Kategori 3: Dårligt bevarede grave. Kategori 3-grave omfatter bl.a. urner, som er afpløjet til under midten af lerkarret, og hvor størstedelen af gravens indhold skønnes fjernet. 48 grave, eller 28,6% tilhørte denne kategori (fig. 15).

Et kedeligt resultat af afpløjningen var, at 25% af gravene ikke kunne dateres mere præcist end til ældre jernalder, og andre ca. 25% kunne ikke dateres til en underperiode inden for gravpladsens kendte brugstid. Det betyder, at ca. halvdelen af gravene ikke kan medtages i detaljerede analyser af gravpladsen, medens andre 30% trods alt ikke var mere beskadiget, end at de kan anvendes i et eller andet omfang. Skal man være stringent, er det kun ca. en femtedel af de 168 undersøgte grave, der kan danne grundlag for videnskabelige analyser!

Nørre Sandegård – en bornholmsk parallel

Nedpløjning af jernalderens grave er desværre ikke noget specielt fynsk fænomen. På Bornholm, hvor undersøgelsen af jernalderens grave har en næsten lige så lang tradition som på Fyn, kender man også til problemet. På ejendommen Nørre Sandegård syd for Gudhjem blev der undersøgt syv grave i 1901, og 86 år senere vendte man tilbage til lokaliteten, fordi detektorafsøgninger havde vist, at pløjelaget indeholdt bronzesmykker, som tydeligvis var pløjet op fra grave. Ved undersøgelsen i 1987 blev flere af de tidligere undersøgte grave lokaliseret og genudgravet, og der kunne således foretages direkte sammenligninger med de målinger, der i 1901 var foretaget af gravenes dybde. Målingerne viste, at grave, der i 1901 havde været ca. 40-45 cm dybe, nu var reduceret til 7-15 cm, og en enkelt grav kunne slet ikke genfindes! Konklusionen var, at der var høvlet op mod 50 cm af gravene i tidsrummet mellem 1901 og 1987 (fig. 16).

Ødelæggelsernes karakter og videnskabelige konsekvenser

De fire beskrevne gravpladser er ikke taget frem som eksempler, fordi deres bevaringstilstand er specielt ringe; desværre viser erfa-

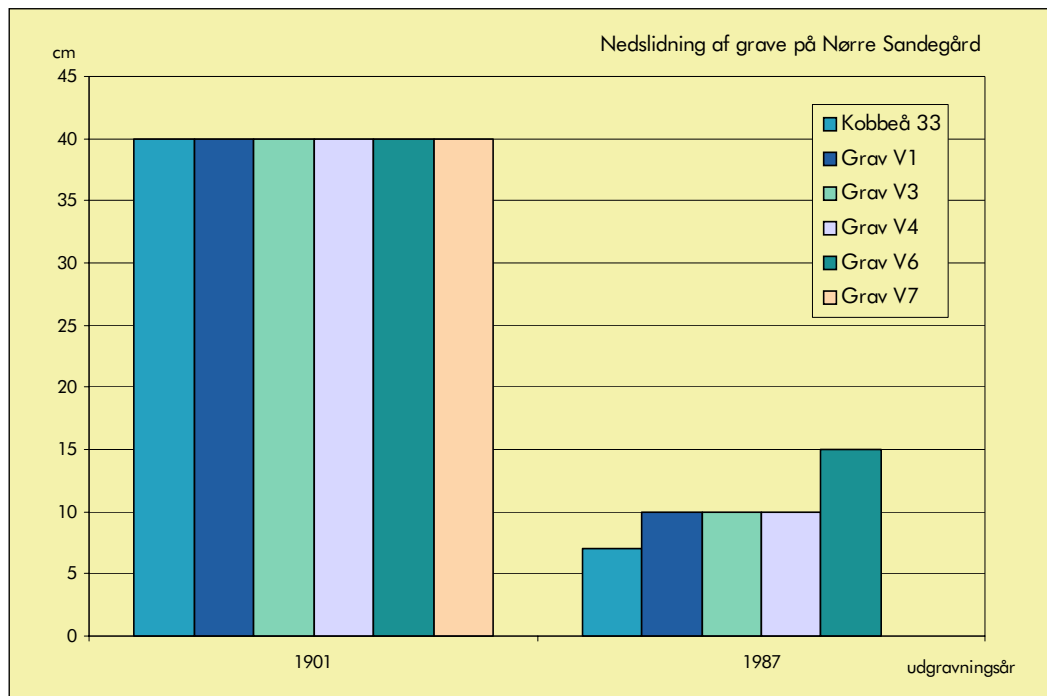

Fig. 16. Nedslidning af seks grave på Nørre Sandegård-gravpladsen. Bemærk, at graven V7 var pløjet helt bort ved udgravningen i 1987.
Kilde Lars Jørgensen.

ringen fra de sidste 15 års undersøgelser, at forholdene på netop disse lokaliteter snarest er over middel. Når netop de er udvalgt som eksempler, er det fordi det har været muligt at måle og dermed dokumentere ødelæggelsen over tid – ja faktisk at angive nedslidningen med præcise centimeter- og procenttal.

Det kan dokumenteres, at dybdepløjning uden sammenligning er den største trussel mod jernalderens gravpladser. Afpløjningen har ikke blot forringet kildematerialet som helhed, men også selektivt, idet nogle gravtyper har været mere udsat for afpløjning end andre. Det gælder f.eks. brandpletter, som har været anlagt direkte på den forhistoriske overflade, samt urnegrave, der oftest blot har været nedgravet i ringe dybde under overfladen. En „selektiv nedpløjning“ af en gravplads får derfor den konsekvens, at man ved udgravningen får et helt forvrænget billede af fordelingen af forskellige gravtyper. Man kan forvente, at gravpladserne undergår en forandring fra oprindeligt at have haft et bredt spektrum af gravtyper fra flere af jernalderens underperioder til at bestå af få gravtyper fra et kort tidsspand. F.eks. vil de ofte dybt nedgravede men relativt sjældne jordfæstegrave være den sidste gravtype, der berøres af pløjningen, og det er derfor ikke utænke-

ligt, at man fremover kan støde på lokaliteter, hvor jordfæstegravene udgør 50-100% af gravene, selvom de oprindeligt kun har udgjort 10-20%! Det får alvorlige konsekvenser for tolkningen af gravpladsen.

Fig. 17. Møllegårdsmarken. Udsnit af stenlagt vej, som blev afdækket i udkanten af gravpladsen – især nedenfor en bakke. Her havde vejen klarret tidens og harvens tand, fordi den var blevet dækket af nederoderet og nedpløjet muld. Bemærk det aflange hul midt i vejen; her har ploven fjernet en del af stenlægningen.

Foto Claus Madsen.

Fig. 18. På Galgedil-gravpladsen ved Otterup på Nordfyn, er denne vikingetidsgrav undersøgt i 1999. Den mørke firkant bagerst i billedet er graven og de mørke furer, der skærer på tværs af graven, er moderne pløjesor. I den brede, mørke fure lå den dødes underkæbe, brutalt flået af vikingens kranium af plovjernet. Foto Susanne Klitgaard.

Ofte kan man konstatere, at de senest etablerede begravelser er hårdest medtagne, og det er antagelig forklaringen på, at grave fra yngre jernalder og tidlig vikingetid (5.-9. årh.) er yderst sjældne ikke blot på Fyn men i store dele af landet. Heldige fund fra områder, der har været dækket af flyvesand eller skov siden jernalderen, viser, at gravene fra netop disse århundreder ofte har været anlagt direkte på markoverfladen blot dækket af en lille tue. Denne har imidlertid ikke ydet tilstrækkelig beskyttelse mod plovjernet, og resultatet er, at gravene fra oldtidens guldalder mangler. Vi får dermed et fuldstændigt skævt billede af befolkningsudviklingen og -tætheden i den sene del af Danmarks oldtid.

Jernalderens gravpladser har bestået af andet end nedgravninger med brændte eller ubrændte lig og eventuelle gravgaver. På de fleste gravpladser har der antagelig været konstruktioner, f.eks. hegn, stensætninger, bautasten, småhøje eller pælekonstruktioner, som har markeret, at her var et sted med speciel betydning. Ved og omkring gravpladsen kan der have været ligbrændingspladser, ildsteder, lerkarofringer, dødehuse og vejforløb, men disse „overfladiske“ anlæg og konstruktioner er der kun yderst sjældent bevaret spor af (fig. 17). Dermed mangler et betydeligt kildemateriale til belysning af mangfoldigheden i jernalderens begravelsesritualer, og det bliver stadig sværere at få ny viden om fortidens dødekult og religionsudøvelse.

Det er ikke kun plovjernet, der udgør en trussel mod gravene. Grubning og dræning er andre aktiviteter, der ofte kan dokumenteres at have forvoldt skade på anlæggene. Markarbejdet bliver udført med stadig tungere landbrugsmaskiner, og det giver et stort tryk på niveauet umiddelbart under pløjelaget – altså dér, hvor størstedelen af gravene findes. Resultatet er, at lerkar og andre gravgaver oftest er deformerede eller knust af trykket.

Et hidtil upåagtet aspekt må føjes til de ødelæggende faktorer, nemlig forurening. I den forbindelse skal man ikke blot fokusere på den kemiske forurening fra landbrugs-kemikalier og syreregn, for selvom vi ser, at genstande f.eks. af bronze fundet i dag er mere opløste end fund fra samme sted gjort i forrige århundrede, så er effekten af disse påvirkninger ikke tilstrækkeligt belyst. Derudover har meget detaljerede undersøgelser af især Brudager-gravene flere gange afsløret små moderne genstande, som af ploven er slæbt ned til bunden af pløjelaget – og herfra videre ned i gravene af jordboende dyr eller grubber. Så længe det drejer sig om blyhagl, plastic eller porcelæn, kan genstandene let udskilles som moderne, men når det drejer sig om jern eller glas, som faktisk findes i store mængder i pløjelaget alle steder, bliver det straks sværere at skelne nyt fra gammelt. Man kan derfor frygte, at problemet med „falske oldsager“ bliver forstærket i fremtiden.

Sammenfatning

Det er en kedelig konstatering, at en betydelig del af gravpladserne i det åbne land kan betragtes som mere eller mindre ødelagte (fig. 18). Det er ikke mindst beklageligt, at ødelæggelsen for alvor er foregået inden for mands minde – efter de fynske iagttagelser at dømme især inden for de sidste ca. 25 år. De tre ovenfor beskrevne eksempler viser samstemmende, at der ofte er pløjet 15-20 cm af gravene, og at gravpladsernes kildemateriale er forringet med mere end 50% i forhold til det tidspunkt, hvor gravlæggelserne ophørte. Det kan derfor forudses, at det ved fremtidige gravpladsundersøgelser kun vil være muligt at anvende højst halvdelen af gravene til de videnskabelige analyser, som vel overhovedet er argumentet for at foretage en udgrav-

Fig. 19. På Stenløkkevej-gravpladsen 1,5 km syd for Galgedil er der undersøgt seks stærkt medtagne jordfæstegrave fra vikingetiden. Når vikingen på billedet her mangler både hoved og fødder, skyldes det ikke sværdehug men plovskær!

Foto Susanne Klitgaard 1998.

ning. Man kan derfor fristes til at spørge, om der overhovedet er andre årsager end de rent etiske til at ofre ressourcer på at forhindre forfædrenes knogler i at blive væltet rundt i pløjelaget? (fig. 19). Spørgsmålet må imidlertid besvares med et ja, da selv nedpløjede gravpladser kan give oplysninger, som ikke fås fra andre kildegrupper. På trods af alle mulige gode grunde til bekymrede miner er det altså stadig nødvendigt at ofre opmærksomhed og penge på jernalderens grave.

Hvad gør vi?

Jernalderens grave – især jordfæstegravene – er uhyre svære at lokalisere på overfladen, og som regel opdager man dem først, når de er slidt helt ned. Da der ikke kan siges noget entydigt om deres placering i landskabet, er det umuligt specifikt at foretage opsøgende arbejde for at lokalisere anlæggene. Som en følge heraf er det urealistisk at udpege gravpladser, der kan beskyttes gennem frednings tiltag. Vi må altså konstatere, at oprydning og redningsaktioner er den eneste vej frem.

Konsekvensen er, at vi fremover er nødt til at totaludgrave alle jernaldergravpladser, der

påtræffes i forbindelse med dyrkning eller anlægsarbejde. Ved anvendelse af stadig mere raffinerede udgravningsmetoder kan vi endnu nå at hive lidt oplysninger ud af gravene, men det kræver økonomiske ressourcer, og det skal være nu og her, ellers er det uigenkaldeligt slut. Med beklagelse kan man for denne meget vigtige kildegruppes vedkommende konstatere: Klokkeren er 12 – og godt på vej mod 12.30!

Litteratur

- Albrectsen, E., 1971a: *Fynske jernaldergrave IV,1. Møllegårdsmarken*. Odense.
- 1971b: *Fynske jernaldergrave IV,2. Møllegårdsmarken*. Odense.
- Henriksen, M.B., 1989: Bregentved I. - En gravplads ved Ringe Sø med våbendeponeringer fra yngre romersk jernalder, *Fynske Minder*, 67-76.
- 1991: 3 fynske dødehuse fra romersk jernalder, *Fynske Minder*, 29-40.
- 1991: Våben mellem grave, *Skalk* 6, 9-11.
- 1995a: En analyse af Brudager Mark – en romertidsgravplads nær Gudme på Sydøstfyn. Upubliceret hovedfagsspeciale, Aarhus Universitet, Institut for forhistorisk arkæologi.
- 1995b: Udgravning af jordfæstegrave og brandgrave på romertidsgravpladsen Brudager Mark, i M.B. Henriksen & K.K. Michaelsen (red.): *Gudme-Lundeborg – metodisk set* (Skrifter fra Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet, nr. 40) 41-48. Odense.
- Jørgensen, L. & Jørgensen, A.N., 1997: *Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th-8th Centuries on Bornholm* (Nordiske Fortidsminder, Serie B, vol. 14). København.
- Madsen, C. & Thrane, H., 1995: Møllegårdsmarkens veje og huse, *Fynske Minder*, 77-91.
- Sehested, N.F.B., 1878: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*. København.

Mellem pæleorm og sandpumpere

– Undervandsarkæologien under pres

Jørgen Skaarup, Langelands Museum

Fig. 1. Dykker i gang med opmåling af Erik Emunes spærringsanlæg i Fotevik på nordsiden af Falsterbo-halvøen. 5 stenfyldte skibe der formodentlig blev sænket hér i vinteren 1133/34 ovenpå et ældre spærringsanlæg som forberedelse til slaget ved Fotevik 4. juni 1134.
Foto Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser.

Nutidens danske arkæologer er ikke kun aktive på landjorden. En lille, tapper skare museumsfolk har for længst vovet sig ud i det våde element, hvor undervandsarkæologien – eller mere dækkende marinarkæologien – tager over (fig. 1). Det er generelt en meget ung forskningsgren, hvori Danmark har været aktiv siden 1950'erne.

Arbejdsfeltet er uhyre bredt og omfatter alle submarine fundforekomster i salte og ferske vande. For historisk tids vedkommende vil dette især sige skibsvrag, havne og udskibningssteder samt spærrings- og forsvarsanlæg (fig. 2). For oldtidens vedkommende drejer det sig tilsvarende om undersøgelser af stammebåde, fiskeanlæg, spærringer (fig. 3-4) og ikke mindst tusindvis af stenalderboplads, der i det sydlige Danmark pga. voldsomme havstigninger efter istidens afslutning i dag befinder sig under havoverfladen.

Da stort set alle anlægstyper er truet af almindelig nedbrydning eller menneskelige aktiviteter, er der tale om *meget* store og ofte særdeles presserende arbejdsopgaver. Dette

Fig. 2. Bund af kogge fra omkring 1400 forlist i Roskilde Fjord ud for Ll. Kregme.
Foto Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser.

afspejles desværre ikke i den yderst begrænsede arbejdsstab, der er til rådighed for dansk marinarkæologi. I alt drejer det sig kun om ca. 25 personer, der har de fornødne faglige og tekniske kvalifikationer, og kun få af disse er ansat i faste stillinger. Dertil kommer at gennemsnitsalderen er ved at være lovlig høj.

De store krav til udstyr og uddannet personale er givetvis også en vigtig del af forklaringen på, hvorfor p.t. kun tre institutioner er aktive indenfor marinarkæologien. Disse tre er *Nationalmuseet* med afdelingen for Marinarkæologiske Undersøgelser og Det marinarkæologiske Undersøgelser og Det marinarkæologiske forskningscenter i Roskilde, *Langelands Museum* i Rudkøbing og *Bangsbomuseet* ved Frederikshavn.

problemstillinger tæt forbundet med *Naturbeskyttelsesloven* fra 1992, der beskytter fortidsminder i søer og vandløb og på søterritoriet ud til 24 sømil fra basislinierne; for vrug og skibsladninger dog med et alderskrav på minimum 100 år. Naturbeskyttelsesloven stiller samtidig krav om opbygning af et *Marint register* over fortidsminder og vrug. Dette arbejde vil fra 2000 og frem blive varetaget af Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser.

Som rådgivende, fagligt organ for Rigsantikvaren og Det Arkæologiske Nævn på det marinarkæologiske område blev der i 1984 oprettet den såkaldte MARE-gruppe = Marinarkæologisk referencegruppe. Gruppen har repræsentanter fra Nationalmuseet, Handels- og Søfartsmuseet, Orlogsmuseet, de dykkende lokalmuseer, Nationalmuseets konserveringsafdeling og Forhistorisk arkæologisk institut ved Københavns Universitet.

MARE-gruppen foretager prioritering af marinarkæologiske opgaver, vurderer budgetter og foretager indstillinger til rigsantikvaren vedrørende anvendelse af museumslovens midler til marinarkæologiske nøddugravninger (p.t. kun ca. 310.000 kr. årligt). Desuden har gruppen beskæftiget sig med udarbejdelse af regler for dykkende museumsinstitutioner og iværksættelse af en række uddannelseskurser kombineret med kon-

Fig. 3. Luftfoto af spærring ved Gudstø Vig, Kolding Fjord. Pælene er markeret med stager over vandoverfladen.
Foto Flemming Rieck

På det lovgivningsmæssige område har Danmark været pioner m.h.t. beskyttelse af vor undersøiske kulturarv. Allerede i 1963 kom *Lov om beskyttelse af historiske skibsvrug*, hvis bestemmelser i udvidet form i 1984 blev indarbejdet i den endnu gældende *Museumslov*. Denne er med hensyn til marinarkæologiske

Fig. 4. Ældre jernalders spærringsanlæg afdækket i 1986 i Gudstø Vig, Kolding fjord. Forløbet af pælespærringerne er vist ved hjælp af tynde stager, der er stukket ned i havbunden ved siden af de bevarede pælestubbe.
Foto Flemming Rieck

Fig. 5. Nationalmuseets tre masters skonnert „Fulton“ har igennem mange år været brugt til uddannelsesogter for arkæologiinteresserede sportsdykkere og vordende marinarkæologer, der hér får prøvet at dykke på forskellige fortidsminder under vejledning af erfarne undervandsarkæologer.

Foto Flemming Rieck

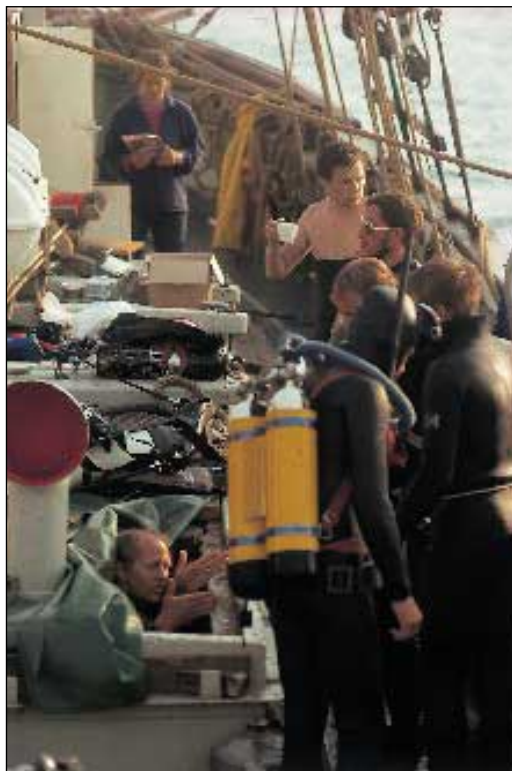

Fig. 6. Tybrind Vig bopladsen i det sydlige Lillebælt er blevet undersøgt i årene 1978-87. Pladsens udsnit har vist sig at være overordentlig rigt på forarbejdede trægenstande. Disse også i international henseende helt unikke, 6000-7000 år gamle fund er truet af en stærkt fremadskridende nedbrydning af gytjeaflejringerne på havbunden.

Foto Hans Dal.

krete undersøgelsesprojekter (fig. 5). Dette sidste med den klare hensigt at hverve nye og yngre kræfter til marinarkæologien. Gruppen har også – siden dens oprettelse – arbejdet målrettet på at få skabt en decentral, regional dækning af det store marinarkæologiske arbejdsområde.

Efter opdrag fra Det Arkæologiske Nævn har MARE-gruppen i 1990'erne udarbejdet to status-/fremtidsrapporter for et par af de største og vigtigste marinarkæologiske fundgrupper.

Rapporten *Submarine stenalderboplads* – status og fremtid fastslår, at der i dag er registreret ca. 2.500 stenalderlokaliteter på havbunden, næsten alle boplads. Disse skønnes at udgøre mindre end 10% af, hvad der faktisk eksisterer, og spænder i tid fra ca. 6500 - 3000 f.Kr. Halvdelen af lokaliteterne i de eksponerede områder i de indre danske farvande trues i mere eller mindre akut grad af havbundserosion (fig. 6). I de mere beskyttede områder er det kun ca. 1/4 af pladserne, der er under nedbrydning. Mange af disse truede pladser er rige på organiske fundmaterialer, der i dag kun undtagelsesvis er bevaret på landjordens boplads, og dertil kommer

nye eller meget sjældne fundtyper som bådgrave (fig. 7), hyttetomter og fiskeanlæg (fig. 8-9).

Blandt de vigtigste årsager til den hastigt accelererende nedbrydning af de submarine stenalderpladser er ålegræsod, der synes at hænge sammen med udvaskning af landbrugs gødningsstoffer, en markant forøgelse af

Fig. 7. Begravelser i tilknytning til de oversvømmede stenalderboplads synes at forekomme ret almindeligt. I Møllega-bet ud for Ærøskøbing var en ung mand gravlagt i en halv stammebåd indsvøbt i elmebark, og på Tybrind Vig bopladsen afdækkedes denne grav med liget af en 15-17 årig kvinde med et 1-3 måneder gammelt barn ved brystet.

Foto Hans Dal.

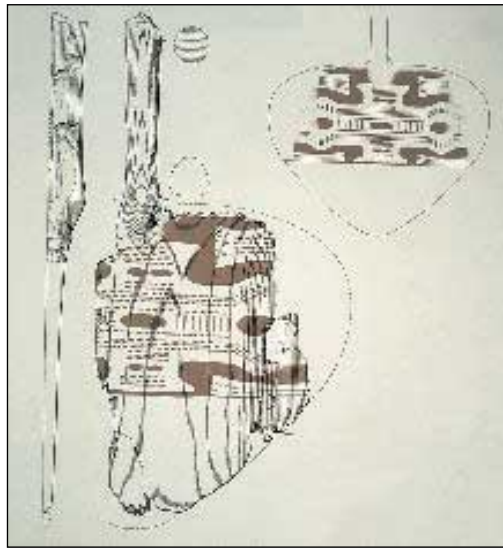

Fig. 8. Denne fiskekrog af ben med en rest af en flettet line af plantefibre fastgjort med et dobbelt halvstik er et af de mange vidnesbyrd om fiskeriets betydning på Tybrind Vig bopladsen.
Foto Søren H. Andersen.

Fig. 9. Der kendes efterhånden flere fund af stammebåde af lindetræ fra de submarine boplads-er fra ældre stenalder. Det foreløbig længste fartøj på 9,5 m er udgravet i Tybrind Vig, hvor bopladsens righoldige affaldslag også har givet flere fund af padleårer af asketræ.
Foto Søren H. Andersen.

den årlige relative havspejlsstigning (ca. 0,5 cm årligt) og øget råstofudvinding og anlægsarbejde på havbunden.

Forsøg med sikring af udvalgte, truede pladser gennem tildækning med fibertex og sandsække har vist sig nytteløse. Kun gennem en målrettet undersøgelsesindsats er det derfor muligt at redde disse værdifulde dele af den nordeuropæiske kulturarv.

I rapporten *Vrag og faste anlæg i danske farvande* fremlægges marinarkæologiske for-

holdsregler og prioriteringsforslag overfor de 20.-25.000 skibsvrag, der menes at befinde sig indenfor dansk territorialfarvand, samt anlæg som pælespærringer, broer og faststående fiskeanlæg. Alle disse fundtyper er udsat for nedbrydningstrusler. Bølge- og strøm-påvirkninger er en stor og konstant trussel mod skibsvrag i næsten alle danske farvande. Blotlagte træskibsvrag og træbyggede anlæg bliver hurtigt gennemhullet og nedbrudt af pæleorm (fig. 10).

Stålskibe er mere modstandsdygtige, men angribes af rust. Afhængigt af vandets salt- og iltindhold vil et stålskib i reglen være stærkt nedbrudt efter 60-80 år.

Ud over de naturlige nedbrydningsfaktorer kan menneskelige aktiviteter som råstofudvinding, anlægsarbejder, fiskeri og færge-drift også udgøre en fare for ødelæggelse af denne type fortidsminder på havbunden. Skov- og Naturstyrelsens forudgående behandling af disse sager med belysning af de påvirkninger aktiviteterne udsætter fortidsminderne for har dog hidtil i næsten alle tilfælde formået enten at afværge disse trusler eller sikre en undersøgelse af de berørte anlæg (fig. 12).

De 10-15.000 aktive sportsdykkere i Danmark må også nævnes i denne sammenhæng. Selvom langt de fleste respekterer lovgivningen på området og i en del tilfælde fungerer som gode hjælpere for museerne, findes der desværre stadig grupper af sports-

Fig. 10. Koggevraket ved Ll. Kregme i Roskilde-fjord blev undersøgt i 1986 og kunne ved hjælp af gode fund og dendrokronologiske dateringer henføres til omkring år 1400.
Foto Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser.

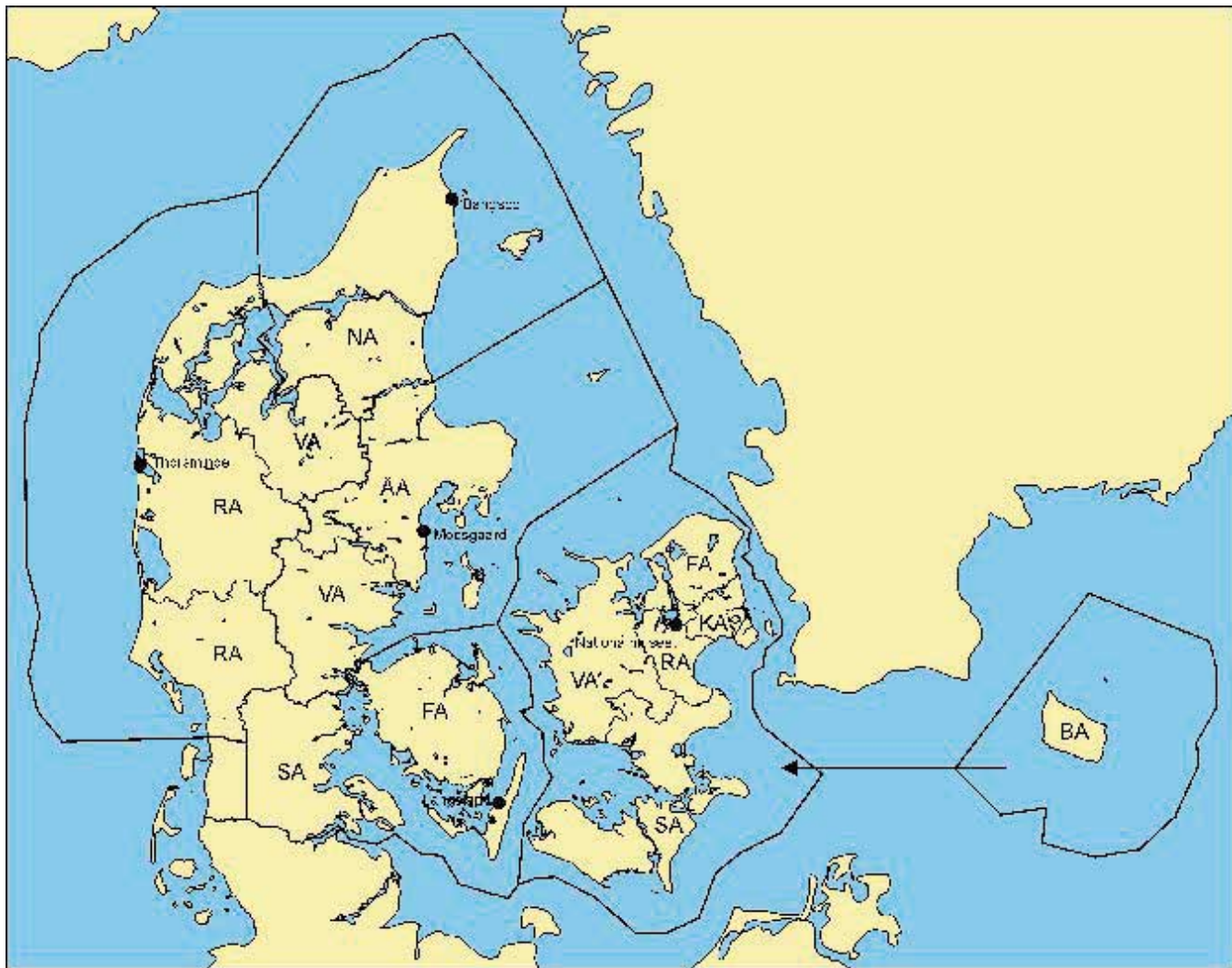

Fig. 11. De fire regionale centre med deres respektive ansvarsområder. Centrene på Langeland og i Nordjylland er delvist etablerede og i funktion, et tredje i Thorsminde er under opbygning. Tegning efter Jørgen Skaarup.

dykkere som gennem ulovlig opsamling på og nedbrydning af vrage udgør en trussel mod disse. Blandt andet under indtryk heraf peges der i rapporten på det ønskelige i at få nedsat beskyttelsesgrænsen for vrage til 50 år i stedet for de nuværende 100 år.

Konklusionen på de to rapporter er næsten sammenfaldende m.h.t. de nødvendige fremtidsmål. I begge tilfælde kan påvises et akut behov for en forbedring af det marinarkæologiske beredskab, således at det bliver muligt i det mindste at leve op til intentionerne i museumsloven og i naturbeskyttelsesloven. Dette kan blive yderligere aktuelt, når Danmark forhåbentlig snart ratificerer Maltakonventionen om beskyttelse af den europæiske kulturarv, herunder også fortidsminder på havbunden.

For at opnå den tiltrængte forbedring er det nødvendigt snarest at fastlægge den fremtidige struktur for marinarkæologien i Danmark. Dette skal ske for at fastholde og udbygge allerede opnåede resultater og dansk marinarkæologis også internationalt anerkendte høje niveau.

Midlet hertil må være *via* en ny museumslov at styrke og finansiere opbygning af et landsdækkende marint beredskab med fire regionale centre samt Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser med centralmuseumsfunktion og ansvar for Det Marine Register. Dertil – som hidtil – Skov- og Naturstyrelsen, der varetager beskyttelsen af de marine fortidsminder i samtlige farvandsområder, og Haderslev Museum, der sammen med tyske myndigheder vil varetage de specielle marinarkæologiske interesser i Vadehavet.

Inden for dette landsdækkende marinarkæologiske netværk skal hver institution råde over to arkæologer/historikere med erhvervsdykkerbevis samt tilføres tilstrækkelige statslige midler til opbygning og opretholdelse af et forsvarligt beredskab med drifts- og lønudgifter inden for hver region. Det er MARE-gruppens klare opfattelse, at en sådan struktur med en solid lokal forankring i regionerne og et tæt samarbejde mellem centrene og Nationalmuseet/Skov- og Naturstyrelsen vil give en optimal sikring af de store marinarkæologiske undersøgelses- og forskningsinteresser i Danmark. Samtidig vil det bevirke, at fortidsminderne på havbunden også *reelt* vil blive sikret på lige fod med fortidsminderne på landjorden.

Litteratur

- Crumlin-Pedersen, O. 1993: Skibe og spærringer, I: Hvass, S. og Storgaard, B. red. *Da klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark*. København og Højbjerg.
- Crumlin-Pedersen, O. 1984: Fotevik. De marinarkæologiske undersøgelser i 1981 og 1982, I: *Pugna Forensis. arkaeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981-83*. Malmö.
- Skaarup, J. 1993. Submarine bopladser, I: Hvass, S. og Storgaard, B. red. *Da klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark*. København og Højbjerg.
- Myrhøj, H.M. og Skaarup, J. red. 1996: Submarine stenalderbopladser - status og fremtid.
- Jeppesen, H. og Sylvester, M. red. 2000: Vrag og faste anlæg i danske farvande.
- Myrhøj, H.M. og Skaarup, J. red. 1998: Målnotat vedrørende Marinarkæologisk revision af museumslovens § 28.

Fig. 12. Mariager fjord har for lav saltholdighed til at vragenes fjende nr. 1, pøleormen, kan leve. Dette forhold er medvirkende årsag til, at der på 10 meters dybde ud for Stinesminde har kunnet afdækkes et ualmindeligt velbevaret vrag af en 20 meter lang, to masters skude fra omkring 1640. Her ses et nærbillede af en spiltromle fotograferet i 1987.
Foto Jørgen Dencker

Nils Engberg, Nationalmuseet

Tendensen er klar: fra kuperet til fladt landbrugsland

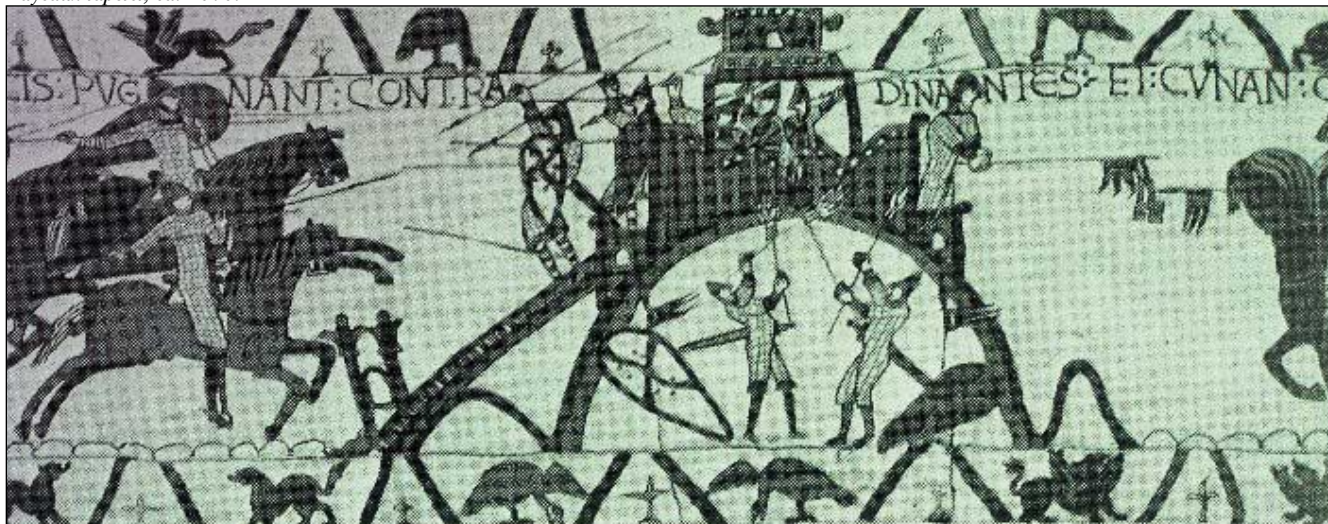
Blandt middelalderens mange forskellige kulturhistoriske levn i det åbne land er der sat fokus, dels på ødekirkerne, dels på voldstederne, der er de fysiske rester af henholdsvis kirker og borge. En del ødekirker og voldsteder er stadig synlige i kulturlandskabet som ruiner, men mange gemmer sig under jordoverfladen. De synlige er tinglyst med fredningsdeklarationer, og det samme er tilfældet med nogle af de skjulte, der i 1800-årene eller 1. halvdel af sidste århundrede stadig gav sig til kende med ruinrester, men kun få af de jorddækkede ødekirker og voldsteder er omfattet af fredninger.

Når vi hører begrebet *fredning* brugt om fortidsminderne, regner vi alle med, at så er de sikrede mod fremtidige ødelæggelser. Sådan er det desværre ikke. I de gamle fredninger er bestemmelserne nemlig sådan, at der stadigvæk må dyrkes „som hidtil“. Man mente at kunne sikre fortidsminderne i jorden ved en bestemmelse om, at der ikke måtte foreta-

ges andre og mere dybtgående jordarbejder end dem, som foregik ved den normale landbrugsdrift. Men realiteterne er, at både fredede og ikke fredede fortidsminder i dyrket mark inden for de sidste 40-50 år er blevet udsat for en voldsom nedslidning, som har baggrund i den teknologiske udvikling inden for moderne landbrugsdrift. Her har man naturligt nok udnyttet de stadig større og kraftigere maskiner, hvor jordbearbejdningen, navnlig pløjningen, går dybere i jorden end det skete med tidligere tiders lettere landbrugsredskaber. Pløjningen i sig selv påvirker således fortidsminderne negativt, men anlæg som kirker og voldsteder er særligt udsatte.

De højtliggende områder, der er mest udsatte, dvs. at der barberes af bakketoppene, og materialet aflejres i de lavereliggende områder. Danmark bliver fladere og fladere landskabeligt set. Kirkerne og en del af borgene hører til blandt de kategorier af fortidsminder, som i sin tid blev placeret højt i forhold til omgivelserne. Derfor er ruinerne ekstra ud-

Fig. 1. Borgen Dinant i Normandiet. Detalje fra Bayeaux-tapetet, ca. 1070.

Fig. 2. Højby Sø, Odsherred. På det næs, der strækker sig ud i søen har borganlægget Borren ligget. Synligt er resterne af et tårn og en spærrmur, og det er kun disse dele, som er omfattet af fredningen. Foto Skov- og Naturstyrelsen.

satte for ødelæggelser. Fænomenet kan man få en fornemmelse af ved at betragte det over 900 år gamle billede af borgen Dinant i Normandiet (fig. 1). Det er umiddelbart forståeligt, at bliver et sådant anlæg overpløjet med tunge maskiner fjernes til sidst alle spor af den borg, som engang lå på bankens top.

Fredningerne af de synlige ødekirker og voldsteder kom normalt kun til at omfatte selve den del af fortidsmindet, som stadig kunne ses, inkl. 2 meter rundt om. Ved ødekirkerne drejer det sig typisk kun om selve kirkebygningen. Kirkegården med alle begravelserne og bygninger som klokkestabel og kirkelade kom ikke med, for de kunne heller ikke dengang erkendes og dermed bruges som fredningsgrænse. Ved voldstederne har voldgrave kunnet benyttes som fredningsgrænse, men i mange tilfælde var det kun gravene omkring den centrale del af borganlægget, som var synlige. Det har betydet, at den væsentlige del, netop der hvor økonomibygninger og ofte boligerne for både borgherre og besætning lå, er uden for fredningsgrænsen. Borren i Odsherred er et godt eksempel og samtidig også et eksempel på virkningen af den særligt kraftige nedpløjning af de højtliggende områder (fig. 2). Borganlægget blev placeret på et næs, som strakte sig ud i Højby Sø. En lang spærrmur opført i kampesten, hin-

drede adgangen fra landsiden og er idag sammen med resterne af et muret tårn midt på næsset de synlige dele af borgen. De er som det eneste blevet fredet, mens den øvrige del af borgbanken har kunnet dyrkes frit frem til i dag. I 1992 kunne resultatet heraf konstateres. Kun de dybeste dele af stolpehuller og gruber var bevaret på bankens topflade. Desværre ikke længere tilstrækkeligt til at beskrive de huse og øvrige anlæg, som hullerne er rester af. Et lille havneanlæg ved bankens fod lå derimod godt beskyttet af de nedpløjede kulturlag fra bankens topflade.

Ødekirkerne

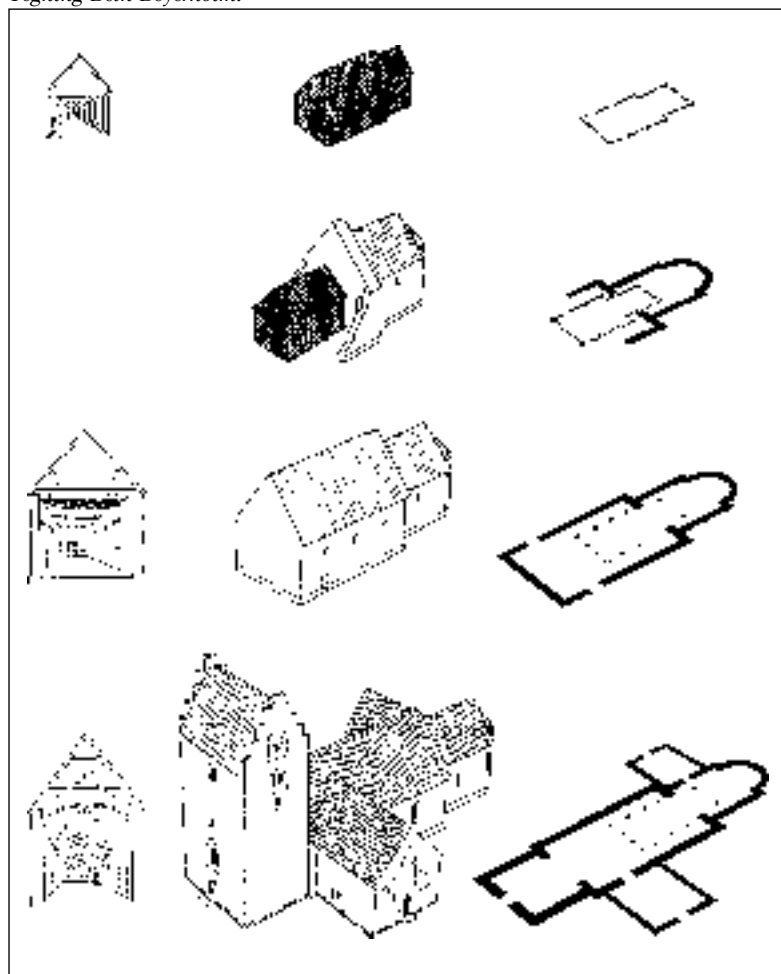
Kirkerne kender vi alle. De er middelalderens ubetinget bedst bevarede – og i mange tilfælde stadig fungerende – bygninger. Der var oprindelig ca. 2.000 af dem. I skematisk form kan kirkernes udvikling fra trækirker i 900-1000-årene til stenkirker med tårn, våbenhus og sakristi i 1400-årene skildres som på fig. 3.

Som et led i rigsantikvarens og Det Arkæologiske Nævns ønske om at tilvejebringe tilstandsrapporter over særligt truede grupper af fortidsminder er det besluttet, at næste rapport skal dække ødekirkerne. Den indledende registrering – nu i en database – med baggrund i det publicerede materiale er fore-

taget, men den skal suppleres med lokalmuseernes nyeste oplysninger. En stikprøve i Aalborg Historiske Museums område har allerede vist, at det vil forøge antallet af ødekirker betydeligt. Der er indtil videre registreret 143 ødekirker i det åbne land i det nuværende Danmark – altså ikke medregnet Skåne, Halland, Blekinge og Sydslesvig, som var en del af Middelalderdanmark. De nedlagte kirker i byerne er heller ikke medregnet her. Tallet dækker over nedlagte sognekirker. Hertil skal lægges et antal kapeller og klosterkirker.

Det er kendt, at en del kirker blev nedlagt efter reformationen i Danmark i 1536. Der er vi oppe i en tid, hvor de skriftlige kilder er bevaret i rimeligt omfang, og hvorfra vi har breve, der giver tilladelse til nedrivningen og typisk til genbrug af byggematerialerne i en nærliggende kirke, hvis de ikke gik til det omfattende kongelige og adelige slotsbyggeri. Hele 65 af de 143 kirkenedlæggelser kan

Fig. 3. Principskitse af udviklingen i kirkebyggeriet fra 1000-årenes trækirker til 1400-årenes gotiske kirker. Alle de her skitserede kirketyper optræder blandt ødekirkerne. Tegning Beth Beyerholm.

henføres til tiden mellem 1536 og 1600. Det er lidt under halvdelen. Bygningerne blev taget ned og kirkegårdens område udlagt til dyrkning. Kirkernes placering i landsbyen er herefter gået i glemmebogen. Et navn som „kirkeager“ på de ældste matrikelkort fra o. 1800 kan vise hen mod en lokalisering, men kan lige så vel blot fortælle, at det har været en mark ejet af kirken. At kirkerne og kirkegårdene kan genfindes er Bøgesø i Sydsjælland det nyeste eksempel på. Men det viser også, hvor meget det haster, hvis vi skal redde blot de mest nødvendige informationer om kirkebygninger og grave. På oversigtsfotoet (fig. 4) fra Næstved Museums udgravning i 1998 kan man tydeligt se, at det kun er den sidste rest af selve kirkebygningens fundamentsgrøft, der er tilbage efter års pløjning.

Selvom de sparsomme skriftlige middelalderkilder omtaler kirkenedlæggelser, er det for de fleste nok alligevel overraskende, at størstedelen af nedlæggelserne skete allerede i løbet af middelalderen. Der tegner sig efterhånden et ret nuanceret billede af de mange kirkenedlæggelser. Går vi kronologisk frem kan de ældste henføres til de første århundreder af middelalderen, hvor kristendommen fik fodfæste. Meget tyder på, at det var stormænd, som først tog den nye tro til sig og byggede trækirker i tilknytning til deres gård. Trækirkerne blev i løbet af 1100-årene afløst af stenkirker. Til denne kategori kan henføres ødekirker, som vi slet ikke har haft noget som helst kendskab til fra de skriftlige kilder, før bygge- og anlægsarbejder bragte dem frem i lyset. En kirkegård i Stenløse nordvest for København med beregnet op mod 1.000 grave er et eksempel, og endnu et er Viby Tømmerhandel i udkanten af Århus, hvor 126 begravelse blev udgravet af Forhistorisk Museum, Moesgård i 1996 (fig. 5).

Næste kategori er kirkenedlæggelser, der sker som følge af, at man allerede o. 1300 har justeret sognedannelsen. Årsagerne ser ud til at være landsbynedlæggelser, eller sogne der ganske enkelt viste sig at være for små og fattige. At dømme efter forholdene i Ribe Stift kan op mod 1/3 af kirkenedlæggelserne være sket af disse grunde. Tirup ved Horsens med 574 grave og både rester af træ- og stenkirke er et sådant eksempel (fig. 6).

En tredje kategori er kirkenedlæggelserne i 13-1400-årene som følge af det, der benævnes ødegårdskrisen. En klimaforværring satte ind i 1300-årene og fra midten af århundredet blev Vesteuropa desuden ramt af tilbagevendende pestepidemier. Det førte til en kraftig befolkningsnedgang og faldende indtægter også for kirkerne. 2/3 af de i middelalderen nedlagte kirker kan henføres til denne kategori. De er så godt som alle jyske kirker. Krisen har tydeligvis ramt hårdest i Jylland og særligt der, hvor marginaljorder i århundrederne forud var blevet taget ind til dyrkning. Fra Randerseggen kendes eksemplet – omtalt i Sjællandske Krønike under året 1357 – hvor Valdemar Atterdag lod nedrive 11 kirker for at anvende stenene til sit byggeri på borgen i Randers. At det ikke kun er i Jylland kan ses af eksemplet fra Risby nord for Vordingborg. Her betegnes kirken allerede i 1400-årene som et „ødekapel“, og efter at der i 1556 var givet tilladelse til at resterne blev nedtaget og brugt til „Beldringe kirkes forbedring“, er viden om kirkens præcise placering i landsbyen forsvundet. I 1986 blev det i forbindelse med motorvejsbyggeri nødvendigt at udvide Præstø-Næstvedvejen og her traf man på begravelser fra den nedlagte

Fig. 4. Bøgesø ødekirke. Den overpløjede kirketomt kan erkendes gennem de endnu bevarede dele af fundamentsgrøfterne.

Foto Jens Olsen, Næstved Museum.

Risby kirkegård. To pilgrimme var blandt de døde i de 56 grave, som blev undersøgt. Pilgrimstegn i form af ibskaller viser, at de har været på rejse til Sct. Jacobs helgengrav i Santiago de Compostella i Nordspanien.

Kirkenedlæggelser hørte ikke op med reformationen. Der er flere yngre eksempler på, at sogne – som det var tilfældet i senmiddelalderen – mistede det nødvendige befolkningsmæssige og økonomiske grundlag for fortsat at eksistere som selvstændige sogne med egen sognekirke. Situationen i omegnen af den nye fæstningsby Fredericia i midten af 1600-årene kan tjene som eksempel. Ullerup Kirke blev i 1655 beordret nedlagt og flyttet ind i fæstningen, og den nærliggende Kongsted Kirke blev så medtaget i forbindelse med svenskernes belejring af Fredericia i 1657-58, at også den måtte nedlægges. Heller ikke i disse to tilfælde havde man i 1986 længere kendskab til kirkernes nøjagtige lokalisering. Ved et tilfælde kom der efter pløjning fra to marker på samme tid meddelelse til Fredericia Museum om, at knogler og kranier stak op af pløjemulden. Ved de efterfølgende arkæologiske udgravninger var det målet blot at konstatere placeringen af kirketomten og fin-

Fig. 5. Viby Tømmerhandel. Stensatte grave fra 11-1200-årene.

Foto Hans Skov, Moesgård Museum.

Fig. 6. Tirup ødekirke. Fremhævet er kirkegårdens grøft, stenkirkens fundamenter og stolpehullerne til en ældre trækirke og stolpehuller til en formodet klokkestabel. Tegning Jakob Kieffer-Olsen m.fl.

de afgrænsningen af kirkegårdene, for derefter at få områderne fredet. Derfor blev der med maskine gravet render hen over området kun for at konstatere kirketomten og kirkegårdens grøfter (fig. 7). Det lykkedes begge steder, men ved Ullerup langt over forventning. Her kunne for første gang herhjemme blotlægges den middelalderlige udvikling af kirkegårdens afgrænsning fra grøft og dige til kirkegårdsmur. Hvad der derimod ikke lykkedes var den efterfølgende fredning. Fredningspolitikken er ikke og har ikke de sidste tiår været sådan, at det er muligt at få enkeltstående anlæg arealfredet, så de kan blive taget ud af dyrkning. Hverken Ullerup eller Kongsted kirketomter blev derfor fredet. Det er så blot heldigt, at ødekirken i Ullerup alligevel er blevet sikret mod fortsat destruktion. Fredericia Kommune var nemlig ejer og havde interesse i at inddrage kirketomten og kirkegården i et rekreativt område. Kongsted er i fortsat dyrkning og grave og kirketomt er formentlig væk nu.

Voldstederne

Der er registreret op mod 1.000 middelalderlige borganlæg i det nuværende Danmark, men som for ødekirkernes vedkommende er registreringen heller ikke her gennemført systematisk. Også det er et projekt, som der for tiden søges at skaffe midler til. Og nye hidtil

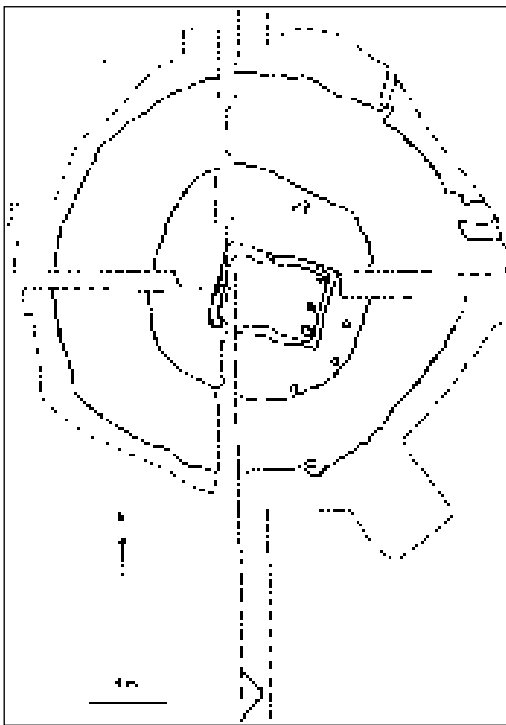
ukendte borganlæg dukker stadig op. Et eksempel er et helt nedpløjet voldsted ved Gl. Forlev vest for Slagelse, hvor informationerne om det på dansk grund unikke anlæg i 1991 blev reddet af arkæologen på Sorø Amts Museums arkæologiske afdeling (fig. 8).

Man har tidligere i udforskningen af borgene ud fra deres udseende inddelt dem i typer og ved at sammenligne med udenlandske borganlæg forsøgt at datere de danske. Fig. 9 viser tre hovedtyper, som i stærkt forenklet form skitserer en kronologisk udvikling. Den yder dog langt fra mangfoldigheden i udformningen af borgene retfærdighed, men giver dog en fornemmelse af, hvad det er arkæologerne kan finde resterne af.

Efter at det er blevet muligt navnlig ved hjælp af naturvidenskabelige metoder at datere flere af borganlæggene, har forskerne måttet se i øjnene, at udformningen hos os – bortset fra i de store rigsborge – helt synes at være blevet bestemt af de naturgivne forhold uden synderlig skelen til, hvordan man byggede borgene ude i Europa (fig. 10). De er tydeligvis blevet opført i hast i den periode af Danmarkshistorien fra 1250-1360, hvor borgerkrige hørte til dagens orden. Blandt denne gruppe koncentrerer de nye dateringer opfø-

Fig. 7. Ullerup ødekirke. I søgegrøfterne kunne kirkens fundamenter stadig erkendes. Med afspæringsbånd er kirken markeret med koret nederst i billedet, så skib og tårn. Foto Jakob Kieffer-Olsen.

Ved den første frilagde en af pionererne inden for voldstedsforskningen, Vilhelm la Cour, hvad der var tilbage af borganlægget på det fredede, men overpløjede voldsted Næsholm i Odsherred. Voldstedet var dyrkningsmæssigt ikke blevet skånet, tværtimod, idet ejeren fra starten havde været modstander af fredningen. Truslen kom fra den hestetrukne plov og ulovlig bortgravning af dele af voldstedsbanken. Det sidste blev den aktuelle årsag til den arkæologiske undersøgelse. Kulturlag var ikke bevaret, de var blevet pløjet op, men mure og fundamenter fra diverse bygninger havde ploven ikke kunnet fjerne (fig. 11). Derfor lykkedes det at frilægge rimeligt velbevarede rester af borgen med tårn i midten og en munkestensbygning med hvælvet kælder på en del af banken, som var ble-

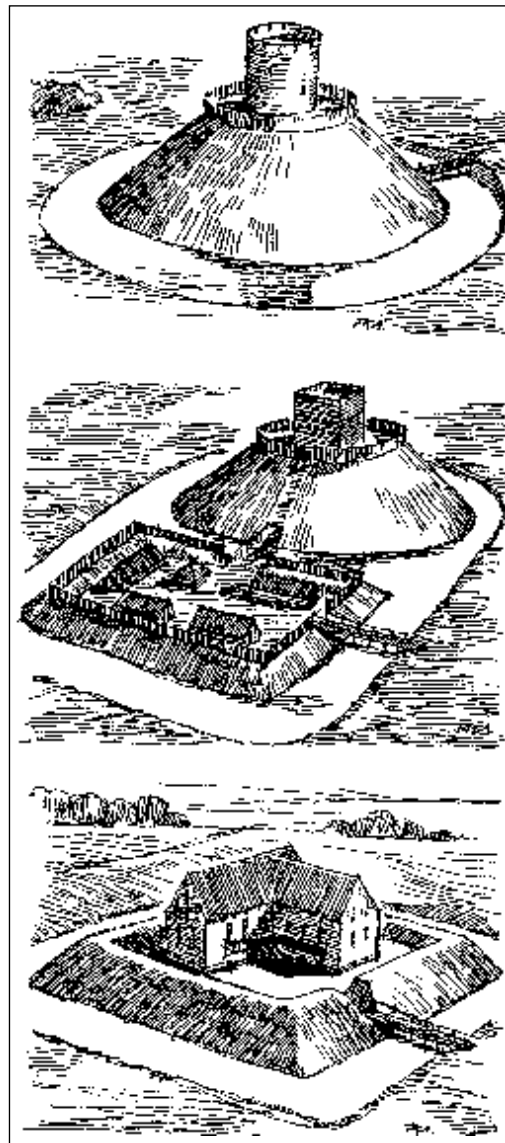
Fig. 8. Plan over voldsted ved Gl. Forlev vest for Slagelse. Voldstedet er blot 15 meter bredt og bygningen 7 x 5 meter. Voldgravens bredde er 5 meter. „Borgen“ tolkes bedst som en „wehrspeicher“. De kendes fra tysk område, og er en kombination af forrådshuse og forsvarsanlæg i tilknytning til landsbyer. Tegning Henning Nielsen.

relserne til årtierne omkring 1300-årenes midte.

I 1396 udstedte Dronning Margrete I et forbud mod byggeri af nye borge og opfordrede kraftigt stormændene til at nedrive de allerede eksisterende. Forbuddet ser ud til at være blevet respekteret, og i øvrigt var tiden for små og ukomfortable borganlæg ved at være forbi. Indflydelse og jordejendom koncentreredes hos en elite af stormandsslægter, som allerede i løbet af 1400-årene blev påvirket af den europæiske renæssances idealer om lyse og repræsentative boliger. Stormænd blev til adel og borgene til herregårde.

Lige omkring 600 borganlæg er fredede og henligger som ruiner eller som ikke dyrkede voldsteder. Dog er blandt de fredede voldsteder 66 under fortsat dyrkning, og de lider samme skæbne som de overpløjede ødekirker. Hertil skal lægges små 400 ikke fredede voldsteder, som enten dyrkes eller ligger i skovene, hvor den moderne skovdrift også er en alvorlig trussel mod fortidsminderne.

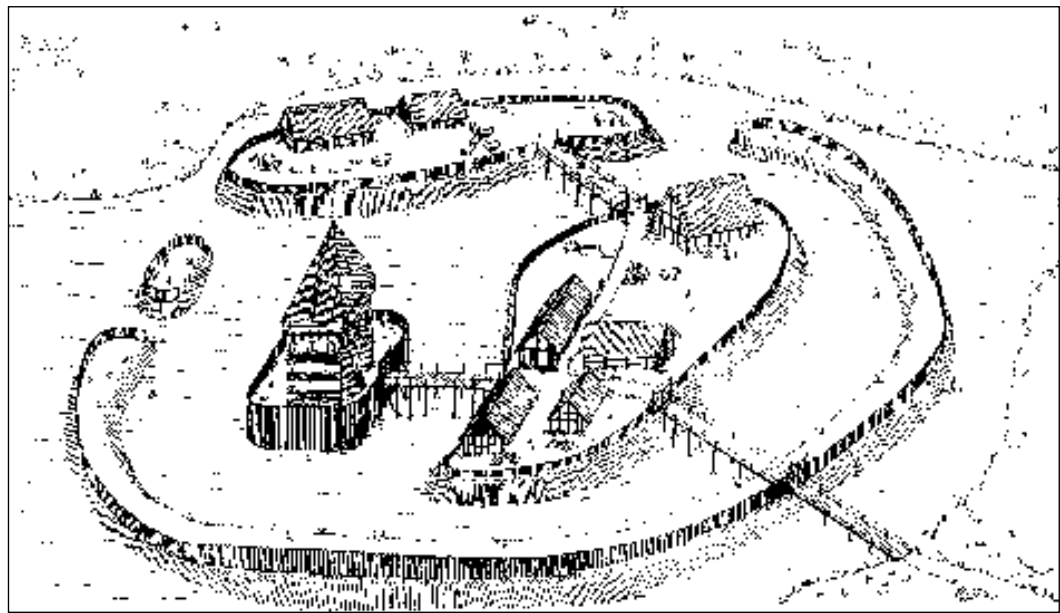
Effekten af den stadig mere højteknologiske pløjning kan anskues ved at sammenholde resultaterne af to arkæologiske udgravninger. Den ene foretaget over en længere årrække fra 1930'erne og frem til 1950'erne. Den anden fandt sted i løbet af 1990'erne.

Fig. 9. Tre forskellige borganlæg, som i forenklet form skitserer en kronologisk udvikling. Tegning Per Kohrtz Andersen.

Fig. 10. Rekonstruktions-
skitse af borgen Nørrevol-
de nord for Løgumklo-
ster. I det bjergløse Dan-
mark var vådområder en
af de terræntyper, som kun-
ne yde beskyttelse. Tørre
holme suppleret med
kunstige øer blev beste-
t, og gav stormændene
det nødvendige forsvar i
perioden 1250 - 1360,
hvor Danmarks historie
var præget af borgerkrig.
Tegning Søren Godtfred
Petersen.

vet adskilt fra resten af mindre voldgrave. På bankens anden del lå en køkkenbygning, forrådsrum og stalde, og et stort genstandsmateriale kunne opsamles i forbindelse med de enkelte anlæg. Næsholm er stadig det overpløje-

de voldsted, som har kunnet fortælle os mest om borgen og livet på borgen.

40 år senere, i 1992, påbegyndte Nationalmuseet en udgravning efter samme princip som blev benyttet på Næsholm. Vi udvalgte et overpløjet voldsted kaldet Askovbanken i Hagerup, Jørlunde Sogn nordvest for København. De helt store maskiner havde endnu ikke været benyttet ved landbrugsdriften, så set med 1990'er øjne var der ikke tale om kraftig nedpløjning.

Voldstedet kan med god sandsynlighed føres tilbage til 1170, hvor Skjalm Hvides datter Magge skænker gods i Hagerup til Sorø Kloster, og bebyggelsen på stedet kan følges frem til en gård med navnet Hofgården, der omkring år 1800 bliver udskiftet. Oversigtsbilledet, fig. 12, giver et sigende indblik i, hvad 40 års moderne maskinpløjning fører med sig. Kun den dybestliggende del af kælderens til et kraftigt stenhus og den forsænkede køkkendel i en bindingsværksbygning var

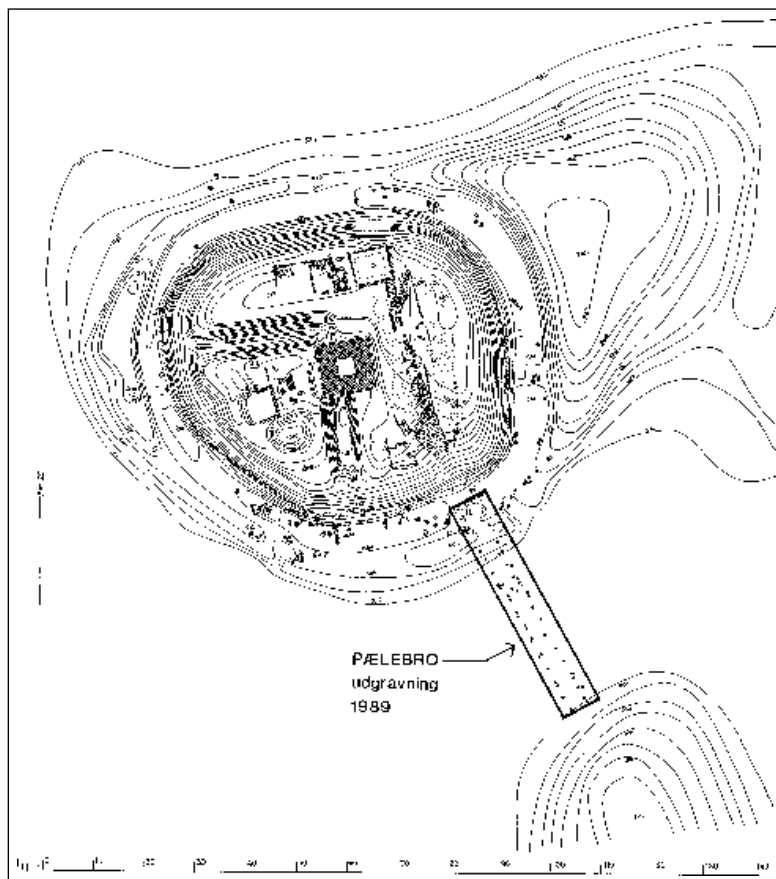

Fig. 11. Næsholm i Odsherred. Den arkæologiske udgravning af det overpløjede borganlæg sluttede i 1954, inden mekaniseringen af landbruget for alvor tog fart. Væsentlige dele af tårn, bygninger og pælebro var derfor stadig bevaret. Brostolperne blev genudgravet i 1989, hvor dendrodateringer viste, at borgen er blevet opført i året 1278. Antikvarisk-topografisk arkiv, Nationalmuseet.

stadig bevaret på bankens topflade. Lidt nede af bankens sider og delvis beskyttet af nedpløjet muld vidner rester af ovne og ildsteder om flere bygninger, men de tilhørende fundamenter, gulve mv. har ikke overlevet pløjningen. Længst nede er kulturlagene fra bankens top blevet aflejret som et tykt, blandet lag. Her kunne vi finde de mest solide af de genstande, som er blevet tabt i løbet af den 800 års periode, hvor borgbanken har været beboet.

Konklusion

Der er ikke tvivl om, at overpløjede ødekirker og borganlæg hastigt går mod en destruktion pga. de moderne dyrkningsmetoder, og at de er ekstra udsatte pga. deres højtliggende placering i terrænet.

Ødekirkerne og borganlæggene må ud af drift. De skal fredes i deres fulde udstrækning, ikke blot de synlige dele, som det er tilfældet i dag. Fredningen bør ske via en klassificering, hvor de mest ødelagte opgives, efter at det ved en arkæologisk prøvegravning er sikret, at de ikke gemmer på overraskelser. Der er ikke bevaret flere ødekirker og borganlæg, end at de, der bliver tilbage, må sikres for eftertiden. Nogle bør forblive helt jorddækkede til brug for den fremtidige forskning, mens andre skal fremstå synlige til glæde for formidlingen af disse vigtige elementer af vores kulturarv.

For at kunne gennemføre en sådan fredning er det en forudsætning, at vi råder over en komplet og topografisk præcis registrering af

Fig. 12. Hagerup syd for Slangstrup, Frederiksborg Amt. Fra 1992-97 er det overpløjede borganlæg blevet arkæologisk undersøgt. Mekaniseringen af landbrugsdriften og dermed den gradvise nedpløjning af de højtliggende fortidsminder viser sig i Hagerup ved, at stort set kun de dybestliggende dele såsom kældre i dag er bevaret. I forgrunden ses resterne af kælderen til et kraftigt stenhus i flere etager. Foto Nils Engberg.

ødekirker og voldsteder. Det er som allerede påpeget ikke tilfældet i dag. Uden en sådan har hverken vi selv, bygge- og anlægsmyndighederne, skovvæsenet eller landmændene mulighed for vide, præcist hvor de jorddækkede fortidsminder ligger. Arbejdet er begyndt. En database over ødekirkerne er udviklet i samarbejde med Det Kulturhistoriske Centralregister, og lokalmuseerne skal i nærmeste fremtid inddrages for at supplere registreringen. Aalborg Historiske Museum og Odense Bys Museer har allerede lavet deres egen registrering. For voldstedernes vedkommende har Nationalmuseet i samarbejde med Skov- og Naturstyrelsens Kulturhistoriske Kontor, Archäologisches Landesmuseum, Gottorp og universiteterne i Århus og Lund nu i gennem et år arbejdet på at etablere en registrering, og vi satser på, at selve registreringsarbejdet kan gå i gang primo 2001, når der er fundet en finansiering.

Da der var middelalder i Danmark – dvs. perioden fra ca. år 1000 til 1536 – var der inden for det daværende danske rige omkring 100 byer. De fleste af dem har vi endnu, men en pæn del lykkedes det at komme af med, da landsdelene øst for Øresund gik hen og blev svenske ved 1600-årenes midte. Byerne i Sverige er underlagt de svenske arkæologiske love, der som bekendt kræver, at den, som ødelægger et fortidsminde ved anlægsarbejde, skal betale for den forudgående undersøgelse. Svenske tilstande er imidlertid noget andet end danske, og det er de sidste, vi skal diskutere. Vi har i dag ca. 70 byer tilbage, som har rødder i middelalderen (fig. 2).

Byerne er som helhed en succeshistorie. De er på linie med kirkerne det nye middelalderelement i bebyggelsen og kulturhistorien, som har klaret sig bedst og sat det stærkeste præg på landskabet. Årsagen er deres evne til stadig tilpasning og forandring, ofte på steder, hvor vanskelighederne var store, og hvor man måtte kæmpe med en elendig byggegrund og umulige trafik- og besejlingsforhold.

Fig. 1. Nogle få af de bedst bevarede kander og en enkelt kogepotte fra udgravningen ved Ribes Gråbrødrekloster. Foto Den antikvariske Samling i Ribe.

Selv om tilpasningen til tidens krav har medført stadige ændringer, er byerne endnu fulde af levn fra deres fortid. Ikke blot i form af ældre huse, hvoraf nogle går tilbage til middelalderen, men også i form af selve byernes undergrund – det, de står på, og som deres indbyggere i egentligste forstand selv har produceret. Under de gamle byers gader og huse ligger nemlig gødning og fækalier i stort omfang, blandet op med alskens andet affald.

I almindelighed blev der først indført renovation i løbet af 1300-årene. Indtil da anvendte man affaldet og resterne af nedbrudte og nedbrændte bygninger til opfyld og planering af grunde. Der fandt omfattende bygge-modninger sted gennem opfyld af hele nye byområder, som opstod ved f.eks. at indvinde nyt land fra åer eller lavtliggende områder.

Lagene under byerne er deres underjordiske arkiv. Her rummes fund af mange slags – både skår af datidens pottes og pander, stumper af lædersko og af knive, låse og værktøj samt rester af selve husene i form af vægspor, murrester og stolpehuller (fig. 1). Når forholdene er til det, dvs. hvor der er vådt nok, kan man være heldig at finde bevarede træsager, som krus, tønder og kander, men også rester af træhuse.

Sænkning af grundvandet er fatalt for de bedst bevarede lag, og det vil sige dem, som er vanddrukne. En sænkning går både ud over lagene på den grund, hvor sænkningen foretages, og lag på tilstødende områder vil med tiden tørre ud, så alle organiske ting rådner bort. Gravearbejder ved nybyggeri medfører den totale destruktion af det, som bortgraves, og vi varetager ikke hensynet til kulturarven ved at følge graveriet på kanten af hullet, eller ved blot at indsamle fund fra jorddyngerne.

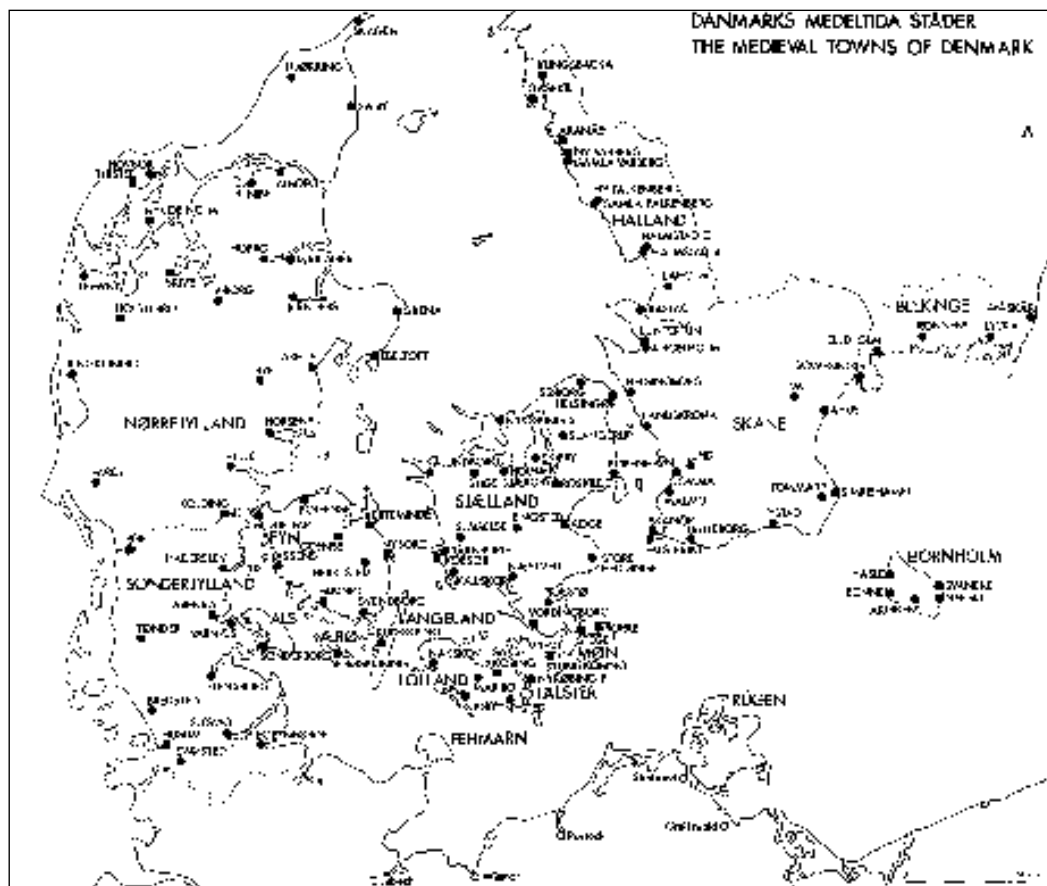

Fig. 2. Kort over middelalderens Danmark med landets byer. De ældste bydannelse i Danmark går faktisk tilbage til før middelalderen, nemlig til vikingetiden. Ribe er ældst, da dens ældste fund er fra begyndelsen af 700-årene, og siden kom en række betydningsfulde byer som Viborg, Århus, Odense, Roskilde og Slagelse til i løbet af 900-årene og omkring år 1000. Det store boom i byer faldt dog i tiden omkring 1200. Da blev Danmark for alvor en del af den vesteuropæiske middelalderkultur. Handel og udveksling mellem byernes torv og landsbyerne satte fart i udviklingen, og dermed i muligheden for at få del i international handel. Næsten alle byerne formåede at klare sig, og deres succes understreges både af de ret få nedlæggelser af byer og af, at der i tiden efter middelalderen ikke viste sig behov for så overvældende mange nye byer i Danmark. Hele nedlagte byer skjuler sig dog bl.a. ved Søborg i Nordsjælland, ved Tårnby nær Korsør, Borre på Møn og under det nuværende Slangerup. Kortet gengivet efter A. Andrén: *Den urbana scenen, Städer och samhälle i det medeltida Danmark*, Lund 1985, som fortsat er det hidtil eneste samlede værk om de danske byer i middelalderen, set fra et arkæologisk udgangspunkt.

Når arkivet under byen ødelægges, går en videnskabstabet, som heller ikke rummes i de skrevne kilder fra middelalderen. Kilderne drejer sig ikke om dagligdagens genstande og menneskers livsvilkår. Kun arkæologien kan i detaljer give besked om, hvad der blev spist, og hvilke frø og planter, der gik gennem menneskers fordøjelsessystem. Herfra kan suppleres med fund af æg af indvoldsorm og rester af snyltere, maddiker og andre hyggelige følgesvende, der delte livet i middelalderens byer med borgerne.

At lag under byerne går til ved gravearbejde eller udtørring svarer til, at man brændte

dele af Rigsarkivet af. Lagene under byerne er ikke sikret ved fredning, som hvor den findes, vedrører enkelte monumenter og ruiner under jorden med en kendt afgrænsning. Bevarede huse fra middelalderen sikres gennem loven om bygningsfredning, der også tages i brug over for yngre bygninger. Den kommer derimod ikke til anvendelse ved ibrugværende kirker, heller ikke de mange af dem, som er fra middelalderen, idet det her er den kirkelige lovgivning, som træder i kraft.

På det arkæologiske område sikrer museumslovens §26 i princippet, at der kan laves

Fig. 3. Gråbrødreklosteret i Ribe blev revet ned, men har vist sig at have udgjort et anlæg af størrelse som en velvoksen herregård. Billedet viser i forgrunden Gråbrødreklostrets sydligste bygning under udgravning samt et blik henover udgravningsområdet syd for klosteret. Foto Den antikvariske Samling i Ribe.

udgravninger af de lag og kulturlevn, som anlægsarbejderne vil ødelægge – men kun i princippet, fordi der savnes tilstrækkelige ressourcer til at opfylde lovens hensigt om at få undersøgt det, som er truet. Penge til udgravninger via museumsloven kommer til udløsning inden for de to kategorier, som kaldes henholdsvis P-sager og O-sager. P står for private anlægsarbejder, hvor det er midler fra rigsantikvarens fastsatte, årlige bevilling, som må holde for, og hvor der er loft over den samlede, årlige udgift (fig. 3 og 4). O-sager er de sager, hvor en offentlig myndighed er byg-

Fig. 4. I forgrunden ses en del af Ribes Gråbrødreklostrets sydfløj med en formeg teglstensbygning. Murene stod på lyse fundamenter af faststampet sand, og der er bevaret flisegulve og rester af en kamin. Alt dette er nu væk. Spørgsmålet er, om man ikke burde have sikret så væsentlige arkæologiske levn på deres plads fremfor kun at lade dem leve videre i beretninger, billeder og udstillinger? Uanset hvor godt det arkæologiske arbejde udføres, så er og bliver Ribes Gråbrødrekloster Danmarks ældste af sin art, og tilmed det, som fungerede allerlængst, i egentligste forstand en ribbet ruin.

Foto Den antikvariske Samling i Ribe.

herre, og i henhold til loven skal betale for den arkæologiske undersøgelse. Nogen økonomisk overgrænse for den type udgravninger er der selvfølgelig ikke, men prissætningen og budgetteringen af O-sager sker under rigsantikvarens og Det Arkæologiske Nævns ansvar efter helt de samme retningslinier som for P-sagernes vedkommende.

Sådan må det være, alene af den grund, at det under alle omstændigheder er offentlige midler, som anvendes, når det gælder nødudgravninger i henhold til museumsloven. Men allerede i begyndelsen af 1990'erne lod det sig påvise, at det langt overvejende var penge fra O-sager, som blev brugt inden for dansk byarkæologi. Denne tendens er kun blevet forstærket siden da, og i den forbindelse har det betydet en forværret tilstand for kulturarven og arkæologien, at skellet mellem private, henholdsvis offentlige bygherrer, er under glidende forandring. Bevægelsen går som bekendt i retning af at privatisere flere og fle-

re hidtil offentlige foretagender. Det betyder, at de pågældende anlægsmyndigheder i museumslovens forstand betragtes som private bygherrer, hvis anlægsarbejder udløser penge til udgravninger fra rigsantikvarens kasse – såfremt den har noget at give af. Både den øjeblikkelige, meget betrængte økonomiske situation for arkæologien, herunder for byarkæologien, og de ønsker, som der næres til denne fra den historiske forskning, har derfor meget med ansvarlighed og prioritering at gøre.

Ingen ansvarlig forsker ønsker, at man nogen sinde får bortgravet og dermed ødelagt alle de underjordiske arkiver under byerne. Uanset om det så skete ved kontrollerede arkæologiske udgravninger. Vore efterkommere ville med rimelighed kunne spørge, hvorfor vi da slet ikke havde levnet noget til dem? Ikke mindst, da de sikkert i fremtiden vil råde over undersøgelsesmetoder, som er langt mere forfinede, end det, vi dag kan præstere. Når man taler om prioritering af byudgravninger på linie med andre typer arkæologiske fund, handler det derfor både om det, som nødvendigvis viser sig at måtte udgraves, og om det, som man skal søge at bevare uforstyrret i byernes undergrund.

Man må efter min mening tage udgangspunkt i ønsket om så vidt muligt at sikre byernes kulturlag på stedet. Man bør gøre et forsøg på at opbygge et sammenhængende antikvarisk instrument, der kan samarbejde de forskellige hensyn, som kulturarven og det samlede, fysiske kulturmiljø i byerne kræver (fig. 5 og 6). Museumsloven til eksempel giver ikke mulighed for, at ødelæggende ændringer i byens plan, dvs. dens gadeforløb og dens grundgrænser, kan blive afværget, selv om der her meget vel kan være tale om strukturer, som går tilbage til middelalderen, endda til byens ældste tid. Det samme kan siges om så klart middelalderlige grundtræk ved en by som dens faste afgrænsning mod det omgivende, åbne land, og om byens „skyline“ med en eller et par himmelstræbende kirkers tårne som samlende element, eller om fastholdelsen af sammenhængen mellem bebyggelse, åløb, havn og åbent vand. Kort sagt: De fælles herlighedsværdier, vore byers kulturarv er præget af.

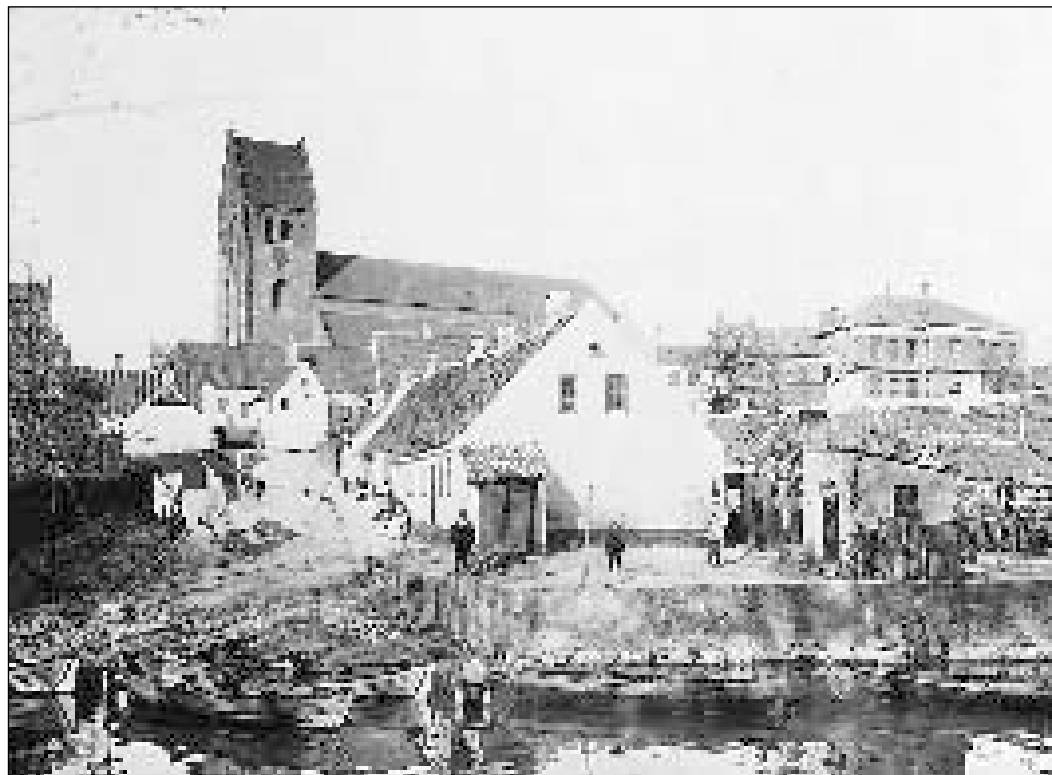
Det skal anbefales at fremme og udvikle et forvaltnings- eller lovinstrument, som sikrer uskadt bevaring af væsentlige kulturlag og bygningslevn fremfor at udgrave eller bortgrave dem. Dette bør ske i samarbejde med de relevante myndigheder og i nær kontakt med bygge- og anlægsbranchen, således at der sikres optimal viden om mulighederne for at anvende så skånsomme teknikker som muligt. For at opnå dette, må der sikres et lovfæstet samarbejde mellem bygherrerne og de relevante, offentlige myndigheder, herunder at museernes og de antikvariske instansers viden og synspunkter tilgodeses allerede i den fase, hvor forprojekterne opstår.

I praksis kunne man forestille sig, at der forud for bygge- og anlægsprojekter skulle gennemføres en tværgående kulturmiljøvurdering, og at denne som en del af sin baggrund havde en overordnet oversigt over bevaringsforhold og forskningsinteresser i den pågældende by. En art underjordisk bevaringsplan, kombineret med de hensyn, der bør tages til byernes bevarede struktur, og til byernes behov for fortsat udvikling. Ønsket er ikke rigoristisk at fastfryse det nuværende billede, men at gennemføre en velovervejet prioritering i et samspil mellem byplanlægge-

Fig. 5. Sted til hvile med en markering af teglsten omkring hovedet og ved fødderne afventede den døde sin genopstandelse på den yderste dag. Begravelser på nedlagte kirkegårde i byerne kan vi ikke lade bortgrave af gravemaskiner – skeletterne er de egentlige levn af vore forfædre, og de rummer et væld af oplysninger om dem. Den samme kultiverede omgangsform burde være til at opnå, når det gælder de levn af disse menneskers fysiske hverdag, som de har efterladt til os og givet os ansvar for. Graven blev udgravet i 1993 i Ribe på kirkegården nord for Gråbrødreklosters kirke. Foto Den antikvariske Samling i Ribe.

Fig. 6. Et ældre foto viser middelalderbyen Næstved set fra Susåens daværende løb neden for byområdet med Skt. Peders Kirke. I de seneste år har man efter en periode med ødelæggende nedrivninger søgt at genskabe noget af bybilledet ved igen at frilægge åen. Foto i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

re, bygherrer, arkitekter og antikvariske myndigheder. Den tværgående kulturmiljøvurdering skal dermed tillige sikre, at de nødvendige nyanlæg, der nu som altid skal til i byerne, også får en tilfredsstillende kvalitet og den fornødne fremtidssikring. Her tænkes ikke blot på hensynet til den underjordiske kulturarv, som har været udgangspunktet for dette indlæg. Men også på et bevidst samspil med bevaringen af den pågældende bys særpræg og forudsætninger. Selv hvor alle tænkelige krav til bevaring eller undersøgelse af den underjordiske kulturarv og til overleverede strukturer i form af gadeforløb og grundgræn-

ser er opfyldt, er det langt fra ligegyldigt, hvordan det nye byggeri kommer til at se ud, og hvordan det fungerer. Kvaliteten i vores forvaltning af kulturarven måles også på det efterladte, umiddelbart synlige spor i byens rum.

Udgravningen på Ribes Gråbrødrekloster (fig. 1, 3 og 4) skyldes et privat byggeri og skulle derfor som en såkaldt P-sag betales af rigsantikvarens kasse. De samlede omkostninger oversteg dennes formåen, og der måtte en særlig bevilling til fra finansudvalget på maksimalt 9 mio. kr.

Eksempler på det dansk-tyske samarbejde inden for arkæologien

Michael Müller-Wille, Kiel

Indledning

Arrangørerne af konferencen „Status og fremtid for dansk arkæologi“ tog positivt imod mit forslag om at tale om emnet „Eksempler på dansk-tysk arkæologi-samarbejde“.

Set udefra – fra Kiel – er og bliver dansk arkæologi et subjektivt emne, bestemt af den enkeltes forskningsinteresser. Af de skandinaviske lande, hvor jeg har fulgt forskningen inden for arkæologi og bosættelseshistorie under mine studier, har Danmark altid – og gør det stadig – på grund af sit umiddelbare naboskab, stået i forgrunden. Danmark har, ligesom Norge og Sverige, taget de teoretiske diskussioner om „Ny Arkæologi“, „Procesuel Arkæologi“ og „Post-procesuel Arkæologi“ til sig, samtidig med at Danmark hele tiden

har fastholdt sine forbindelser til Central-europas „konservative“ arkæologi og søgt en gylden middelvej.

Tre aspekter af dansk arkæologi

I det følgende tages tre aspekter op:

1. Dansk arkæologi som forbillede – tre eksempler
2. Dansk-tysk samarbejde – tre kronologiske eksempler (periode-eksempler)
3. Dansk-tysk samarbejde – tre regionale eksempler

Dansk arkæologi som forbillede – tre eksempler

Her nævner jeg som det første forskningen inden for bosættelsesarkæologi, som i Danmark har rødder langt tilbage i tiden, og som siden 60'erne har opnået en enorm bredde. Hvor mange bopladser og hvor mange bygningsgrundrids der er udgravet i Danmark siden da?

Jeg vil her tage fat på den nye, store publikation *Settlement and landscape* (Fabeck & Ringtved 1999) og kan her følge de forskellige facetter i den danske forskning inden for bosættelsesarkæologi, for eksempel udviklingen af gårde fra førromersk jernalder og op til vikingetiden (fig. 1). Ikke blot er strukturen af gården undersøgt indgående i et diakronisk perspektiv, i mellemtiden er man også blevet bekendt med en orden for fuldstændigt afdækkede landlige bosættelser, som ligeledes strækker sig fra førromersk jernalder til vikingetid (fig. 2). Jeg minder her om de meget vidtstrakte udgravninger, der blev foretaget af Carl Johan Becker ved Grøntoft Hede og af Steen Hvass i Vorbasse. Det burde også være muligt i nær fremtid at finde frem til en tilsvarende udviklingsrække for bopladser og går-

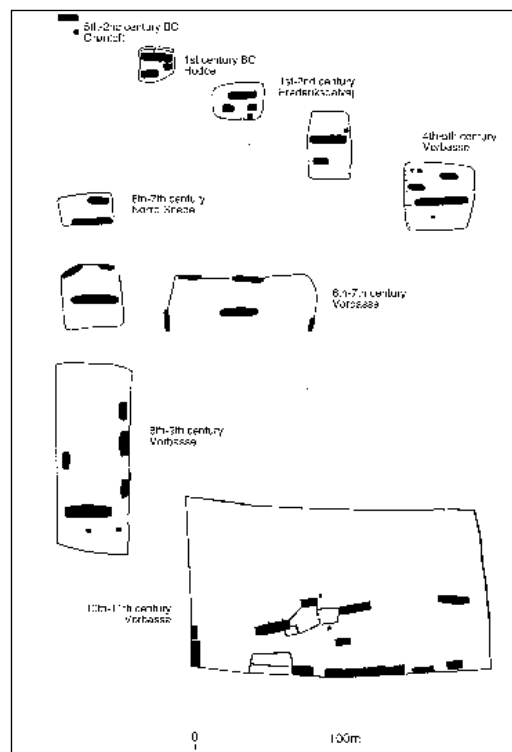

Fig. 1. En kronologisk fremstilling af gårdsudviklingen i Danmark i tidsrummet fra førromersk jernalder til vikingetid. Efter Kaldal Mikkelsen 1999, fig. 10.

de fra perioden fra senneolitikum og til yngre bronzealder (jf. Ethelberg 2000).

Et andet aspekt af forskningen inden for bosættelsesarkæologien er udviklingen i kulturlandskabet igennem tiderne. I forsøget på at rekonstruere dette, fremdrages i stigende grad onomastisk, palynologisk og makroanalytisk materiale. Naturvidenskaberne er uundværlige.

Sammenfattende beskriver Graeme Barker betydningen af den danske forskning inden for bosættelsesarkæologien på baggrund af gunstige bevaringsforhold på følgende måde: „(The) wealth of subsoil evidence has provided the foundation – literally as well as figuratively – for the development over many decades of some of the most technically sophisticated settlement archaeology in the world“ (Barker 1999, 273).

Ligesom bosættelsesarkæologien er den marine arkæologi i Danmark et forbillede. Der er ingen tvivl om, at oprettelsen af Marinarkæologisk Forskningscenter i Roskilde i 1993 spiller en afgørende rolle. Udviklingen inden for den marine arkæologi i de seneste år er et særdeles godt eksempel på den tiltagende internationalisering af forskningen (jf. *Maritime Archaeology Newsletter from Roskilde* 1, 1993-14, 2000). Således omfatter det begrænsede arbejdsområde over 40 skibsfund fra den yngre jernalder og middelalderen ikke blot fra Danmark, men også fra kystområderne i nabolandene Sverige, Norge og Nordtyskland (fig. 3) samt – uden for det udsnit, der er vist på kortet – Nordpolen.

Jan Bill kommenterer den vidtgående kystbegrænsede fordeling af byer i middelalderens Danmark (fig. 4) på følgende måde: „The maritime topography of the medieval town ... becomes a key topic in the study of urbanisation, not least in a Northern Europe which can reasonably be looked upon as a series of coastal lands arranged around two seas, the North Sea and the Baltic“ (Bill & Clausen, 1999, 7).

Den kystbundne by med en havn er et vigtigt element i det marine kulturlandskab. De bopladser, der er ældre end vikingetid og jernalder, er hidtil kun blevet undersøgt få steder. Det overleveringspotentiale, som det

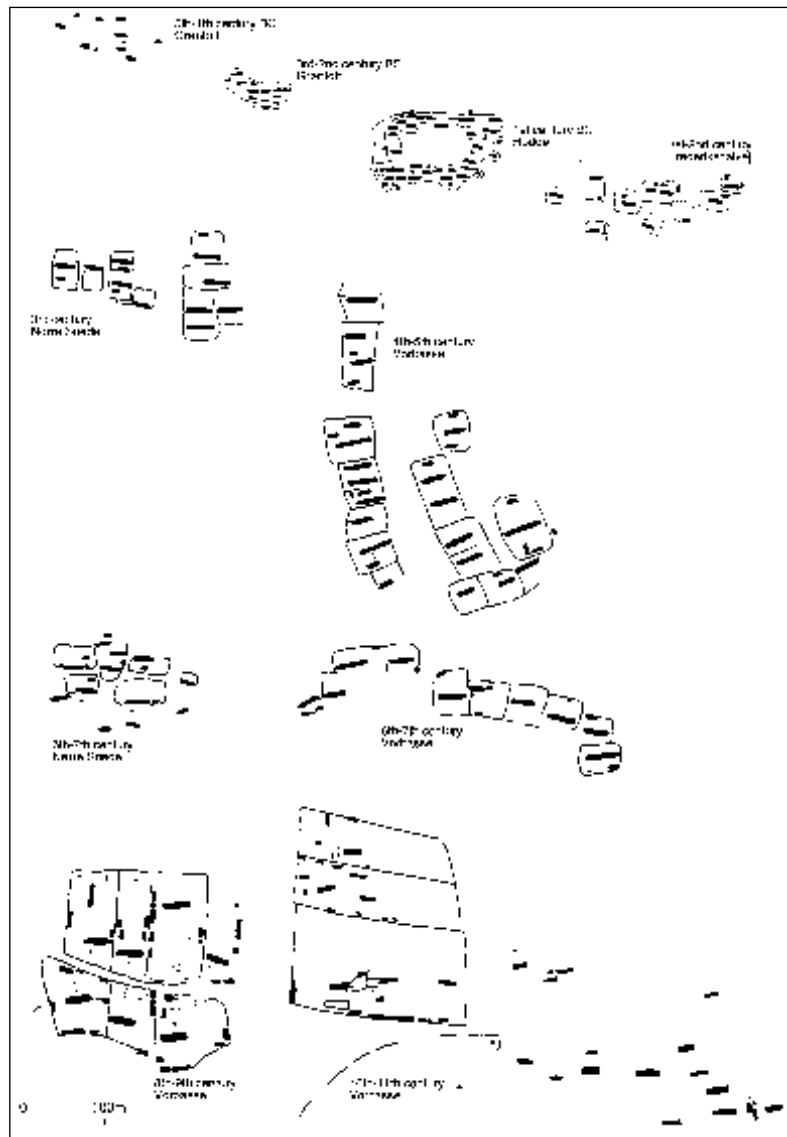

Fig. 2. En kronologisk fremstilling af bopladsudviklingen i Danmark i tidsrummet fra førromersk jernalder til vikingetid. Efter Kaldal Mikkelsen 1999, fig. 11.

marine kulturlandskab indeholder, er bl.a. vist via de studier Jens Ulriksen har foretaget af anløbspladser ved Roskilde Fjord (Ulriksen 1998). Den arkæologiske, historiske og onomastiske overlevering af et marint kulturlandskab er som et eksempel par excellence udførligt blevet beskrevet på Fyn (Crumlin-Pedersen, Porsmose & Thrane 1996).

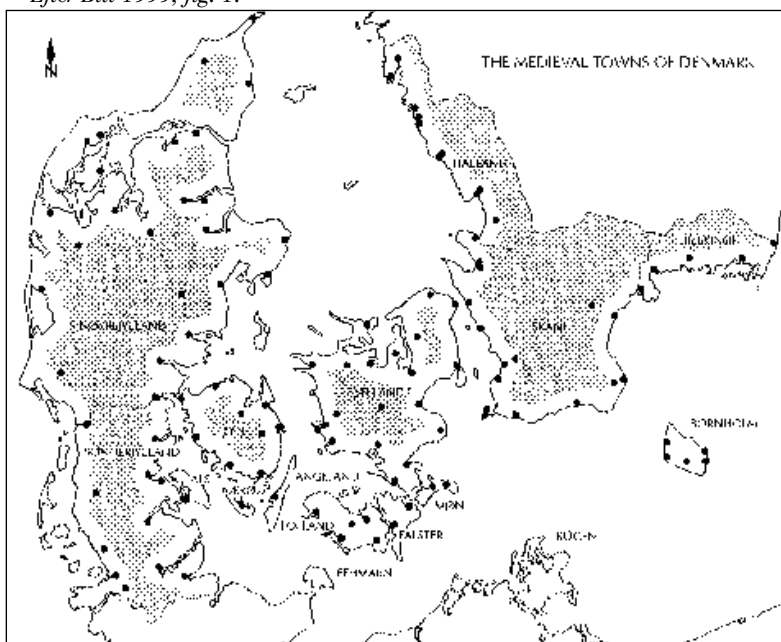
Marinarkæologisk Forskningscenters undersøgelser af skibe, skibsfart og det marine kulturlandskab er “landemærker” i den internationale forskning. Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter i Roskilde er særdeles attraktivt for udenlandske Phdstipendiater – en klog forskningspolitik, som ubetinget også bør opretholdes i fremtiden.

Fig. 3. Fund af mere end 10 m lange skibe fra perioden 600-1200 i Danmark og tilstødende kystområder.
Efter Crumlin-Pedersen 1999, fig. 1.

Efter min mening er den danske arkæologi også et forbillede på et større område, nemlig med hensyn til undersøgelser af offerpladser. Her spiller de gunstige bevaringsbetingelser og de bemærkelsesværdige udgravningsresultater en væsentlig rolle for den videre forskning. Billedet præges ikke blot af de talrige fund af offerpladser af militærudstyr eller krigsbytte fra romer- og folkevandrings-tid, såsom Nydam, Ejsbøl, Illerup, Kragehul og Vimose (fig. 5), men også af de talrige de-

Fig. 4. Middelalderlige byer i kystområder i Danmark. Det indre af landet er angivet med raster.
Efter Bill 1999, fig. 1.

poneringer af forskellig sammensætning og form fra yngre stenalder, bronzealder og førromerske jernalder (Bemmann & Bemmann 1998; Müller-Wille 1999).

I forbindelse med den onomastiske overlevering af gudenavne og -betegnelser – her kan blot nævnes Gudme/Götterheim og Tissø/Tyrsee som fremragende eksempler – er udforskningen af sen jernalders bosættelser med centrale funktioner såsom kult og herskab blevet et centralt punkt i den danske og den skandinaviske forskning. Flere af disse bopladser, som beskrives som „centrale pladser“, „rigdomscentre“ eller „aristokratiske bopladser“, er karakteriseret ved store haller og rigt fundmateriale, såsom guldgubber med billede af enkeltstående mandlige eller kvindelige figurer, henholdsvis par, for det meste mand og kone, eller guldrakteater. Udbredelsen af sådanne guldgubber dokumenterer den betydelige danske andel af den gruppe af fund, som formentlig blev anvendt i kulten fra det 6. til 8. århundrede (fig. 6). Den senest publicerede artikel i „Reallexikon der Germanischen Altertumskunde“ (Axboe 1998, Herschend 1999, Thrane 1999, Watt 1999) giver en god oversigt over undersøgelsesresultaterne og fundmaterialet fra centralbopladserne.

Med udgangspunkt i de omfangsrige udgravninger i Gudme, Lejre, Tissø og Sorte Muld har den danske arkæologi overtaget store forpligtelser. Offentligheden og den videnskabelige verden forventer omfangsrige publikationer, svarende til dem, der foreligger for eksempel om Helgö i Mälaren-området.

Indtil nu er pladser af førromtalte art ikke blevet udgravet syd for den dansk-tyske grænse i Schleswig-Holstein. Måske vil det lykkes at få gennemført dette arbejde i det sydlige Schleswig, for eksempel i Angeln, ved hjælp af danske arkæologer.

Dansk-tysk samarbejde – tre kronologiske eksempler

Her vil jeg for det første nævne den fælles udforskning af neolitiseringen i det nordlige Centraleuropa. I løbet af de seneste år er der foregået en systematisk undersøgelse af fundpladser med inventar fra Ertebølle- og tidlig

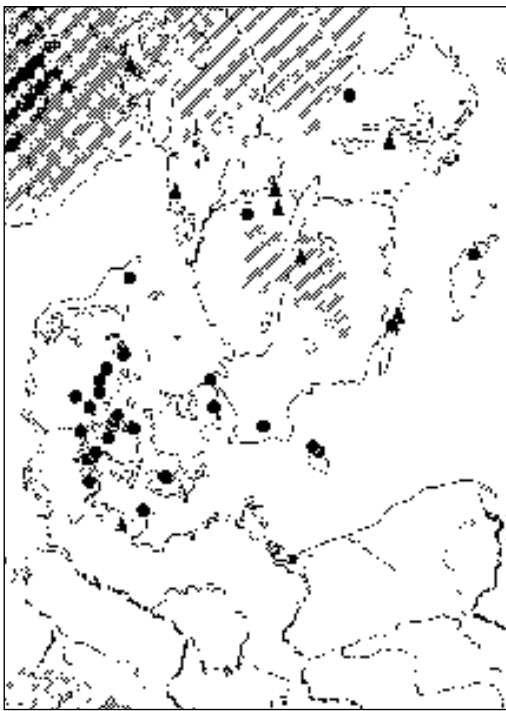

Fig. 5. Offerpladser i den nordlige del af Europa med hærudrustninger (lukkede cirkler) og rene våbendepoter (lukkede trekanter) fra jernalderen. Efter Bemann & Bemann 1998, fig. 138.

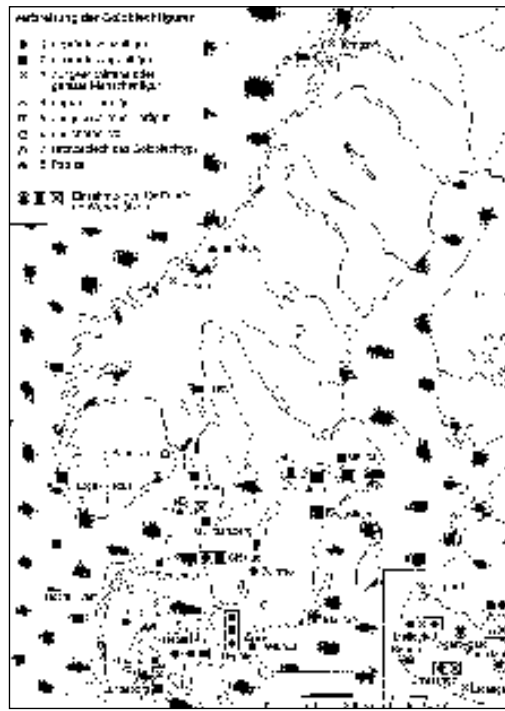

Fig. 6. Små figurer fremstillet af guld (guldgubber) fra skandinaviske fund. Efter Watt 1999, fig. 9.

tragtbægerkultur i Schleswig-Holstein og Mecklenburg-Vorpommern (sammendrag Hartz, Heinrich & Lübke 2000). De hidtil kendte fundpladser, som strækker sig fra Angeln til Rügen (fig. 7), kan sammenlignes med danske fundpladser, først og fremmest i forbindelse med den kronologiske indordning af neolitiseringsprocessen. Især spiller stenalderbopladserne i Oldenburger Graben en særlig rolle, hvor sen mesolitikum og tidligste neolitikum ligger i dalsænkningen under det nuværende vandspejl (fig. 8).

Det forskningsmål, der blev fastsat i 1998 i Marinarkæologisk Forskningscenter i Roskilde om „Mennesket og havet i sten- og bron-

zealderen“, har som endemål sat „at lære at belyse og bedre forstå forholdet mellem menneske og hav i dets mange aspekter“ (Andersen 2000, 122). Indtil nu er der i Danmark registreret ca. 2000 stenalder-fundpladser i submarint område. Sammenholdt med dette skal det nævnes, at der indtil idag kun er registreret få tilsvarende pladser langs kysten ud for Schleswig-Holstein og Mecklenburg-Vorpommern bl.a. i Oldenburger Graben. Behovet for at indhente „det forsømte“ i Nordtyskland er stort, og et samarbejde med danske arkæologer, som indtager en ledende rolle i Nordeuropa inden for submarin forskning, er både fornuftigt og ønskeligt.

I takt med publiceringen af „Die Funde der

Fig. 7. Fundpladser med inventar fra Ertebøllekultur og tidlige tragtbægerkultur fra Schleswig-Holstein og Mecklenburg-Vorpommern. Efter Hartz, Heinrich & Lübke 2000, fig. 1.

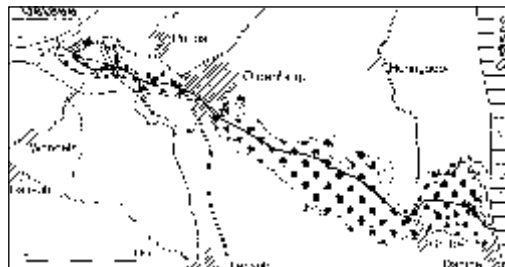

Fig. 8. Fundsteder fra sen mesolitikum og tidlig neolitikum og blandede pladser fra mellem- og senneolitikum fra Oldenburger Graben. Efter Hartz og Hoffmann-Wieck 2000, fig. 2.

älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen“ (Aner & Kersten 1973 ff.) stilles der et omfangsrigt fundmateriale til rådighed for en bearbejdning ud fra forskellige aspekter. Ute Steffgen har i sin afhandling analyseret det ovennævnte værk for så vidt angår gravformer og gravskikke fra ældre bronzealder (fig. 9). Klavs Randsborg har for ganske kort tid siden behandlet gravrøvier i ældre bronzealder (Randsborg 1998). Til trods for et væsentligt forbedret kildemateriale skal det slås fast, at kortlægningen ikke, eller kun i ufuldstændig form, omfatter de områder i Neder-Sachsen, Mecklenburg-Vorpommern og Sydsverige, der på tilsvarende måde er præget af den nordiske ældre bronzealderkultur.

Den fælles dansk-tyske forskning i Dannevirke og i Hedeby/Haithabu, har i mellemtiden udmøntet sig i flere publikationer (Andersen 1998; Crumlin-Pedersen 1997).

Fig. 9. Sluttede gravfund fra tidlig bronzealder per. I i Danmark og Schleswig-Holstein. Efter Steffgen 1997/98, kort 1.

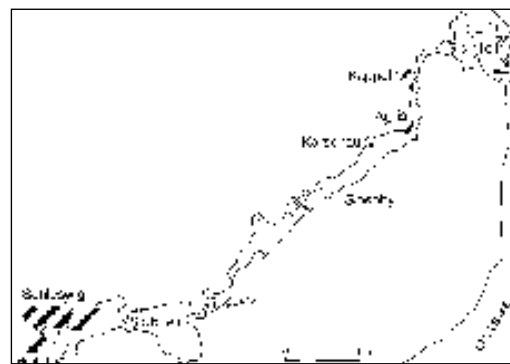
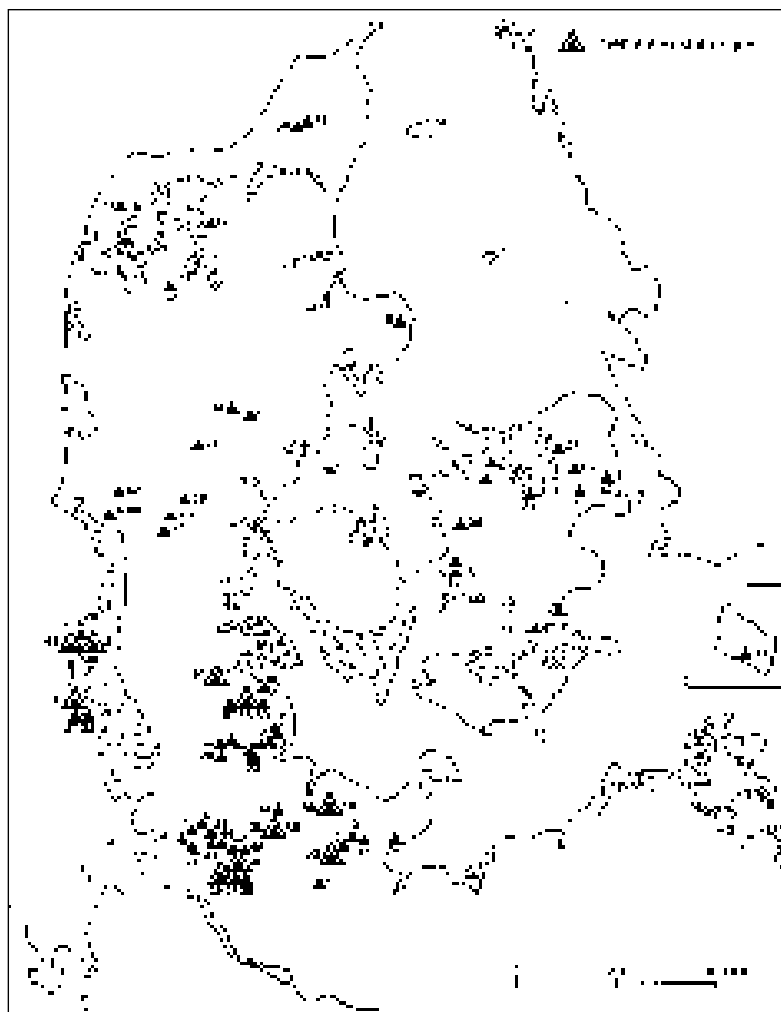

Fig. 10. Slien med fundstedet for højmiddelalderlige vrug ved Karschau. Efter Englert et alii 2000, 35, fig. 1.

Det tredje eksempel på et samarbejde inden for udforskningen af en såvel for Danmark som for Schleswig-Holstein vigtig historisk epoke byder på utallige muligheder for videre forskningsprojekter, hvilket også en undersøgelse af et nordisk fragtskib fra det 12. århundrede fra Karschau ved Slien klart viser (Englert et alii 2000). Ligesom for Roskilde Fjord, der er søvejen til Roskilde, skulle Slien med sin „vej“ til Hedeby/Haithabu og Schleswig inddrages i undersøgelser, der bygger på geovidenskabelige, arkæologiske og bosættelseshistoriske kilder (fig.10).

Igennem et par år har *det tværfaglige vikingesymposium* afholdt fælles møder for repræsentanter for forskellige fagområder, herunder arkæologi, på universiteterne i henholdsvis Århus, Kiel, København og Odense. Der foreligger efterhånden 18 bind (Beretning fra tværfaglige vikingesymposium 1, 1982 - 18, 2000).

Dansk-tysk samarbejde – tre regionale eksempler

De tre Nordsølande med større marskområder – Danmark, Tyskland og Nederlandene er gået sammen i udforskningen af „Des Erbes des Wattenmeeres“. Til dette formål har de tre lande startet det fælles, grænseoverskridende projekt LANCEWAD (**L**andscape and **C**ultural **H**eritage of the **W**adden Sea **R**egion) (fig. 11), som medfinansieres af EU's Nordsø-program „Interreg II C“. LANCEWAD's mål er ifølge de oplysninger, der er meddelt officielt fra Common Wadden Sea

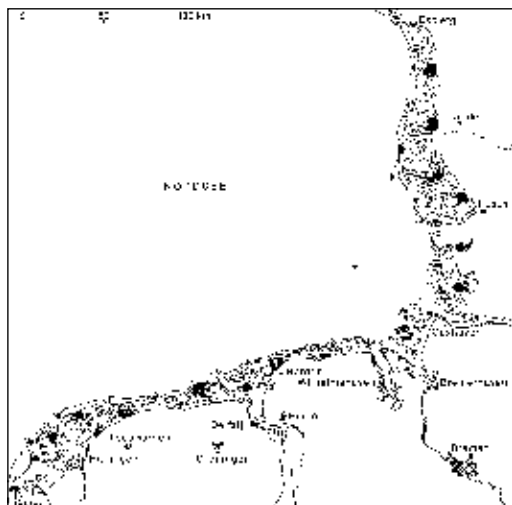

Fig. 11. Arbejdsområdet for forskningsprojektet LAN-CEWAD.

Secretariat (Det fælles Vadehavssekretariat) i Wilhelmshaven: „Registrering af bestande af landskabelige særpræg og kulturværdier, en vurdering af kulturarvens kvalitet og udarbejdelsen af forslag om vedvarende omgang med denne kulturarv. Ved at lave en optegnelse over kulturværdier og landskabets særpræg og et kort over vadehavsregionen bliver tyngdepunktet lagt på de særlige elementer og strukturer, som er af betydning for landskabet i de tre lande i vadehavssregionen. Det er for eksempel værfter, sluser, møller, diger, fyrtårne og kystlinier, som alle er symboler på menneskers opgør med naturen. Endvidere vil landsbyer og byer såvel som betydelige bygninger, historiske pladser og arkæologiske fundsteder blive angivet på kortene, for derved at tage hensyn til yderligere sider af kulturarven“.

Historien om slaviske bosættelsesgrupper, set i lyset af den arkæologiske, historiske og onomastiske overlevering, kan på eksemplarisk vis følges i forskellige områder langs den sydvestlige Østersøregion. Til de områder, der blev bosat i landvindingstiden i den sidste del af det 7. og 8. århundrede, burde området omkring Wismar-bugten i kraft af sin position som tidlig herskabscentrum for Obodriterne (Mecklenburg; Ilow?) høre til. Udbredelsen af de ældre slaviske navnetyper viser en udbredt bosættelse (fig. 12).

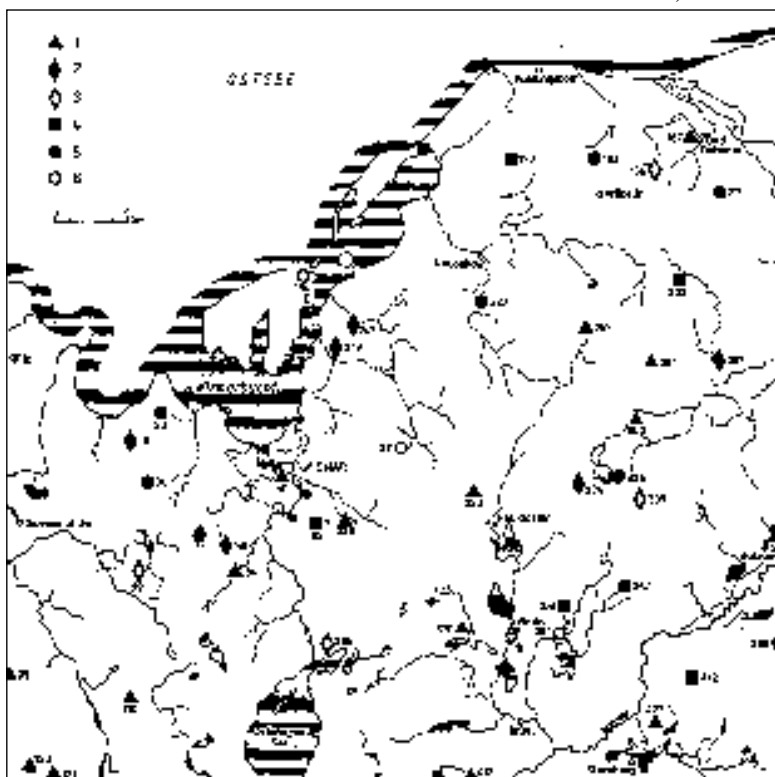
Fordelingen af slaviske stednavne på Falster og Lolland (fig. 13) er langt mindre. Kilderne viser samstemmende et slavisk mindretal. Tilstedeværelsen af en slavisk bosættelse er imidlertid også konstateret i det daværende danske Skåne (Kelm 2000).

Der er fra forskerside et ønske om at gennemføre en undersøgelse af forbindelserne mellem de danske og de slaviske bosættelsesområder på begge sider af den sydlige Østersø fra det 8. til 12. århundrede set på baggrund af den arkæologiske, historiske og onomastiske overlevering.

Det sidste eksempel fører os til Nord- og Syd-Slesvig, til det daværende hertugdømme Slesvig mellem Eideren og Kongeåen. På forbillig vis har yngre medarbejdere på de arkæologiske institutioner i Haderslev, Ribe, Büsum, Schleswig og Kiel indgået en aftale om et grænseoverskridende samarbejde. Det tosprogede tidsskrift *Arkaeologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, som indtil nu er udkommet i seks bind (1, 1991 - 6, 2000), er det første – og forhåbentligt fremtidssikrede – resultat af dette samarbejde. I mellemtiden er det første bind af *Det Sønderjyske Land-*

Fig. 12. Udbredelsen af de ældre slaviske navnetyper i området ved Wismar-bugten.

Efter Donat, Reimann & Willich 1999, kort 13.

brugs Historie blevet udgivet. I dette bind har fire forfattere beskrevet og analyseret udviklingen i natur- og kulturlandskabet samt de arkæologiske fund i forbindelse med landudnyttelse i yngre sten- og bronzealder i det daværende hertugdømme Slesvig (Ethelberg et alii 2000). Et større „grænseløst“ udsnit af den jyske halvø er for første gang blev bredt beskrevet og underbygget med kort og billeder.

Fund fra vikingetiden er for nylig blevet bearbejdet i begge områder af det daværende hertugdømme Schleswig – Nordschleswig (Sønderjyllands Amt) og Sydslesvig eller Schleswig (den nordlige del af Schleswig-Holstein) (fig. 14). Tydeligst kender man de tidlige bydannelser i Ribe og Hedeby/Schleswig som krystalliseringspunkter i de nordvestlige og sydøstlige områder mellem Kongeåen og Eideren (Eisenschmidt 1998; 2001).

Hvad er mere nærliggende end at skrive den fælles historie for de steder, der har haft så stor betydning for urbaniseringen i Nord-europa?

Fig. 14. Fund fra vikingetiden mellem Eideren og Kongeåen. 1) grav/gravplads, 2) enkeltfund, sandsynligvis grav, 3) boplads, 4) enkeltfund, sandsynligvis boplads, 5) skattefund (depot), 6) enkeltfund, sandsynligvis skattefund (depot); 7) enkeltfund.
Efter Eisenschmidt 1998, fig. 1.

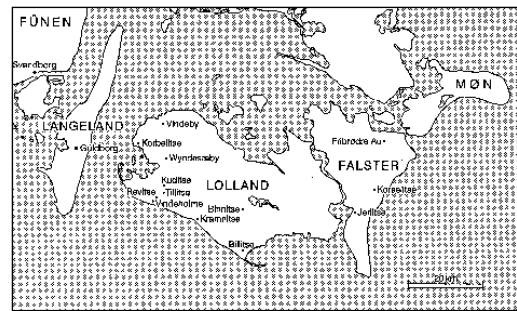
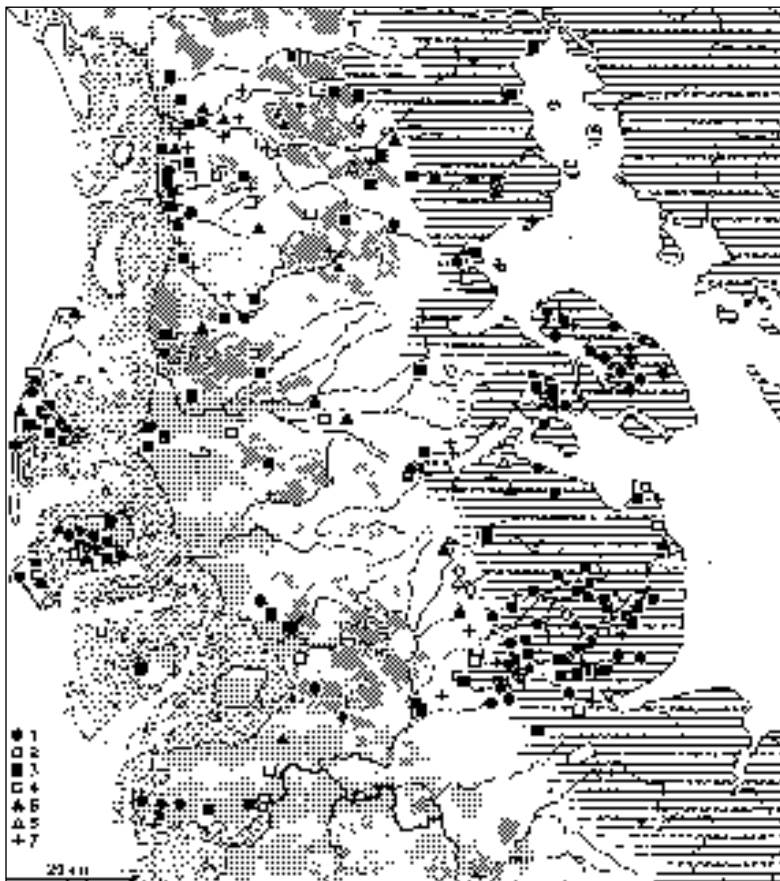

Fig. 13. De syddanske øregioner med stednavne og fundpladser med slavisk præg.
Efter Ericsson 1998, fig. 1.

Litteratur

- Andersen, H. Hellmuth 1998: *Danevirke og Kovirke*. Arkæologiske undersøgelser 1861-1993. Århus.
- Andersen, Søren 2000: Dänemarks Steinzeit am Meeresgrund. Eine aktuelle Übersicht. *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein* 11, 117-124.
- Aner, Ekkehard & Karl Kersten 1973 ff.: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen* I ff. Neumünster.
- Axboe, Morten 1998: s. v. Goldbrakteaten. In: RGA 12, 323-327.
- Barker, Graeme 1999: Cattle-keeping in ancient Europe: to live together or apart? In: Fabech & Ringtved 1999, 273-280.
- Bemann, Güde & Jan Bemann 1998: *Der Opferplatz von Nydam*. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II, Band 1: Text, Band 2: Tafeln. Neumünster.
- Bill, Jan 1999: Port topography in medieval Denmark. In: Bill & Clausen 1999, 251-261.
- Bill, Jan & Birthe L. Clausen (eds.) 1999: *Maritime Topography and the Medieval Town*. Papers from the 5th International conference on Waterfront Archaeology in Copenhagen, 14-16 May 1998. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 4. Copenhagen.
- Crumlin-Pedersen, Ole 1997: *Viking-Age ships and shipbuilding in Hedeby/Haithabu and Schleswig*. Ships and Boats of the North 2. Schleswig & Roskilde.
- Crumlin-Pedersen, Ole 1999: Ships as indicators of trade in Northern Europe 600-1200. In: Bill & Clausen 1999, 11-20.
- Crumlin-Pedersen, Ole, Erland Porsmose & Henrik Thrane 1996: *Atlas over Fyns Kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense.

- Donat, Peter, Heike Reimann & Cornelia Willich (Hrsg.) 1999: *Slawische Siedlung und Landesausbau im nordwestlichen Mecklenburg*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 8. Stuttgart.
- Eisenschmidt, Silke 1998: Grabfunde der Wikingerzeit in Nord- und Südschleswig. In: Dietrich Meier (Red.), *Beretning fra syttende tværfaglige vikingesymposium*. Aarhus, 55-75.
- Eisenschmidt, Silke 2001: *Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider*. Zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark. Universität Kiel. Dissertation Phil. Fak. (unveröffentlicht).
- Englert, Anton et alii (Jan Fischer, Sönke Hartz, Hans Joachim Kühn, Oliver Nakoinz) 2000: Ein nordisches Frachtschiff des 12. Jahrhunderts in der Schlei vor Karschau, Kreis Schleswig-Flensburg. *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein* 11, 34-57.
- Ericsson, Ingolf 1998: Slawen in der süddänischen Inselregion. In: Anke Wesse (Hrsg.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes*. Festschrift für Michael Müller-Wille. Neumünster, 383-388.
- Ethelberg, Per 2000: Bronzealderen. In: Ethelberg et alii 2000, 135-280.
- Ethelberg, Per et alii (Erik Jørgensen, Dirk Meier & David Robinson) 2000: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og Bronzealder*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 81. Haderslev.
- Fabech, Charlotte & Jytte Ringved 1999: *Settlement and Landscape*. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7, 1998. Jutland Archaeological Society. Århus.
- Hartz, Sönke, Dirk Heinrich & Harald Lübke 2000: Frühe Bauern an der Küste. Neue ¹⁴C-Daten und aktuelle Aspekte zum Neolithisierungsprozeß im norddeutschen Ostseeküstengebiet. *Prähistorische Zeitschrift* 75, 129-152.
- Hartz, Sönke & Gerd Hoffmann-Wieck 2000: Küstenbesiedlung und Landschaftsentwicklung im 5. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel des Oldenburger Grabens in Ostholstein. In: Rüdiger Kelm (Hrsg.), *Vom Pfostenloch zum Steinzeithaus*. Archäologische Forschung und Rekonstruktion jungsteinzeitlicher Haus- und Siedlungsbefunde im nordwestlichen Mitteleuropa. Heide, 70-87.
- Herschend, Frands 1999: s. v. Halle. In: RGA 13, 414-425.
- Kaldal Mikkelsen, Dorte 1999: Single farm or village? Reflections on the settlement structure of the Iron Age and the Viking Period. In: Fabech & Ringved 1999, 177-193.
- Kelm, Rüdiger 2000: *Mölleholmen*. Eine slawische In-selsiedlung des 11. Jahrhunderts in Schonen, Südschweden. University of Lund. Institute of Archaeology Report Series No. 74. Lund.
- Müller-Wille, Michael 1999: *Opferkulte der Germanen und Slawen*. Archäologie in Deutschland, Sonderheft 1999. Stuttgart.
- Randsborg, Klavs 1998: Plundered Bronze Age Graves. Archaeological & Social Implications. *Acta Archaeologica* 69, 113-138.
- RGA = *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* von Johannes Hoops. Zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Berlin – New York 1968 ff.
- Steffgen, Ute 1997/98: Die Gräber der frühen und älteren Bronzezeit in Schleswig-Holstein und Dänemark. Studien zu Grabbau und Grabeinrichtung. *Offa* 54/55, 97-219.
- Thrane, Henrik 1999: s. v. Gudme. In: RGA 13, 143-148.
- Ulriksen, Jens 1998: *Anløbspladser. Besejling og bygelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr.* En studie af søfartens pladser på baggrund af undersøgelser i Roskildefjord. Roskilde.
- Watt, Margaretha 1999: s. v. Gubber. In: RGA 13, 132-142.

Overvejelser om vores fremtidige samarbejde inden for forskning, uddannelse og formidling

Claus von Carnap-Bornheim, Archäologisches Landesmuseum, Schloss Gottorf

Sehr geehrte Damen und Herren, liebe Kolleginnen und Kollegen, Hjertelig tak for indbydelsen til at deltage i denne konference.

Jeg må indrømme, at jeg som mangeårig medarbejder ved Jørgen Ilkjærs projekt om våbenofferfundene fra Illerup til en vis grad føler mig som en dansk arkæolog. Mit syn på dansk arkæologi er derfor ikke objektivt – hvis det da overhovedet er muligt. Tværtimod skylder jeg lige stor tak til dansk og tysk arkæologi.

Det billede af dansk arkæologi, der tegner sig i udlandet, er for den bredere offentlighed præget af de spektakulære fund, der umiddelbart appellerer til publikum. Jeg tænker her på fund som for eksempel solvognen og vikingskibene i Roskilde. Disse fund dukker til stadighed op i de brochurer, som turister, der planlægger besøg i Danmark, læser som forberedelse til deres ferieophold. De arkæologiske objekter bliver bevidst udnyttet som lokkemiddel af den danske turistindustri.

Ser vi til gengæld på den snævre kreds af fagfolk, så er det overordnede billede af dansk arkæologi blandt tyske kolleger præget af mange imponerende publikationer, der – i det væsentlige stadig skrevet på tysk eller andet sprog end dansk – formidler indtrykket af en effektiv organisation med et højt videnskabeligt niveau. Således foreligger der vigtige seminarberetninger, materialefremlæggelser og synteseprægede arbejder, der med deres innovative forskningsmetoder og tekniske udformning også tjener som forbilleder for vore publikationer.

På baggrund af min egen specialisering inden for romersk jernalder vil jeg her som eksempel pege på Ulla Lund Hansens to bøger om romersk import og Himlingøje-komplekset, og måske kan man også i al beskedenhed pege på de 8 bind i serien om Illerup.

Efter min mening er en række gode museer en vigtig faktor i den tyske opfattelse af dansk arkæologi. Således beretter tyske studenter efter deres studierejser om de om nye koncepter og tiltag. For nogle år siden var det det eksperimentalarkeologiske center i Lejre, som inspirerede, og som nu findes i en række efterligninger i Tyskland. I dag står innovative koncepter som Lindholm Høje i centrum. Dog skal man ikke underkende, at fascinationen her også går på den moderne arkitektur, der præger enkelte danske museer. Tilsvarende nybygninger har næsten ikke fundet sted i Tyskland i de senere år, og publikum er henvist til at opsoge de samme gamle bygninger, hvor de ved lejlighed finder nye udstillinger.

Videnskabelige publikationer og museer er altså de to faktorer, der præger den tyske opfattelse af dansk arkæologi, hvorimod den danske organisationsstruktur inden for forskning og fortidsmindepleje generelt er ukendt syd for grænsen. Betydningen af de private fonde, såsom Carlsberg Fonden og andre private donatorer er velkendt i Tyskland, hvorimod kriser som for eksempel den mangel på finansielle midler, der har ramt udgravningsarbejdet i de senere år i Danmark, er forblevet ubemærket i udlandet.

På hvilke områder er dansk arkæologi så mindre imponerende, og hvor står dansk arkæologi svagere i forhold til udlandet? Påvirkningen fra dansk arkæologi til udlandet sker stadig på det højere forskningsniveau og ikke så meget i selve etableringen, forvaltningen og uddannelsen inden for dansk arkæologi.

Danske studerende ved tyske universiteter er stadig en sjældenhed. Jeg kender ikke årsagen til dette, for den tyske universitetsverden tilbyder med mere end 25 institutter

et meget bredt spektrum af uddannelsesmuligheder. Måske er det i virkeligheden en konsekvens af en ret stram studieordning her i landet, der trods de gode muligheder inden for rammerne af vigtige EU-programmer, hindrer de danske studerendes mobilitet.

For mig vejer det imidlertid tungere, at der mangler en bevidst internationalt orienteret forskning i Danmark. I Tyskland befordres disse opgaver blandt andet af *Deutsches Archäologisches Institut* og *Kommission für Angewandte und Vergleichende Archäologie* i Bonn. Internationale kontakter og forskning er her nøglen til de kasser, fra hvilke der endnu strømmer om end beskedne finansielle midler. *Das Reisestipendium des Deutsches Archäologisches Instituts* udgør en fremragende anbefaling i en ung akademikers CV. Så vidt jeg har forstået, mangler en tilsvarende struktur her i Danmark, hvor studenterne er henvist til individuelle rejselegater. Der er dog krav om kortere udlandsophold på overbygningssuddannelsen i Danmark.

Det virker nærmest som om, dansk arkæologi forstår deres internationale ansvar i første række i de forbilledlige bearbejdningsarbejder for landegrænsen. Ser vi bort fra Grønland, tager forhistoriske arkæologer fra Danmark kun sjældent del i feltarbejde uden for landet. Jeg kunne udmærket forestille mig, at Bornholm kunne blive en fremragende katalysator for forskning i det baltiske område. Øens centrale placering mellem nord og syd, øst og vest rummer perspektiver for overregional forskning inden for alle de forhistoriske perioder. Lad mig lidt provokerende spørge: hvorfor har der endnu ikke været foretaget danske udgravninger i det nordlige Polen? Kan man ikke også studere vikingetiden gennem en dansk udgravning i Ukraine? Jeg kunne udmærket forestille mig et polsk-dansk forskningsprojekt f.eks. omkring Lübsow-området i Bagpommern, og også det vikingetidige Truso ved Weichsels munding kan tjene som en naturlig indfaldsvinkel til den baltiske arkæologi. Jeg mener, at det indledningsvist skitserede, måske noget ensidige billede, der tegnes af dansk arkæologi i udlandet, er betinget netop af mangelen på sådanne aktiviteter. Her er den grundlæggende orientering i

Tyskland ganske anderledes, selv om resultatet ikke altid ubetinget bliver det ønskede.

Hvilke perspektiver er der så for det internationale samarbejde, i det mindste over den tysk-danske grænse? Mit synspunkt er her ganske bevidst præget af de opgaver, som følger af min nye ansættelse ved *Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf* i Schleswig. Dette museum, der er grundlagt som en filial af *Nationalmuseum* i København, føler sig traditionelt forpligtet til grænseoverskridende forskning. Jeg tænker her på Aner og Kersten med værket om ældre bronzealder og Hedeby-forskningen, der også er tæt knyttet til Danmarks historie. Farvevalget til logoet til Wikingermuseum Haithabu er således ikke tilfældigt, men skal ses som et bevidst program.

Et godt eksempel på det niveau, den grænseoverskridende forskning efter min mening skal hæves til, kan hentes fra skibsarkeologien. Ole Crumlin-Pedersens bog om Hedeby-skibene er resultatet af et langvarigt forskningsarbejde, der begyndte med Crumlin-Pedersens ledelse af udgravningene af Hedeby Havn i 1979/80. Det høje danske forskningsniveau inden for den marine arkæologi kommer desuden til udtryk i bøger som for eksempel *Atlas over Fyns kyst*, til hvilken vi desværre ikke har noget tilsvarende i Schleswig-Holstein. Her kan vi kun håbe på hjælp fra danske kolleger.

Når talen er om grænseoverskridende forskning tilkommer der Nydam-båden en særlig symbolsk betydning. Den var tidligere en del af Flensborg Samlingen og bliver – vel med rette – betragtet som en del af den danske kulturarv. Arkæologisk kan den naturligvis have en ganske anden proveniens. Videnskabeligt og bevaringsmæssigt føler vi os på Schloss Gottorf i særlig grad ansvarlige for dette fartøj. Jeg mener, at vi i dag står i en historisk privilegeret stilling, idet vi kan studere og forstå båden og de øvrige fund som en fælles kulturarv, uafhængigt af den senere tysk-danske historie, og dette giver interessante perspektiver for det videre samarbejde, som vi for nylig har indledt. Den 25. august indvier vi på Schloss Gottorf den nye Nydam-hal, og da vil vi for første gang siden

Conrad Engelhardts tid have alle fundene fra Thorsbjerg samlet på et sted – i Schleswig. I den anledning var der ikke brug for langvarige forhandlinger: projektet blev afviklet som en hvilken som helst anden udlånssag mellem to store museer, og det tager jeg som udtryk for det gode forhold mellem *Nationalmuseet* i København og *Archäologisches Landesmuseum* i Schleswig. Jeg er overbevist om, at vores projekt vil give mulighed for yderligere fælles aktiviteter og udstillinger.

I denne sammenhæng mener jeg, at næste opgave kunne blive at udarbejde et grænseoverskridende fælleskoncept for præsentationen af mosefund i Haderslev, Århus, Odense, København og Schleswig, hvor de tematiske tyngdepunkter i de enkelte museers samlinger dannede udgangspunkt for specielle tyngdepunkter i udstillingerne. Andelen af romersk militaria i Schleswigs bestand af oldsager fra Thorsbjerg er særlig høj, og derfor kunne den romerske indflydelse på det germanske samfund i 3. årh. e.Kr. i særlig grad belyses. Derimod er Illerup af afgørende betydning for Skandinaviens historie i yngre romersk jernalder, og noget tilsvarende vil vi næppe kunne præsentere med vort materiale i Schleswig.

Her skal vi udvikle langfristede koncepter og perspektiver, der i sidste ende øger vore museers attraktivitet og dermed vil dokumentere vores politiske ansvar.

Lad mig afslutningsvis i al almindelighed komme ind på spørgsmålet om sammenligneligheden af forhold i Danmark og Tyskland når det drejer sig om arkæologi som sådan. Principielle sammenligninger inden for netop dette område er vanskelige. Forbundsrepublikkens føderale struktur, hvor forbundslande som Schleswig-Holstein, Hessen, eller Bayern har suveræniteten på det kulturelle område, betinger forskellige strukturer, forplig-

telser og dermed også resultater. Hvert valg til landdagen kan føre til grundlæggende forandringer, som besværliggør en langsigtet planlægning. Som oftest er indsatsen til fordel for arkæologien i de enkelte forbundslande afhængig af den ansvarlige ministers personlige interesse. På den anden side åbner denne decentrale struktur forskellige muligheder for at få finansielle midler til udgravninger, forskning og publicering. EU-midler er kryptiske og svære at opnå som følge af de komplicerede ansøgningsforhold, men også her kan man af og til opnå et resultat. I sammenligning med Danmark synes mulighederne i Tyskland at være lidt flere.

Mangelen på finansielle midler er akut – og her adskiller Tyskland sig næppe fra Danmark. Således lod den Schleswig-Holstenske Landes regering allerede få dage efter valget den 27. februar kundgøre, at der skulle spares i alt 450 mio. DEM på budgettet, ingen områder ville blive forskånet. Derved står også dette forbundslands arkæologi over for ubehagelige tider. Reduktion af personale og udstyr, tilsidesættelse af lovmæssige forpligtelser og i sidste ende en gradvis, muligvis progressiv kulturel forarmelse bliver resultatet. I stedet for en kamp om fordelingen af midlerne mellem de tre store arkæologiske institutioner *Institut für Ur- und Frühgeschichte*, *Archäologisches Landesamt* og *Archäologisches Landesmuseum* ser jeg personligt som den eneste realistiske chance for forbedringer at formulere og gennemføre fælles interesser. Såvel på det politiske som på det offentlige plan skal arkæologi forstås som en enhed, og dette gælder efter min opfattelse for Tyskland såvel som for Danmark.

Entschuldigen Sie bitte meine schlechte Aussprache, für Ihre Geduld und Aufmerksamkeit: Vielen Dank!

I Danmark er ca. 30.000 fortidsminder omfattet af varig beskyttelse, en egentlig fredning. De er oftest synlige i landskabet, og er for de fleste mennesker med til at definere det danske landskab. Disse fortidsminder har det for det meste godt og er velbeskyttede, idet de er omfattet af bestemmelserne i naturbeskyttelsesloven, der administreres i Miljø- og Energiministeriet.

I DKC – Det Kulturhistoriske Centralregister – er der pr. d.d. registreret oplysninger om 142.500 fortidsminder. Dette enorme antal er bare ikke den samlede bestand af fortidsminder i Danmark. Erfaringer fra de store anlægsarbejder – motorveje og naturgas, skovrejsning og læplantning, eksempelvis – viser, at der i gennemsnit dukker ca. 2 helt ukendte fortidsminder op pr. kilometer ved de arkæologiske forarbejder forud for anlægsarbejderne.

Det arkæologiske potentiale i Danmark er uhyre stort, og det skyldes, at landet altid har været let at opdyrke og der har overalt været let adgang til åbent vand og dermed kommunikation. Derfor har Danmark altid – helt tilbage fra istidens afslutning – været et attraktivt sted at bosætte sig, og det sætter sig altså arkæologiske spor.

Det er alle disse fortidsminder og deres helt legitime tarv, der er i fokus ved denne konference.

Karakteristisk for dem er, at de ligger usynlige i det åbne land – på landbrugsarealerne, i vore skove, moser og enge – men også de kraftige bebyggelseslag med deres væld af informationer i vore middelalderbyer er en væsentlig del af vor „bestand“ af fortidsminder. Vor overhovedet vigtigste arkæologiske fund- og videnspotentiale udgøres af de usynlige og ubeskyttede fortidsminder. Det siger derfor sig selv, at højkonjunktur inden for de bran-

cher, der planlægger og gennemfører fysiske indgreb i landskabet, accelererer truslen mod de usynlige fortidsminder. Og truslen mod vore usynlige fortidsminder er i disse år meget alvorlig – ikke blot ved bygge- og anlægsvirksomhed, men også ved dybdepløjning forud for skovrejsning og læplantning, råstofudvinding samt landbrug med stadig større og kraftigere maskiner.

De usynlige fortidsminder vil – når de trues af udslettelse, og først da – blive omfattet af bestemmelserne i § 26 i museumsloven fra 1984. Lovens § 26 omhandler den midlertidige beskyttelse af truede, usynlige og ikke-varigt fredede fortidsminder. Loven hører under Kulturministeriet, og rigsantikvaren har kompetencen. Bestemmelserne indebærer en begrænset og speciel form for beskyttelse, der har relation til de forhold, under hvilke fortidsmindet fremdrages – nemlig under jordarbejder.

De tre væsentligste led i retsvirkningen af beskyttelsen i henhold til § 26 er:

- 1) at arbejdet skal standses i det omfang, det berører fortidsmindet,
- 2) at fundet straks skal anmeldes til rigsantikvaren (dvs. i praksis det nærmeste arkæologiske arbejdende museum),
- 3) at der herefter sker enten en frigivelse, en undersøgelse eller en erhvervelse efter rigsantikvarens konkrete afvejelse.

Såfremt rigsantikvaren vurderer, at der skal foretages en undersøgelse, kan planlagte aktiviteter udskydes i op til et år, medens der foretages en nødvendig arkæologisk undersøgelse af et væsentligt og videnskabeligt værdifuldt fortidsminde.

Museumslovens § 26 anviser ligeledes, hvorledes nødvendige undersøgelser af true-

de fortidsminder skal finansieres. Såfremt en offentlig myndigheds tiltag betinger en arkæologisk undersøgelse, skal pågældende myndighed betale for undersøgelsen, medens nødvendige undersøgelser på baggrund af privates tiltag betales af rigsantikvarens årlige bevilling på finansloven, men inden for de givne bevillingsrammer – og jeg røber bestemt ingen hemmelighed ved at sige, at her har vi virkelig et problem.

Truslen mod fortidsmindet skal altså være akut, før lovens midlertidige beskyttelse træder i kraft. Det vil den naturligvis være, hvor et fortidsminde påtræffes under et jordarbejde. I den daglige praksis defineres truslen – altså hvornår rigsantikvarens midler kan frigives – også som akut, når der foreligger eksempelvis en byggetilladelse eller en råstofudvindingstilladelse og hermed en stort set 100% sikkerhed for, at truslen mod fortidsmindet gennemføres – det er ikke et tilstrækkeligt grundlag at give en bevilling til en arkæologisk undersøgelse, at der eksisterer en godkendt lokalplan eller foreligger en ansøgning om indvinding af råstof.

Da der i denne procedure er store muligheder for, at nødvendige arkæologiske undersøgelser og tidsterminer for andre instansers planlagte aktiviteter er på kollisionskurs, er der udviklet en administrationspraksis, hvor en offentlig eller privat bygherre kan tilbydes en frivillig forundersøgelse for at fastlægge fortidsmindets udstrækning, bevaringsgrad, datering og videnskabelige værdi. Efter en prioritering af forundersøgelsens resultater kan der tilbydes en frivillig – med streg under, at det er en frivillig – undersøgelse inden truslen mod fortidsmindet er akut – men da rigsantikvarens midler ikke kan frigives på dette tidspunkt, må bygherren selv afholde udgifterne til forundersøgelse og egentlig undersøgelse. Alternativet er at vente med de arkæologiske undersøgelser, indtil truslen mod fortidsmindet er akut.

Nødvendige arkæologiske undersøgelser i Danmark udføres i en landsdækkende decentral struktur. Rigsantikvaren har kompetencen, 48 museer udfører undersøgelserne på rigsantikvarens ansvar, Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat forvalter rigsantikvar-

ens kompetence i det daglige arbejde, påser, at nødvendige arkæologiske undersøgelser foretages inden for lovens rammer og efter ensartede retningslinier over hele landet, forhandler med museerne, offentlige myndigheder og private entreprenører og lodsejere – plus en del andre ting! Det Arkæologiske Nævn skal ifølge bestemmelserne i museumsloven samordne og prioritere det arkæologiske undersøgelsesarbejde i Danmark og udarbejde vejledende retningslinier for undersøgelse af arkæologisk materiale samt rådgive rigsantikvaren om anvendelse af de midler, der er til rådighed.

Alt dette munder ud i, at de nødvendige arkæologiske undersøgelser i relation til museumslovens § 26 i dag løses i en effektiv decentral samarbejdsstruktur, der burde kunne sikre – men det er meget vanskeligt i disse år – at væsentlige fortidsminder undersøges inden destruktion, og at de til rådighed værende ressourcer udnyttes bedst muligt. Strukturen sikrer samtidig en uhyre effektiv og meget hård – af og til for hård – prioritering såvel lokalt som nationalt, men man skal samtidig være klar over, at organisationen i disse år er spændt til ud over grænsen med hensyn til indsats og ressourcer. Dette skyldes, at der er højkonjunktur i Danmark med mange fysiske indgreb til følge. Dermed er presset på de usynlige fortidsminder voldsomt.

Alt er imidlertid ikke rosenrødt – der er problemer i varetagelsen af den arkæologiske kulturarv i Danmark. En ting er økonomiske problemer – de skal nævnes, men ikke yderligere behandles i dag, men det skal dog fremhæves, at arkæologiske undersøgelser i relation til § 26 er konjunkturbestemte: højkonjunktur er lig mange, store, ressourcetunge og komplicerede undersøgelser, lavkonjunktur er lig det modsatte. Derimod kan fremføres, at visse bestemmelser i loven er ved at være overhalet af den generelle samfundsudvikling. Derfor har rigsantikvaren og Det Arkæologiske Nævn i sin indstilling til Kulturministeriet om revisionen af museumslovens kapitel 6 valgt at lægge bestemmelserne i Maltakonventionens artikler til grund for de ændringer, der foreslås indarbejdet ved den kommende revision af loven.

Det vil indebære, at den nugældende lovmæssige definition af den arkæologiske kulturarv redefineres, så den også kommer til at omfatte de huller, der er konstateret i den nuværende museumslovs definitioner. Det vil uden tvivl sikre en langt bedre varetagelse af den arkæologiske kulturarv.

Det vil endvidere indebære, at arkæologien kan inddrages i den fysiske planlægning på et langt tidligere tidspunkt end nu, hvor museerne og rigsantikvaren oftest må reagere på et godkendt planmateriale uden anden mulighed end, efter prioritering – og med henvisning til det sene tidspunkt for den midlertidige beskyttelses ikrafttræden – at finansiere nødvendige arkæologiske undersøgelser, hvis det er et privat initiativ, eller pålægge en offentlig myndighed udgiften til undersøgelsen. En tidligere placering i den fysiske planlægning vil bl.a. indebære, at bygherrer og andre allerede i planlægningsfasen har overblik over arkæologiske forekomster og deres videnskabelige værdi på et givet areal og kender omfanget af nødvendige arkæologiske udgravninger, herunder også muligheder for at mindske udgravningernes omfang og resourceforbrug ved, efter forhandlinger, at ændre på planlagte aktiviteter. Væsentlige fortidsminder eller dele heraf kunne således bevares på stedet i stedet for at blive fjernet efter en arkæologisk undersøgelse. En af de rigtig gode begrundelser herfor er, at den arkæologiske kulturarv på denne måde kan

indarbejdes i det helhedssyn, der ligger til grund for hensynet til kulturmiljøer.

Dansk arkæologi efterlyser endvidere en konsekvensberegning ved planlægning af ændringer i arealanvendelser. En sådan planlægning bør medføre, at der tages højde for truede fortidsminder, nødvendige arkæologiske undersøgelser og finansieringen heraf.

Da 1984-loven blev vedtaget, var der næppe tvivl om, hvad der var offentlig myndighed i lovens forstand. Den almindelige samfundsudvikling med privatiseringer og forskellige selskabskonstruktioner har kompliceret billedet, og det er i dag ofte ganske vanskeligt at udrede, om denne eller hin konstruktion er offentlig eller privat i museumslovens forstand, hvilket jo er altafgørende for finansieringen af arkæologiske undersøgelser.

Afslutningsvis vil jeg meget gerne pege på det ønskelige i, at der i forbindelse med den kommende revision af museumslovens kapitel 6 kunne diskuteres og fastlægges finansieringsmodeller for nødvendige arkæologiske undersøgelser af truede fortidsminder, der sammen med andre tiltag fremover kan sikre en god og bæredygtig forvaltning af den arkæologiske kulturarv i Danmark ud fra et helhedssynspunkt på hele vor kulturarv – og dermed være på linie med de lande, vi normalt sammenligner os med.

Ved konferencer som denne viser vi gerne poetiske billeder af oldtidsminderne derude i landskabet. Sådan har det også været ved denne lejlighed. Jeg vil ikke forsøge at konkurrere med de øvrige indlægsholderes billedvalg. Derimod vil jeg tage det som udtryk for, at når vi i Danmark i sidste ende skal forklare hinanden, hvad arkæologi er for noget, så er det det synlige kulturmiljø i landskabet, vi peger på. Det er det, vi aktivt vedkender os, og som dermed bliver en del af vores fælles kulturarv. Det skyldes naturligvis, at arkæologi ikke er en objektiv nødvendighed men derimod et samfunds frie, emotionelt baserede tilvalg. Der er kulturer og epoker, hvis identitet og historie er indfældet i myterne, litteraturen, musikken eller ritualerne, og hvor den fysiske kulturarv eller dens autenticitet har ringe betydning. I den japanske kultur betyder bygningernes historisk fysiske autenticitet eksempelvis langt mindre end selve det sted, de står på og de ritualer, der knytter sig til dem.

Et blik tilbage på arkæologiens „Gründerzeit“ i det 19. århundrede viser os, at der også hos os har været en ganske anden omgang med begrebet historisk autenticitet. Det kom f.eks. til udtryk i datidens europæiske kirkerestaureringer, hvis autorer mere var optagne af at konstruere tidsmæssigt renskårne idealmonumenter over det 19. århundredes forestillinger om et middelalderligt kristent tankesæt, end af at genoprette bygninger, som i sig selv bar sporene af et langt livs tilføjelser og ændringer, dikteret af skiftende ideer, behov og formåen. På den måde er det 19. århundredes mange kirkerestaureringer åndeligt snarere i slægt med Walter Scotts og B.S. Ingemanns romaner, end med en nutidig bygningsarkæologisk analyse.

De idealer, vi har hos os i dag, er anderledes og – synes vi – langt bedre. Men de er ikke objektivt mere holdbare. En ny tid kan kasse dem igen. Foruden omskifteligheden i begreberne om hvordan historien fysisk skal repræsenteres, viser eksemplet os, at i vores europæiske kultur er fortiden noget, vi har behov for at kunne se som et fysisk udtryk (autentisk eller ej) i vore omgivelser. For mange mennesker, også blandt arkæologerne, rammer mødet med fortidsminderne og de historiske landskabsstrukturer to eksistentielle behov. På den ene side drømmen om en anden tilværelse, et modbillede til den moderne verden med dens tilsyneladende rationalitet. På den anden side behovet for at forstå de veje ad hvilke, vi har bevæget os gennem historien. Veje som i mangt og meget betinger vores tilværelse og dens rammer i dag. I det følgende vil jeg først og fremmest beskæftige mig med denne del af de arkæologiske værdier, der ligger som synlige elementer i nutidens landskaber.

Fortidsminderne – i det levende kulturlandskab

Afgørende for den stadige bekræftelse af befolkningens vilje til at prioritere en plads for fortiden i nutiden er netop, at fortiden er konkret, nærværende og tilgængelig. Det er med andre ord væsentligt, at eksempelvis gravhøjene, dysserne, ruinerne og fæstningsanlæggene ligger synlige og oplevelsesvenlige. For de er ikke abstrakte, de er ikke akademiske, de er direkte kommunikation fra fortiden til vore sanser og forestillingsevner. Den bedste formidling, der kan tænkes og en uvurderlig berigelse af vores fysiske omgivelser.

Men fortidens tilstedeværelse i landskabet er ikke en selvfølge i et lille tæt befolket land. Der er pres på arealerne fra mange le-

gitimt konkurrerende interesser. Ved en simpel fremskrivning af aktuelle tendenser kan vi f.eks. i perioden fra 1995 frem til 2025 imødesee et fald på næsten 350.000 ha i de dyrkede arealer under omdrift (det vil sige, at der sker en ekstensivering). I samme periode kan arealer med bymæssig bebyggelse forventes at lægge omkring 40.000 ha til. Medens skovarealerne står til en vækst i størrelsesordenen 140.000 ha. Alt dette påvirker kulturarvens synlighed i landskabet, nogen gange positivt andre gange negativt. Sjældent med fysisk destruktion af de fortidsminder, der beskyttes af naturbeskyttelseslovens §12. Men truslen er primært, at de beskyttede fortidsminde-lands-kabelige sammenhænge ødelægges, og at deres bidrag til landskabets historiske dybde og læsbarhed dermed forringes.

Det er der i og for sig ikke noget mærkværdigt i. Kulturmiljøet er jo ikke noget, der er blevet til en gang for alle. Det er derimod noget, vi hele tiden frembringer i en dynamisk skabelses- og omskabelsesproces, hvor noget slettes eller sløres og andet føjes til. Den metabolisme har gjort sig gældende meget langt tilbage i tid. Jernalderens bopladser har ofte forstyrret stenalderens. Og middelalderens landsbykirker, som vi med rette regner blandt de konstituerende værdier i vort kulturmiljø, blev undertiden givet eksistens ved at kløve granitkvadre af sten fra dysse- og jættestuekamre.

Dynamikken i kulturmiljøet blev smukt illustreret af Jørgen Jensens indlæg, hvor vi så billeder af Storebæltsforbindelsens betagende spor hen over land og vand. Men billederne fortæller også, at nutidens mennesker har kræfter som jætter. Nye infrastrukturanlæg ændrer med et slag århundreders eller årtusinders landskabs- og bebyggelsespræg. Byudvikling gør det samme (f.eks. ved Københavns havnefront eller Høje Tåstrup). Også landbrugets strukturomlægninger, hvor færre landmænd dyrker jorden, medfører et stadig pres for at fjerne gamle skel og veje, medens gamle vejbroer må opgives under trykket fra stadigt tungere landbrugsmaskineri.

I en modgående parallel bevægelse til den tekniske rationalisering af landskabet søger vi

i disse år at gengive vore omgivelser nogle af de værdier, som vi forbinder med oprindelighed og natur. Skovrejsning og genopretning af vådområder er udtryk for dette. Det mest prominente enkelt eksempel er vel genslyngningen af Skjern Å, et projekt som i disse år i stor skala gør op med, hvad der på et tidligere tidspunkt inden for samme menneskealder har været set som en rigtig og produktiv måde at indrette landskabet på.

Men også naturgenopretningen repræsenterer en udfordring for kulturmiljøet. Den retablerer i virkeligheden ikke en ren naturtilstand, men derimod ekstensiverer den driftsformen typisk dels med henblik på at genvinde noget af den biologiske mangfoldighed, der har kendetegnet tidligere tiders driftsformer, dels med henblik på at reducere pesticid- og nitratbelastningen af grundvandet. Udfordringen består i at sikre, at skovrejsning og vådområder i landskaber med høj kulturmiljøværdi etableres i størst mulig overensstemmelse med historisk autentiske landskabstilstande. På den måde kan naturgenopretning bidrage positivt til kulturmiljøet, men det kræver et fortsat og aktivt kulturhistorisk medspil.

Bevidste valg

Historien skal ikke have forrang hver gang – og får det jo heller ikke. Landskabet skal fortsat blive til, så historien kan gå videre. Vor opgave er at bevare de træk, vi finder mest værdifulde og her i særdeleshed det, der giver landskabet dets historiske identitet og forståelighed.

Derfor er kulturmiljøudpegningerne blevet et obligatorisk element i amternes regionplanlægning for 2001 og frem. Det indebærer, at der nu skal tages stilling til, hvad der er de bærende historiske kvaliteter i landskaberne, og hvordan vi fremover ønsker at prioritere deres tilstedeværelse i forhold til andre arealinteresser. Kulturmiljøudpegningerne er en relativ ny opgave for amterne, som i mange tilfælde har valgt at læne sig tæt op af museerne. Det er positivt, at museerne gennemgående har valgt at engagere sig aktivt i processen med til- og fravalg. For selvom det sidste er notorisk svært, er det forudsætningen for, at det første kan lykkes, så at der

med overbevisende styrke kan argumenteres for sikring af de væsentligste værdier.

Når vi taler om sikring af kulturmiljøet i bred forstand, løses opgaven med en række forskellige værktøjer. Hvor det drejer sig om sikring af synlige fortidsminder ligger værktøjet i naturbeskyttelsesloven. Anderledes forholder det sig imidlertid med de usynlige fortidsminder (bortset fra jorddækkede ruiner), der i nok så høj grad optager indlæggene på denne konference. Derfor ligger det mig også på sinde at understrege, at naturbeskyttelseslovens fredningsbestemmelser først og fremmest tager sigte på beskyttelsen af landskabets synlige kvaliteter – herunder de kulturhistoriske. Den egner sig som hovedregel ikke til at sikre arkæologiske forekomster, der ikke kan forbindes med tydelige landskabelige værdier. Det betyder, at vi ikke med naturbeskyttelsesloven kan gå ind og frede et stort fundrigt bopladsområde, der eksempelvis trues af byudvikling, med mindre området rummer store landskabelige og/eller formidlingsmæssige værdier, der i sig selv kan bære en landskabsfredning igennem i en samlet interesseafvejning.

På denne måde svarer situationen i Danmark til det, vi kender blandt andet fra England, hvor de arkæologiske værdier i landskabet skal have monumentkarakter (altså en høj grad af synlighed) for at opnå den status som ”scheduled”, der svarer til vores fortidsmindebeskyttelse i naturbeskyttelsesloven. Det efterlader som hovedregel de usynlige arkæologiske forekomster i England uden en egentlig fredningsmulighed. Her er vi i Danmark bedre stillet med den kompetence, der ligger placeret i sin naturlige sammenhæng i museumslovens §26, hvor der da også i stk. 5 er hjemmel til erhvervelse af jordfaste fortidsminder. Dermed modsvares naturbeskyttelseslovens beskyttelse af de synlige fortidsminder af en forlængelse af museumslovens øvrige bestemmelser om varetagelsen af den ikke synlige arkæologiske kulturarv.

Opgavedelingen mellem henholdsvis Miljø- og Energiministeriet og Kulturministeriet i

henseende til varetagelsen af de arkæologiske værdier i landskabet er en politisk realitet og en forvaltningsmæssig udfordring. Den forhindrer dog ikke, at der iværksættes værdifulde samarbejdsprojekter mellem de to ministerier om – ud fra hver deres velforståede opgavedefinition – at sikre væsentlige arkæologiske værdier i landskabet.

I 1996 bevilgede Skov- og Naturstyrelsen midler til udarbejdelsen af en rapport om køkkenmøddingernes tilstand. Rapporten blev til i samarbejde mellem rigsantikvaren, museerne og styrelsen. Den færdige rapport, der dokumenterer en fatal nedpløjningsskade, danner nu udgangspunkt for en flerstrengt strategi til sikring af et antal af de videnskabeligt vigtigste køkkenmøddinger landet over. Det er målet at udvælge 10-20 køkkenmøddinger ud over de eksisterende 14 køkkenmøddingfredninger til arealfredning under naturbeskyttelsesloven. Her går vi efter videnskabeligt værdifulde lokaliteter med høj landskabelig og formidlingsmæssig kvalitet. Andre køkkenmøddinger kan søges beskyttet gennem landbrugsstøtteaftaler og atter andre anbefales prioriteret ved fremtidig tildeling af udgravningsmidler efter museumslovens bestemmelser. Derudover vil der restere et ikke ubetydeligt antal køkkenmøddinger, som ikke skønnes at rumme tilstrækkelige kvaliteter til at blive tilgodeset i en national prioritering.

Fortid – synlig og nærværende

Indledningsvist bemærkede jeg, at arkæologien ikke er en selvfølgelig samfundsmæssig prioritering. Det er afgørende for faget aldrig at glemme dette. Det befolkningen er optaget af, er ikke som sådan autenticitet og videnskabelige kilder. Det afgørende er, hvilken adgang der herigennem åbner sig, for at mennesker i dag kan træde i forbindelse med den historiske dimension og gøre den til et aktiv for deres egen selvforståelse. Arkæologien må fremdeles forvalte sine opgaver med tanke på dette.

Henrik Thrane, ordstyrer:

Det vil nu vise sig, om vi kan få en diskussion i gang om formålet med de sidste to dages statusopgørelse. Arkæologi har været nævnt som en del af landskabet, og det ligger i sagens natur, for den ligger i jorden og dér skulle den helst blive liggende. Det er derfor væsentligt at inddrage landbruget. 99% af tilhørerne har næppe hørt meget nyt disse dage, og vi risikerer at bekræfte hinanden i hvor elendigt det hele er, uden at komme videre.

Følgende citat er fra en af rigsantikvarens blade: „Samtidig med at vi ændrer geografien, sløjfer vi vor egen historie. Det er umuligt at undgå og det ville være tosset at prøve derpå.“

Det var chokerende læsning for så har vi opgivet slaget på forhånd. Citatet er af Ebbe Kløvedal Reich i Rigsantikvarens Nyhedsbrev nr. 4. De to sætninger er det stik modsatte af, hvad denne konference satser på.

Et andet citat nævner dyrkning som hidtil. Det er sikkert velment når man har en begrundet formodning om, at dyrkning i en uendelig fremtid vil fortsætte som hidtil med almindelige svingplove. Kendsgerningen er, at bestemmelserne ikke fungerer, hvis de ikke konstant følges op og revideres. Det skal også tages med i betragtning, når man ønsker at lave fremtidsbeskyttelse og bevaring.

Arkæologien har været nævnt som et led i samfundshusholdningen. Den betragtning er væsentlig og årsag til, at her er repræsentanter for de aktive erhverv. Det er måske en vej til at forbedre arkæologiens forhold, hvis vi kan overbevise politikere og andre om, at vort område er et integreret og uundværligt led i

samfundshusholdningen: Ikke blot den fortidige og den nutidige, men så sandelig også den fremtidige.

Det sker dog næppe, medmindre der anlægges nogle værdisynspunkter på kulturarven, og det er danskerne ikke gode til. Som Carsten Paludan-Müller sagde er arkæologi ikke et naturfænomen, men noget som samfundet beslutter sig for er interessant. Det ligger i luften, at det forholder sig således, og dén holdning er helt fin. Men vi konkurrerer med andre påvirkninger af landskabet, med holdninger og med alle mulige faktorer, fra EU til de lokale.

I det samspil må vi finde ud af, hvilken værdi vi kan tillægge kulturarven, og hvor meget man kan tillade sig at give køb på. Som Ebbe Kløvedal Reich skriver kan man ikke forlange, at alt bevares. Det forestiller vi os heller ikke, men vi er nødt til at finde retningslinjer for, hvordan man vælger rigtigt, så vi ikke bagefter bliver beskyldt for at have valgt i blinde.

Det er dyrt at bevare og at fastholde bevaringen, så udvælgelseskriterierne og måden de afvejes på over for andre krav til landskabet og samfundet er af afgørende værdi. Det diskuterer man intenst i England og Amerika. Herhjemme ignoreres det, så det er på tide at komme i gang.

Klaus Ebbesen:

Sehr geehrte, Deutsche Freunde.

Det glæder mig især ved denne konference, at erhvervslivets organisationer er inviteret, og at de har deltaget så positivt. Jeg har ofte peget på nødvendigheden af et samarbejde

mellem fagarkæologiske interesser og de berørte erhverv. Det glæder mig, at der nu er lydhørhed over for dette synspunkt og også for hvad jeg nu vil sige.

Ifølge min lommebog har vi den 23. marts 2000. Vi skal altså løse det 21. århundredes problemer for dansk arkæologi og kulturarv – ikke som de så ud på Johannes V. Jensens tid.

Flere indlæg har givet en fascinerende beskrivelse af situationen for arkæologi og fortidsminder på Staunings tid. Dengang stemte 44% på socialdemokratiet ved folketingsvalgene. Dagens barske realitet er unægtelig en anden, og det må være vort udgangspunkt – ikke hvordan det var før. Vi er her vidne til en fælles erhvervs sygdom: Arkæologer skuer i sagens natur tilbage, men her må vi vende blikket fremad.

Vigtigt er også en indgående faglig diskussion af de problemer, som fortidsminderne og dermed arkæologien står overfor. Tavsheden har været larmende tavshed de sidste to dage, når der er blevet efterlyst spørgsmål eller kommentarer. Dansk arkæologi lider under manglen på tilstrækkelig faglig diskussion i vore fora.

Det kunne gå dengang faget kun bestod af 10 eller 20 mennesker, men vi har vokset os til et stort og samfundsnyttigt kulturfag, og dertil hører nu engang en faglig diskussion af, hvordan vi skal gebærde os i det samfund, som vi er en del af.

Sådan en konference er lidt som juleaften, hvor familiemedlemmer og gamle bekendte mødes. Her må jeg konstatere, at ikke kun faget men også mange, navnlig mandlige kolleger, har vokset sig store og runde i de forløbne år.

Den faglige diskussion er for et vidensfag hvad jogging er for velfærdsdanskeren og nødvendig i denne alvorlige situation for fortidsmindernes beskyttelse. Diskussionen opřidser tre hovedalternativer til at standse deres igangværende voldsomme ødelæggelse:

- 1) udgravninger,
- 2) køb og
- 3) arealdispositioner.

Der er brug for alle tre virkemidler, så vi har ikke ét håndtag, men tre eller flere til at løse

opgaven. De arkæologiske udgravninger vil fortsat være et helt centralt virkemiddel i forhold til, hvordan vi gebærder os som arkæologer over for kulturarven. Vi skal ikke afskaffe de arkæologiske udgravninger og bare få fred. De skal fortsat være en central del af den måde vi løser vor samfundsmæssige opgave over for fortidsminderne.

Det andet håndtag er køb som kan være berettiget i nogle sammenhænge, men her mindes jeg gamle Sophus Müllers holdninger til fortidsminderne, som den kom til udtryk fra århundredskiftet og frem til 1938, hvor man forsøgte at løse datidens problem med bevaring gennem frivillige køb af lodsejerne. Det viste sig at være en helt utilstrækkelig måde at løse problemerne på.

Tilbage bliver kun én farbar vej i forhold til vore store og voldsomme problemer. Vi må anmode samfundet om at gribe ind over for arealdispositionerne. Selv om jeg godt kunne, er der ikke tale om indgreb i ejendomsretten, men om mulighederne for arealdispositioner i forhold til vor kulturarv hvis bevarelse vi opfordrer alle aktivt virkende i det danske samfund til at deltage i.

Erhvervslivet taler meget om privatisering og udlægning af opgaverne fra den offentlige sektor. IT-samfundet skal indskrænke og begrænse offentlige aktiviteter. Det kan man have forskellige politiske synspunkter om, og det er nok den vej tingene går, men man må gøre sig klart, at problemerne med at bevare kulturarven hverken bliver større eller mindre af om det foregår i det ene eller andet regi.

Problemerne skal løses, og ønsker man en slankning, så må erhvervene også deltage. Carli Fiorina, chef for Hewlett Packard, der er en af vore etik-giganter, taler om ledelse med kultur. En moderne virksomhed satser altså ikke kun på afsætning, men også på det kulturelle aspekt som en del af billedet af erhverv og virksomhed.

Vi bliver derfor nødt til at bede dansk erhvervsliv og landbrug om sammen med os at løse problemerne gennem en indskrænkning af arealdispositionerne og råderetten til jorden.

Svend Kramp, DR:

Jeg er ikke fagarkæolog, men hører til den ene procent af forsamlingen, der ikke kan deltage i den almindelige forbrødring omkring fagets vanskelige vilkår.

Jeg læste i 60'ernes begyndelse hos Becker, og den gang hed det, at „Alt efter år 1000 interesserer os ikke“. Sådan er det heldigvis ikke mere, men måske skal arkæologerne nu til at interessere sig for, hvad der foregår i samfundet lige nu. Dette samspil er nødvendigt for arkæologiens og navnlig fundenes overlevelse.

Hverken politikere eller den presse jeg selv tilhører er interesseret. Det er mere interessant at fire mennesker stiller sig op og synger på Det Kgl. Biblioteks rullende trappe, end at samme biblioteks driftsøkonomi er gået i stå, fordi byggeomkostningerne blev 100 millioner kroner for store.

Det er mere interessant at beskrive, at en kongelig hund bliver kørt ned, end at der er fundet en ny kongsgård. Sådan er det, men der må gøres noget for ellers overlever arkæologien ikke. Man kommer ikke videre uden offentlig bevågenhed. Man kan ikke længere være sikker på at foretage sine undersøgelser i fred og ro, og at tingene ligger der til man har tid. Som alle her ved går det hurtigt, så hvis man vil følge med er det nødvendigt at sparke ud.

Det er ufatteligt at man de sidste otte-ti år har kunnet konstatere at museumsloven ikke kan overholdes, fordi der mangler midler. Og at man otte år efter Maltakonventionens vedtagelse stadig finder sig i, at den ikke er ratificeret i Danmark. Regering og Folketing roser sig ellers af hvor dygtige de er til at ratificere internationale aftaler. Bare ikke på dette punkt. Det er pinligt.

Benny Staal, Søllerød Museum:

Det er på tide, at der sker noget. Men som det også er sagt, så er det kendt viden for de 98%. Nu bøder vi for at de sidste to procent ikke ved det.

Jeg vil kritisere de 98% her i dag for, at vi ikke er dygtige nok. Det er os der er noget i vejen med. Man kan sammenligne med den kasse,

som kulturministeren talte om i går, uden at hun dog åbnede den. Vi kæmper med teater og opera, hvor det handler om milliarder. Hver gang der bliver sagt et pip dér, står det på forsiden af alle aviser. Hver gang vi kommer med et beskedent pip, sker der intet, og det er vor egen skyld. Derfor vil jeg opfordre alle til at rejse tilbage til landets fjerneste afkroge og fortælle lokalaviserne om vore problemer.

Tove Panum fra Danske Entreprenører undgik behændigt det problem, at alle i felten har mødt ham maskinmanden, der fortæller hvad han gravede væk i sidste uge eller sidste år. Det gør han fordi formanden siger: „Skynd dig videre, dæk det til, der er ikke tid til arkæologer“. Det var flot undgået, men det sker hver dag, så du er nødt til at få fat i entreprenørerne og sikre, at de indberetter til museerne.

Tove Panum, Danske Entreprenører:

Det er mig bekendt ikke sådan. Derved vil jeg ikke sige, at det ikke forekommer, for det kan næppe undgås, at nogle tænker på den måde. Vi håber selvfølgelig at have fat i den bedste ende, og vi gør alt for at påvirke dem til at overholde gældende lovgivning på alle områder. Så mere provokeret end det føler jeg mig ikke. Jeg føler mig faktisk ikke direkte tiltalt.

Henrik Thrane:

Vil nogen fra Det Arkæologiske Nævn kommentere forrige århundredes offentligheds-kampagne som har forsøgt at gøre noget ved det?

Steen Hvass, rigsantikvar:

Vi prøver efter fattig evne på at gøre opmærksom på, at der er noget der hedder arkæologi og at det vedrører os alle. Det er helt klart en del af vores livskvalitet, og ikke bare noget vi vælger til, når der er behov for det.

Vi er begyndt at udgive tidsskriftet „Rigsantikvaren“ i et oplag på 13.000 for at gøre opmærksom på forskellige arkæologiske forhold, som folk må have bred interesse for og som kræver et vis hensyn. Da vi måtte smække kassen i med henvisning til sidste års arkæologiske udgravninger affødte det en udmær-

ket reaktion, der nåede helt til tops i det politiske system, og som involverede flere ministre. Situationen er altså ganske velkendt. Også kulturministeren gav i går udtryk for, at hun har forståelse for problemerne.

Ulla Odgaard, Institut for Forhistorisk Arkæologi, Aarhus Universitet:

Tove Panum giver klart udtryk for, at det samfund vi er oppe imod, arbejder ud fra regelsæt og vil have klare regler. Også Niels Juul Reventlow bad os om at melde klart ud. En måde at løse problemerne på er gennem EU-støtteordninger, som igen kræver klare regler. Vi er oppe mod et professionelt samfund, så det der med mellemmenneskelig forståelse og lokalaviser er passé. Det er for sent, og der er ikke tid til det.

Hvad angår plovskær kunne man lave regler for dem. Måske er det den vej vi skal gå.

Henrik Thrane:

Det har du sikkert ret i. Jeg ser ikke noget forkert i at der skal meldes klart ud. Det indgår i al kommunikation, at et budskab skal være klart og entydigt, hvis det skal kunne bruges til noget. Det var rart at få de meldinger. Nu må vi selv forsøge at få meldt klart ud, hvad vi ønsker der skal ske med landskabet. Det er nok dér arbejdsopgaven ligger.

Henrik Schilling, Lolland-Falsters Stiftsmuseum:

De sidste dage er der talt meget om problemets omfang og især om nedslidningen af køkkenmøddingerne. Hvis vi skal ud i en debat og prøve at argumentere imod nedbrydningen, skal der tal på bordet og noget statistik over en bred front. Har Det Arkæologiske Nævn tænkt i den slags tiltag?

Steen Hvass:

Køkkenmøddingprojektet, som er kørt i Skov- og Naturstyrelsen, beskriver talmæssigt meget klart situationen. Vi har de sidste to-tre år igangsat aktiviteter for at få klare tal, så vi ikke bare bygger på en fornemmelse men kan fremlægge et problem helt konkret.

Det drejer sig dels om et projekt med tilhørende rapport om undersøiske stenalderbopladser. Niels Engberg er primus motor sam-

men med Skov- og Naturstyrelsen og andre indenfor middelalder i et igangværende projekt om ødekirker, plus at der foretages en del prøvegravninger i ødekirkerne for at få et helt konkret materiale.

Så er der sortjords- eller kulturpladserne, som Lars Jørgensen viste eksempler på i går med tal for nedbrydningen. Der er iværksat regulære udgravninger på Bornholm for at belyse nedbrydningen, og hvordan vi kan måle omfanget helt konkret. Jeg vil tro, at Lars' tal fra de bornholmske sortjordspladser stammer fra denne undersøgelse.

Der er sat flere ting i gang, men vi skal have dem afsluttet, og vi skal have materiale til at bruge. Vi har valgt at vise forskellige anlægstyper som konkrete eksempler, på samme måde som vi i dag har valgt at give eksempler på meget markante anlægstyper for at belyse truslen og udviklingen gennem de sidste 50 år.

Henrik Thrane:

Dette initiativ er al anerkendelse værd. Det er fornuftigt at man er begyndt med nogle mindre, overskuelige monumentgrupper som kan give nogle pædagogiske eksempler, så problemstillingerne kan stilles hårdt op. På længere sigt har vi behov for, at de andre større kildegrupper, såsom gravhøjene, får samme behandling. Det er en lidt større opgave og vil derfor også tage længere tid, men jeg så gerne, at man snart tog hul på den – ikke bare som pædagogiske eksempler, men for at få det savnede overblik.

Niels Juul Reventlow, Landbrugsrådet:

Omkring det kulturelle, som Hewlett Packards direktør var inde på, er jeg enig i, at det vil spille en stor rolle i fremtiden. Den slags skift sker bare ikke „over night“ ved at man kører ud på landet og råber ud over markerne, at vi nu arbejder efter en helt anden slags værdier, og så virker det bare fra ”day one”. Sådan fungerer det ikke, men det vil få betydning og der vil ske store skift.

Hvad angår regler er det noget vi ikke er glade for. Det kan godt være at man kan løse et her-og-nu problem ved en regel om, at man

ikke må køre med en maskine eller pløje et bestemt sted. Regler løser bare ikke i sig selv problemet, for der vil opstå et ressourceproblem et andet sted, så i sidste ende handler det om at flytte rundt på nogle knappe midler. Det er ikke sådan at der ude hos landbruget ligger nogle ubrugte midler, så hvis man holder op med at gøre én ting, så fortsætter alt bare som før. Det er heller ikke sådan, at man pløjer, fordi man tilfældigvis kom i tanke om, at det havde man lyst til at gøre, og hvis man ikke må pløje, så gør man bare noget andet.

Så enkelt er det ikke, men selvfølgelig kan en lodret regel ændre tingene. Så er der bare nogen der skal tage sig af de følgeproblemer der opstår. Det er som regel der problemet ligger.

Henrik Thrane:

Det er et generelt problem i vor tids samfundsforvaltning. Det må kunne bearbejdes i forvejen gennem en costbenefitanalyse, som også må kunne laves på vort gebet i forhold til samfundets andre interesser.

Benny Staal:

Anne Nørgård Jørgensen fortalte mig, at der var sendt invitationer til 80 politikere på Christiansborg, der ligger få hundrede meter herfra. Som illustration til det jeg eftersøgte i mit sidste indlæg om, hvor vi er henne i offentligheden, har jeg fået øje på én politiker, der gad bevæge sig herhen. Måske har andre fået øje på flere, men har vi ikke et problem dér?

Jan Skamby, Moesgård Museum:

Det lød som om at ministeren sigter på at få Maltakonventionen ratificeret i forbindelse med den nye museumslov. Hvad kommer det til at koste, eller hvor mange flere penge vil det betyde til dansk arkæologi? Det spørgsmål må besvares, inden man går med til at vedtage den.

Steen Hvass:

Det kræver en del – sådan godt og vel 50 millioner! Nej, spøg til side, så betyder Maltakonventionen ikke blot, at alt skal undersøges, men at der skal tages hensyn til den arkæologiske arv, at den så vidt muligt bevares på stedet, og at der følges op med publikatio-

ner. Så det er ganske umuligt at give et tal på, hvor meget det drejer sig om.

I den eksisterende lov står der kun, at når der findes noget, så skal arbejdet standses, fundet skal vurderes, at det skal undersøges, hvis det er væsentligt, og at det skal betales af enten rigsantikvarens eller af en offentlig kasse. Resultatet er, at vi som arkæologer kun har én mulighed, og det er afhængig af hvordan vurderingerne falder ud at stå ved siden af og betale ved kasse 1. Vi kan ikke sige, at hvis vi flytter fundet 10 m, så kan vi helt eller delvist undgå at grave, så det kan bevares.

Disse muligheder vil med Maltakonventionen være anderledes til stede. Så man kan ikke sige hvor mange penge der er i det. Der står ikke, at alt skal graves ud.

Dorthe Wille-Jørgensen, Sydsjællands Museum:

Jeg tror at vi har et problem, for vi har i dag og i går bekræftet hinanden i, at vi er en videnskab med en stor folkelig bevågenhed. En af grundene til, at man ikke vil vedtage Maltakonventionen er vel, at folk er så søde og rare og så gerne støtter arkæologien.

I virkeligheden er det med arkæologi omvendt af med fremmedarbejdere. Dem er man vældig bange for, indtil man lærer nogen at kende personligt. Arkæologi er derimod vældig interessant, indtil det foregår på egen mark. Vi er vældig gode til at fortælle hinanden hvor interesserede folk er i arkæologi, men det er en skrøne fra Johannes V. Jensens tid.

Det kan man for eksempel konstaterer hos os, som blandt andet har med Gåsetårnet at gøre. Vi har oplevet, at Skovdelen i Miljøministeriets Skov- og Naturstyrelse – uden at spørge Naturdelen – har foreslået, at man afhænder Gåsetårnet til Vordingborg Kommune. Det er fremkommet som et forslag til skovplanlægning, uden at Kulturhistorisk kontor har været orienteret. Det er et godt sindbillede på, hvor langt vi når ud i vor omgangskreds.

Steen Hvass:

Med hensyn til Maltakonventionens ratificering er det planen, at det skal ske i forbindelse med fremsættelsen af museumsloven i begyn-

delsen af den kommende folketingsamling. Det er i hvert fald vor intention at stoppe Maltakonventionens tekst ind i denne lov hvad angår arkæologi. Resten er politisk.

Det skal efter planen ske i løbet af efteråret, og nu skal jeg ikke sende sorteper videre, men det arbejde ligger ikke i det ministerium, som jeg er ansat under, men i Miljøministeriets Skov- og Naturstyrelse. Kulturministeriet vil meget gerne have, at vi får konventionen ratificeret.

Jane Kærgård Andreasen, Sammenlutningen af Danske Amatørarkæologer (SDA):

Jeg har ikke ørerne i maskinen, idet jeg ikke er en del af den etablerede museumsverden. Vi har alligevel en del til fælles, da jeg er faghistoriker af uddannelse og amatørarkæolog af hjerte.

Jeg har glædet mig meget til denne debat, men er lidt skuffet over at ikke flere har meldt sig. Det er måske en form for mæthed oven på de sidste to dages mange indlæg. Måske er vi heller ikke rigtig kommet op i omdrejninger endnu.

I går fandt jeg i Magisterbladet en artikel under kommentarer om behovet for visioner og revision af Museumsloven, skrevet af Karen Lykkegaard Poulsen, som har været medlem af museumssektionens bestyrelse her i slutningen af 80'erne og 90'erne.

Hun skriver: „De fleste love er ret visionsløse og betegner ofte en opdatering af lovgivningen til den situation som udviklingen allerede har nået og som har gjort den foregående lov forældet. Et ønske om den kommende lovgivning på museumsområdet er, at den ikke nøjes med at acceptere og konfirmere den udvikling der allerede er sket, men visionært sætter andre fixpunkter for udviklingen.“

Hun er altså inde på det samme som har været til debat i to dage. Det er kedeligt at konstatere, at store organisationer som vi inden for den amatørarkæologiske verden gerne vil sammenligne os med – Danmarks Naturfredningsforening, Ornitologisk Forening osv. – ikke har synderlig gennemslagskraft inden for den arkæologiske verden.

Vi fynboer er ofte konfliktsky, men jeg kan godt forestille mig en sitdownstrejke eller lignende i Ribe på den grund, hvor der skal være parkeringshus og hvor der har ligget et vidunderligt franciskanerkloster. Det er fatalt at man ikke kan bevare disse ting for eftertiden, fordi man skal nødudgrave og nøjes med at få de resultater, som alle de naturvidenskabelige hjælpeområders forskning kan yde arkæologien som håndsrækning. Det synes jeg er meget beklageligt.

I forhold til Karen Lykkegaard Poulsens ønske om visioner kunne den etablerede museumsverden foreslå lovgiverne og de rette ministre, at man laver en slags omvendt kalkule, fordi Danmark i så mange hundrede år har haft en intensiv opdyrkning, at der er meget lidt tilbage. Jeg ved så godt at der skal være mere skov i Danmark, og den skov, der bliver plantet nu, netop ødelægger fortidsminderne. Men at man vedtog, at jo mere intensiv opdyrkning, jo flere – og ikke jo færre – penge skal man have fra statsbudgettet til at komme den betrængte arkæologiske forskning til assistance.

Lige nu er det omvendt. Jeg ved hvor mange penge der er til rådighed i Sverige, som sammen med Norge har store områder med skov og fjeld. Selv om jeg godt er klar over, at syrerregnen tolder på helleristningerne i Bohuslen kunne man med udgangspunkt i den relativt lille arealudnyttelse mene, at man kunne nøjes med et mindre budget til arkæologien. Hvorimod man i Danmark må kunne lægge et massivt pres på lovgiverne og sige, at behovet for penge er så akut, fordi alt efterhånden er under plov, skovl og rive.

Kan I ikke alle give en opsang det rette sted? Jeg vil gerne være med til sitdownstrejker, men jeg er hellere fri.

Pauline Asingh, Moesgård Museum:

Jeg vil høre om konferencen bliver fulgt op af en massiv offentlig kampagne. Det er jo ingen hemmelighed at kun en lille procentdel af de folk, som denne conference er møntet på, er tilstede.

Det er utrolig vigtigt, at rigsantikvaren, Det Arkæologiske Nævn eller hvem der nu

har ansvaret, sørger for, at budskabet kommer ud. Vi skal smede mens jernet er varmt. Ellers fiser det ud, som det så tit er set med lignende tiltag. Det er utroligt vigtig at dette bliver taget op og taget alvorligt, så politikere og presse og dermed befolkningen forstår, hvad det handler om.

Vi har hørt så meget de sidste dage, at man skal opprioritere undersøgelser af de forskellige anlægstyper, så vi i det videre arbejde kan finde ud af hvad der skal bevares og hvad der eventuelt skal udgraves. Jeg har hørt at man undersøger sortjordspladserne, og her skal man virkelig lægge sig i selen for at skaffe de midler, der skal til. Erfaringer fra køkkenmøddingsundersøgelserne viser, at det koster mange penge at få skabt et overblik, så vi kan prioritere på et kvalificeret grundlag.

Det skal være snart. Der kan ikke gå fem år en gang til, for så er der ikke meget tilbage. Jeg ved ikke hvordan man skal komme igennem med dette her. Der er blevet foreslået sitdownstrejke. Vi kunne også nedlægge arbejdet, for vi kan ikke forsvare at arbejde med tingene som det foregår i øjeblikket. Der skal virkelig smedes nu, for ellers er det for sent.

Svend Kramp:

Historien om Gåsetårnet handler ikke om, at arkæologien ikke har opbakning i befolkningen. Jeg hørte den som at to styrelser ikke vidste hvad hinanden gjorde. Steen Hvass sagde, at det ikke er Kulturministeriet men Miljøministeriet, der skal forsøge at få ratificeret Maltakonventionen. Godsejeren (Reventlow, red.anm.) sagde, at hvis vi skal være med til at sikre, så skal vi have nogle regler og så kommer EU-støtte ind osv.

Det er ikke et spørgsmål om, at arkæologien har befolkningens opbakning, men at politikere, administratorer, hele det pulserende, dirigerende, ledende samfundssystem ikke har samme interesse, og det er dem man skal have fat i. Som Pauline Asingh sagde skal det gå hurtigt. Det er for sent, når befolkningen om ti år vil vide noget mere, og gerne vil være med til at sikre den stenhøj, hvor en eller anden vejplanlægger har fundet ud af, at dér skal altså bare ligge en vej.

I skal have fat i systemet lige nu, og det er DJØF 'erene, politikerne og pressen der skal "sparkes".

Frank Birkebæk:

For at følge op på det forrige indlæg og på Maltakonventionen, så står vi med en dobbelt problemstilling. Den ene er vor egen evne til at påvirke udadtil i det politiske og folkelige miljø omkring os. Den anden er vor egen interne evne til at modernisere os når tidens fylde er inde.

Man har nævnt de problemer der kan opstå, når noget ligger i Kulturministeriet og noget i Miljøministeriet. På falderebet til lovrevisionen må det være oplagt at sige, at også organiseringen af vor egen verden kunne moderniseres og dermed få en større slagkraft.

Der er jo ikke nogen diskussion om, at vi både i Miljøministeriet og Kulturministeriet må betragte os som et delvist marginaliseret område. Det er længe siden, at vi har hørt hylende politiske ambulancehorn fordi der blev rejst et museumsspørgsmål. Det foregår såmænd så stille og fredeligt alt sammen – man tager os ikke helt alvorligt.

Hvis vi nu begyndte at vurdere vort eget områdes struktur kunne det være man fandt ud af, at nogle ting skulle lægges sammen som før har været skilt. Jeg kender ikke til noget inden for museumsverden som er evigt delt. Mange ting kunne måske trænge til at blive samlet igen.

En anden ting er det tiltagende problem, at vi er så forfærdeligt pæne og nydelige når vi går ud med vore budskaber, fordi vi tror på den folkelig opbakkings fakkell der brænder lyst og klart foran os.

Det er ikke altid tilstrækkeligt. Overdrivelse kan til tider fremme forståelsen, og nogle sandheder er så gode, at det er en forbrydelse ikke at fremme dem med en løgn. Der er områder, hvor vi godt kunne løfte røsten, blive lidt frækkere og mere provokerende end hidtil. Måske kunne vi også begynde at opfatte vor placering i embedsmandssystemet med større frimodighed end hidtil.

Hvis jeg et øjeblik må opholde mig ved begrebet embedsmand skal det ikke opfattes

som om man derved er blevet frataget evnen til at formulere sig imod det bestående politiske system. Embedsmandsbegrebet er skabt for, at man er advokater for et bestemt område og vi er pligtige til at forsvare det nærmest til døden, hvis det bliver angrebet af embedsmandssystemet. Vi mangler frækhed, og det vil jeg gerne appellere til.

Henrik Thrane:

Det var modige ord på rette sted, for vi skal ikke glemme, at fortidsminderne siger ikke noget – hverken kvæk eller hvad truede dyrearter ellers siger. Fortidsmindernes eneste fortalere er os, og vi får oven i købet penge for det. Samfundet betaler for, at kulturarven fortsat vil eksistere. Det er vor fornemmeste pligt at tale fortidsmindernes og kulturarvens sag, og det skal selvfølgelig foregå på alle leder og kanter. Det passer måske ikke lige til mit gemyt at bruge en løgn, men vi er enig om at den skal bare ha' alt hvad den kan trække.

Henrik Hatt, stud., Institut for Forhistorisk Arkæologi, Aarhus Universitet:

Folkelighed er svært at måle. Nogle hævder at den er stor, andre at den er knap så stor. Vi har set alle disse billeder fra den nationalromantiske periode med stor folkelig opbakning. Hvis der var det nu, ville vi også se en større velvilje fra politikernes side.

Carsten Paludan-Müller sagde, at der var brug for en folkelig forandring. Det tolker jeg som, at der blandt kommende generationer kommer til at mangle dels en basal folkelig forståelse for faget arkæologis berettigelse, dels i større perspektiv for hele historien.

Faget er måske for snævert. Som studerende bliver vi uddannet til at være forskere, ikke til at formidle, til at drive museum eller til at drive praktisk arkæologi. Det grundlag er helt forkert – specielt for os, når vi kommer ud.

Bent Aaby, Nationalmuseet:

Vi skal nok tage de store briller på og lære af naturbeskyttelsesområdet, som på mange måder har gjort det godt. Man kan her drage den lære, at den generelle lovgivning har haft den største betydning for bevarelsen af dyr og

planter. Det er ikke de enkelte fredninger, men lovgivningen som beskytter enge, overdrev osv.

Stendigerne er noget af det seneste der har haft arkæologernes interesse. En lovrevision beskyttede fra den ene dag til den anden stendiger over en vis højde. I tusindvis kilometer stendiger er på den måde blevet fredet.

Hvad angår det arkæologiske område, så forvalter landbruget 65% af det danske land. Det er et ganske stort areal, som landmanden dagligt kommer over. Vi har nu spurgt, om ikke der kan sættes nogle konkrete regler op, og love er jo regler. Jeg mener, at man skal få en dialog i gang med landbruget omkring den stadig forøgede pløjedybde.

Udviklingen er bestemt af trækraften. Jo større trækraft, jo dybere er man gået, og det er der ikke noget at sige til. Men ingen har trukket i bremsen og spurgt, om det nu var fornuftigt. Man har fået stadig større maskiner og dermed mulighed for at komme dybere i jorden. Det er i virkeligheden et af de problemer vi står med.

Vi pløjer hvert år i 30 cm dybde, hvilket økologisk set er unødvendigt. Det bruger mere benzin og ingen naturlov siger at vi skal pløje stadig dybere. Tværtimod. Vi er glade for at se hvad man gør på det amerikanske kontinent, hvor ingen pløjer til den dybde i almindelighed. Hvedemarker fræses normalt. Mon ikke økologisk jordbrug også er interesseret i, at der ikke pløjes så dybt.

Lad os få en faglig dialog med landbruget, om nødvendigheden af at pløje i 30 centimeters dybde. Jeg vil her selv foreslå, at der ikke må pløjes dybere end til 20 centimeter.

Pia Bramsnæs, stud., Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet:

Der har i dagens løb været flere henvisninger til, at man ikke kan standse fremskridtet og at det ville være dumt at prøve. Den del er det største problem. Umiddelbart kender vi ikke niveauet for befolkningens opbakning, men den største bekymring er vel også om arkæologerne bakker op. Det er jo et langt større problem.

Der findes ikke mange andre faggrupper der accepterer med sig selv, at det er pinligt at bede om støtte. Arkæologien er, så vidt jeg ved, den eneste faggruppe, der har accepteret at beskære sig selv først. Det er udtryk for en beskedenhed, som vi ikke kan leve af i længden og som har taget overhånd. Den er startet i forvaltningsdelen og ikke i den ideologiske del.

Nogen spurgte, om dansk arkæologi får flere penge, men det skal jo opfattes som at der kommer flere penge til dansk kulturarv. Vi beder ikke om penge til brød på bordet, men til den arv som vi har ansvaret for, og som ingen andre tager ansvaret for.

Henrik Thrane:

En del af problemet er at vort budget er latterligt lille. Det drejer sig om pebernødder. Man anlægger ofte økonomiske målestokke når nogens betydning nutildags skal vurderes, så en sektor der kan nøjes med ni millioner om året kan ikke været meget værd. Allerede det er en indbygget nedvurdering i forhold til dem vi skal presse penge ud af, så det må der gøres noget ved.

Mette Bjerre, Danske Arkæologistuderendes Landsforening (DALF):

Jeg forstår godt, at mange af de tilstedeværende arkæologer har svært ved at råbe politikere og embedsmænd op. Til en konference som denne, som diskuterer arkæologiens fremtid, har man fuldstændig glemt at invitere os studerende, som er arkæologiens fremtid, hvis den overhovedet har nogen. Disse to dage har vist, at vi skal være hurtige, hvis vi overhovedet vil kunne fungere som gravende arkæologer.

Pauline Asingh har fuldstændig ret i, at der skal handles nu. De fleste studerende vil støtte hende, hvis vi vidste hvor slemt det stod til, men det ved man ikke, med mindre man kommer med til en begivenhed som denne konference.

Et af de steder, man har prøvet at lægge visionerne hen, er museumsloven. Der er store forhåbninger om at den kan ændre noget ved situation. Det var derfor med beklagelse at jeg hørte Erik Johansens oplæg i dag. Det

indeholdt ikke mange visioner, men var stort set en opridsning af situationen, i stedet for at være en måske urealistisk kommentar til hvad museumsloven kan bruges til i nær fremtid.

Kirstine Då, Rigsantikvarens Sekretariat:

Erik Johansen nævnte i forbindelse med Maltakonventionen den „tidligere inddragelse i planlægningsprocessen“. Det gav mig det skræmmebillede, at vi får en lovgivning der lyder rigtig godt, men som mangler et administrativt organ til at bære disse ting.

Jeg har engang lavet en undersøgelse om museernes ressourceforbrug på arkæologi. Et af de undersøgte aspekter var lokalmuseernes involvering i det kommunale og amtslige planlægningsforløb. Mange havde frivillige aftaler, og det er flot nok, men problemet er at mange slet ikke kan følge med. Det er forbundet med så stort et administrativt arbejde, at jeg ikke kan se hvordan lokalmuseernes lille faste personale kan følge op på disse store opgaver.

Tom Christensen, Roskilde Museum:

I forbindelse med museumsloven skylder vi den historiske udredning, at efter en periode med slægtsfejder og blodhævn kom der i begyndelsen af 80'erne en lov, som delte området på to ministerier. Som det blev sagt i dag er det måske på tide at samle området igen.

De udøvende arkæologiske museers stilling i denne sag er svag, fordi de ikke eksisterer juridisk, men agerer på rigsantikvarens vegne med en skrivelse fra ham, når vi går ud og arbejder. Rigsantikvaren diskuterer altså hele tiden med rigsantikvaren. Som lokalmuseer kan vi sige fra, men vi gør det ikke i egen ret. Hvis vi gjorde det, kan det få en praktisk men hverken lovgivningsmæssig eller juridisk effekt.

Steen Hvass sidder altså på magten, så mit ønske til den kommende museumslov er, at de museer som i de sidste 20 år har udført langt over 90% af det arkæologiske arbejde får en selvstændig stilling i museumsloven og dermed ret til at sige fra, når tiden er inde til det.

Jan Skamby:

Jeg ved godt, at Maltakonventionen er sammensat af mange forskellige elementer, men der er noget jeg ikke forstår. Den må koste nogen penge, som alle vil have del i. Hvordan kan politikerne ratificere loven uden at vide hvad den indeholder af yderligere rammebevillinger? Det må være et væsentligt spørgsmål som skal besvares af rigsantikvaren og Det Arkæologiske Nævn i forbindelse med ratificeringen. Hvad vil det koste det offentlige, hvad vil det koste rigsantikvarens private kasse og hvor mange flere penge skal der bruges til at administrere loven?

Steen Hvass:

Da vi sidste år blev spurgt om de økonomiske konsekvenser i forhold til gældende lov var svaret, at den har ingen økonomiske konsekvenser, men at den eksisterende lov har et stort økonomisk efterslæb.

Niels Juul Reventlow:

Jeg kan ikke give tilsagn om at hæve pløjedybden, men den diskussion foregår i høj grad i landbruget. Desværre for denne forsamling ikke så meget af hensyn til de arkæologiske interesser, men fordi pløjning er meget omkostningskrævende.

Pløjedybde er et af de emner der drøftes omkring jordbehandling og der finder en del afprøvning af nye maskintyper og systemer sted for at lave en reduceret jordbehandling. Det er dels et spørgsmål om omkostninger, ressourceforbrug og dieselforbrug, men også et samspil mellem reduceret pesticidanvendelse og ukrudtsbekæmpelse, samt mellem pløjning og ukrudtsbekæmpelse.

Det er noget der arbejdes meget med rundt omkring, og i relevante sammenhænge vil jeg gerne nævne, at der også findes et aspekt omkring arkæologiske interesser.

Henrik Thrane:

Det er godt at høre, fordi vi normalt ikke har forbindelse til de forskellige sektorer og erhverv. Vi sidder der alene med vore målsætninger og bender over de mærkelige ideer, man får i skov- og landbrug.

For eksempel er det underligt at man først efter et halvt eller helt år opdager, at man syd for grænsen er holdt op med at yde tilskud til den samme form for skovrejsning, som vi herhjemme brokker os over, fordi man har fundet ud af, at den ikke rigtig lever op til forventningerne. Vi har ikke hørt en lyd fra biologerne, selv om de næppe heller synes at skovrejsningen har været vidunderligt.

Vi bliver nødt til at få nogle kontakter til inderkredsene i forskellige grupper, så vi kan blive klar over hvad der rører sig. Landbruget har jo deres helt kontante interesse i at minimere udgifter og maksimere udbyttet, mens vi er interesseret i at minimere skaderne og maksimere viden. De ting kan forhåbentligt bringes til et samspil men det har vi været elendige til.

Klaus Ebbesen har måske kontakt til nogle forsøgsstationer, men som jeg hører det måber de over vore problemer og finder dem til tider absurde og idiotiske, for sådan burde det ikke være. Der er nogle korridorer hvor vi kunne færdes hos hinanden og få noget synergi og noget positivt ud af.

Lars Jørgensen, Nationalmuseet:

Jeg har faktisk talt med en der vidste noget om pløjelag og -dybde. På Landbohøjskolen foregår en omfattende forskning inden for muldrag. Problemet synes at være, at humus i muldragene forbrændes så hurtigt, at næste pløjning bliver dybere med samme plovskær, fordi humus ikke kan nå at regenerere. Den sag må man kunne snakke med Landbohøjskolen om.

Jeg er enig med Frank Birkebæk og Pauline Asingh om, at det er sidste udkald og at der skal ske noget meget hurtigt. Jeg har gennemgået de tal, der er indsendt til Det Arkæologiske Nævn og Rigsantikvarens Sekretariat for Arkæologi fra lokalmuseerne og der ligger en meget fin dokumentation for mange af de grelle forhold.

Henrik Schilling siger at vi skal have nogle rapporter om forholdene. På nuværende tidspunkt er der skaldyngerapporten. En rapport om ødekirkegårde er på vej, og man ønsker også en rapport om gravhøjene. Det næste

bliver om fladmarksgrave, brandgrave, fladmarksbopladser osv.

Inden alle disse rapporter er blevet færdige er der gået meget lang tid. Jeg vil vove at påstå, at halvdelen af Kulturudvalgets medlemmer siger gab, hvis de får en rapport om danske skaldynger eller ødekirker. Det sælger ikke.

I stedet bør man lave en samlet rapport i forlængelse af konferencen ved at samle de tal der allerede er indsendt af museerne og sammen med denne konferences indlæg få det sendt ud hurtigt. Man skal slå på, at det er vor kulturarv fra de sidste 15000 år der ødelægges. Det er noget folk kan forstå. Det her med nogle centimeter på kryds og tværs giver politikerne fanden i. Det er de fuldstændig lige glade og kolde overfor. De reagerer ikke før der kommer lig på bordet.

Når naturfolkene siger, at nu er klokkefrøen forsvundet fra et vandhul, så vælter hele Miljøministeriet ud for at se på hullet, og kongeriget får tilført klokkefrøer og bævere. Det er fuldstændig til grin. Det er vores kulturhistorie der står på spil.

Palle Birk, Næstved Museum:

Kunne der ligge en løsning i at man skilte tingene op? Det hedder Lov om Museer m.v. og i dag forventer vi, at entreprenører sætter sig ned og læser en lov om museer for at finde ud af noget om vore kulturminde. Kunne man i stedet forestille sig en god og stærk lov om museerne og deres arbejdsvilkår samt en ny og stor lov om kulturminde, samlet sammen fra de forskellige ministerier og udformet som et regelsæt? Det kunne løfte både museerne til en bedre arbejdsstandard og gavne kulturminde.

Else Roesdal, Institut for Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet:

Det er ikke bare i Danmark at man har problemer med økonomien. I England samles en stor del af midlerne ind gennem lotteri. Folk spiller som gale, så det giver masser af penge, som uddeles til forskellige kategorier. I Irland har man et tilsvarende system, hvor man kan få tildelt store beløb til samlede tiltag.

Kunne man ikke lave et sådan lotteri, som skulle gå til en række tiltag i Danmark på det arkæologiske område?

Henrik Thrane:

Man kunne måske i ministeriet fordele nogle af de rimelige bastante eksisterende lottomidler på en mere fortidsarvsvenlig manér. Så ville man komme betydeligt længere.

Christian Adamsen, tidsskriftet

SKALK:

De to nordtyske kolleger har sagt smukke ord om fagets faglige videnskabelige niveau, som vi gerne labber i os. Det er en del af den danske nationalkarakter. De mindre positive bemærkninger er også hørt, men jeg fornemmer alligevel en opmærksomhed på dem, så de skal nok blive løst.

Det faglige niveau er utvivlsomt et af dansk arkæologis meget stærke kort, men der er et andet. Det er den folkelige opbakning, selv om man her diskuterer hvor stor den er. Der er flere parametre til at måle den. En af dem er at Danmark har 50 museer der arbejder arkæologisk, alle med kontakt til kommune og lokalbefolkning. Denne decentrale struktur kan kun fungere med folkelig opbakning.

Man skal være varsom med at sætte den over styr. Et centralt punkt i Maltakonventionen er, at ødelæggeren skal betale, det man i Tyskland kalder „verursache-prinzip“. En del tyske delstater har ikke udelukkende positive erfaringer med princippet og jeg vil opfordre til, at man ikke ukritisk indskriver det i museumsloven.

Det stemmer næppe overens med dansk mentalitet, at en mand der bygger et parcelhus eller en gårdejer der pløjer en mark af egen lomme skal finansiere en rig romertidsgrav eller en jernalderbebyggelse der flytter omkring på hans 10 hektar, fordi han har udgravet eller pløjet for dybt når humus brænder sammen.

Man kan altså forestille sig, at det kun bliver indskrevet i en vis udstrækning, og hvor skal niveauet så være? Når det gælder de større landbrugsbedrifter og grusgraverhverv må

man tænke sig meget om, for hvis man lægger niveauet for lavt vil den resterende folkelige opbakning forsvinde meget hurtigt, og så har vi et problem.

Henrik Thrane:

I England har man også blandede erfaringer med „poluter pays“ og „developer pays“, for developeren får ejendomsretten ikke blot til fundene men også til rapporten, og kan derfor tilbageholde arkæologisk viden. Jeg synes ikke vi skal satse på at komme derhen.

Klaus Ebbesen:

Der er ikke flere penge i Maltakonventionen end hvad Folketinget hvert år afsætter på finansloven. Det gælder for hele lovgivningen, også selv om man forhåbentlig indskriver Maltakonventionen. For at leve op til dens intentioner er det rimeligt at der afsættes et stadig større beløb, men i sig selv giver det ikke penge før de er afsat på finansloven.

Jeg synes vi skal overveje at tage imod den udstrakte hånd der er givet fra landbruget og overveje om ikke et fællesudvalg med Landbrugsrådet ville være en god løsning.

Ulla Odgaard:

Denne debat dokumenterer, at vor faggruppe har siddet med hænderne i lommen og set på, at dansk forhistorie er blevet lavet om til dybe tallerkner og stolpeender. Vi har virkelig et forklaringsproblem over for befolkningen.

Det er et godt forslag, at der bliver fulgt op på denne konference og at resultaterne bliver samlet. Jeg vil foreslå at man så afholder en pressekonference, hvor man også indbyder miljøministeren, for måske er han bedre klædt på til at hjælpe arkæologien økonomisk.

Henrik Thrane:

Vi kender ikke den folkelige opbakning, før den er målt og prøvet. Folk kan jo ikke reagere før der er noget at reagere på. Hvis vi ikke gør det klart, at vor fælles kulturarv er i fare lige nu og så langt ude som vi er enige om, så kan de heller ikke rejse en storm i Folketinget. Vi er nødt til at arbejde videre på mange fronter og lave et offensivt arbejde med rapporter og mundtlige redegørelser i alle fora og sammenhænge.

Det Arkæologiske Nævn og jeg selv som rigsantikvar har med denne konference ønsket, at vi ved årtusindskiftet fremlagde dokumentation for tilstanden af den arkæologiske kulturarv. Vi ønskede en åben diskussion af, hvordan vi fremover kan varetage beskyttelsen af de skjulte fortidsminder.

Kulturlandskabet er skabt af mennesker gennem et langt tidsrum, og brugen af dette landskab er bestemt af tidens krav og metoder. Der skabes hele tiden nye kulturlandskaber, men drivkraften i landskabet ligger i ændringerne bestemt af befolkningsudvikling, samfundsforhold og af politisk styring. I de sidste to dage har vi fået en række inputs og facts, der klart viser den arkæologiske arvs tilstand i det danske landskab.

Konferencen kom omkring mange emner. Et af disse er de ca. 30.000 fredede fortidsminder i form af velbevarede gravhøje og ruiner, der er dominerende karaktertræk i landskabet. Disse er beskyttet i henhold til naturfredningsloven. Danmark betragter vi normalt som et foregangsland med hensyn til fredning af natur, landskab og fortidsminder, men når det drejer sig om beskyttelsen af den største og mest informative del af vores arkæologiske kulturarv *de skjulte fortidsminder*, så er der bestemt ingen grund til stolthed, tværtimod. Det fremgår af konferencens indlæg, at hovedparten af vor arkæologiske kulturarv i dag ligger ganske ubeskyttet under flad mark, og at dette materiale rummer de vigtigste fund og videnspotentiale. Vi lever i en tid præget af højkonjunktur inden for bygge- og anlægsvirksomhed, landbrug, skovrejsning og naturgenopretning, og følgevirkningerne er meget mærkbare for de fortidsminder, der ligger gemt i mulden – i moser, enge og i de omgivende farvande, som det så illustrativt er vist i foredragene her. *Derved er det ikke læn-*

gere noget vi formoder eller fornemmer. Nu er det fastslået med dokumentation i skrift, tal og billeder, at den skjulte kulturarv er stærkt medtaget.

Nedslidningerne og ødelæggelserne har taget så hårdt fat i de skjulte fortidsminder, at der må initiativer til nu. Hvis ikke der reageres hurtigt, så er vi, der er samlet i denne sal, den sidste generation af arkæologer, der kan fremskaffe dette rige kildemateriale til udbygning og forståelse af landets kulturhistorie. Det gælder de fleste forhistoriske objekter, som f.eks. køkkenmøddingerne, der har overlevet i 7000 år, at om ti år vil der udelukkende være de ganske få fredede objekter tilbage. Man sikrer vel ikke kun 20 eksemplarer af hvert levende dyr i den danske natur i særlige indhegninger og lader resten frit skydes ned? Det ville betragtes som katastrofalt, og dog kan de formere sig og igen blive til mange. Herved adskiller vor kulturarv sig fra naturarven. Kulturarven kan ikke „formere“ sig og „genopstå“.

Kulturministeren lagde vægt på i sin åbningstale, at vi ikke må afskære kommende generationer fra at udbygge og nyfortolke historien. Vi må derfor i fællesskab finde veje, der i øget udstrækning sikrer, at udvalgte og væsentlige fortidsminder kan bevares på stedet.

Hvilke muligheder har vi da? Ministeren nævnte at finansieringen af de arkæologiske undersøgelser i en årrække har været et smertensbarn. Det er vi flere, der kan skrive under på. Fra Kulturministeriets side har ikke mindst skovrejsning og en stadig stigende uklarhed om begreberne offentlig og privat myndighed illustreret, at der er behov for en justering. De daglige samarbejdspartnere, kommunerne, har ligeledes tilkendegivet, at der er behov for en justering af loven, og at de

er utilfredse med den nuværende finansieringsmodel. Ministeren nævnte, at man i forbindelse med forberedelserne til en ny museumslov ikke kommer udenom en drøftelse af finansieringsprincipperne. Der er behov for nytænkning på dette område.

Kulturministeren satte i slutningen af åbningstalen fokus på en række spørgsmål bl.a. dette: kan og vil vi gøre tingene på en anden måde end hidtil? Til det vil jeg svare: Ja, vi skal gøre tingene på en anden måde i fremtiden. Ministeren spurgte videre: kan arkæologien spille en stærkere rolle i den fysiske planlægning? Dertil må jeg svare, at det er nødvendigt, at arkæologien kommer til at spille en stærkere rolle i den fysiske planlægning. Endnu er spørgsmål var: kan vi undgå udgravninger og styrke mulighederne for bevaring på stedet? Netop dette er der givet flere eksempler på her ved konferencen, vi skal undgå udgravninger, og vi skal kunne bevare fortidsminderne på stedet. Endelig stillede ministeren det klassiske spørgsmål fra enhver politiker: kan vi udnytte samfundets ressourcer bedre? Til det må jeg klart svare, at samfundets ressourcer i denne sag kan udnyttes betydeligt bedre både på kort og lang sigt, men det kræver, at der er ordentlige redskaber at arbejde med og at værktøjet er i orden.

Det vigtigste for os må være at beskytte fortidsminderne og foretage de nødvendige udgravninger på en forsvarlig måde, når der ikke er mulighed for bevaring, og at vi med fælles hjælp får beskyttet og bevaret den uerstattelige kulturarven endog bedre end naturmiljøet, der trods alt og til en vis grænse kan gendannes.

Et stort skridt videre er udarbejdelsen af den nye museumslov. Samtidig sker en ratificering af Maltakonventionen mellem Kulturministeriet og Miljøministeriet.

Mange af de problemer vi står med i dag skyldes, som der er gjort opmærksom på flere gange under konferencen, at en del af arkæologien falder mellem to stole – Kulturministeriet og Miljøministeriet. Dette skal der rådes bod på.

Hvad sker der så i forbindelse med en ny museumslov? En af de ting, der står højt på Kulturministeriets ønskeseddel er, at der

etableres en styrelse svarende i konstruktion til biblioteksstyrelsen.

Det spændende er, hvad der er politisk muligt at gennemføre mht. håndtering, planlægning og økonomi. Der er mange spillere i denne sag: kommunerne, landbruget, erhvervslivet, som vi har fået det fremlagt i de to sidste dage under mødet her, og en dialog er godt hjulpet på vej.

En vigtig del af det fremtidige arbejde med beskyttelse af kulturarven er publicering af dokumentationen for en bred offentlighed. Der bliver i disse år gjort en særlig indsats på det formidrende område, og en af de større opgaver er en bog, der udkommer den 16. april 2000. Den hedder „Vor skjulte kulturarv“ og bliver en ganske flot bog med en lang række indlæg, i alt 88 artikler skrevet af 76 af vore kolleger rundt over hele landet. Der er over 300 farvebilleder og den er på 269 sider. Fra og med den 16. april distribueres den til boghandlere landet over. Det er blevet en ganske flot bog, som jeg står med her. Denne publikation sætter fokus på netop de skjulte fortidsminder, og det skal nok bringe budskabet vidt omkring i samfundet og i pressen.

Konferencen her bør også offentliggøres, og derfor bedes foredragsholdere indlevere indlæggene til organisatorerne bag konferencen. Det kan være svært at få opmærksomhed, hvilket har været nævnt en del gange under mødet, og vi må derfor lægge vægt på, at oplysningerne kommer ud i et større forum.

Til allersidst tak til konferencens foredragsholdere for deres indlæg, for måden at præsentere det på, og for den meget klare måde at illustrere, hvordan tilstanden af kulturarven er på nuværende tidspunkt. Også tak til de to mødeledere, der har ført os igennem i går og i dag og tak til alle tilhørerne både fra vore museer og vore to gæster fra det sydlige udland og for en god diskussion. Jeg håber, at denne konference kan give stødet til, at der kommer betydelig mere fokus på kulturarven, og vi fremover får taget vare på kulturarven på en fornuftig måde.